

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
“Південноукраїнський національний педагогічний університет імені
К. Ушинського”

На правах рукопису

Романюк Катерина Олександрівна

УДК 373.2 : 316.647.5. – 054/.053.4

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ
ТОЛЕРАНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

13.00.08 – дошкільна педагогіка

Д и с е р т а ц і я
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник :
Будник Олена Богданівна,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник

Одеса – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	12
1.1. Соціополітичні та історико-педагогічні передумови виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.....	12
1.2. Виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників як психолого-педагогічна проблема.....	30
1.3. Педагогіка толерантності у дошкільних навчальних зкладах зарубіжжя.....	50
1.4. Стан окресленої проблеми у сучасній вітчизняній навчально-виховній практиці.....	67
Висновки до першого розділу.....	95

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ	
МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО	
ВІКУ В УМОВАХ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ.....	98
2.1. Обґрунтування педагогічних умов ефективного виховання	
міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.....	98
2.2 Модель виховання міжетнічної толерантності дітей 5-6 річного віку	
в дошкільному навчальному закладі.....	119
2.3. Реалізація методики виховання міжетнічної толерантності	
дітей старшого дошкільного віку.....	135
2.4. Аналіз результатів формувального етапу експерименту.....	154
Висновки до другого розділу.....	170
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177
ДОДАТКИ.....	214

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах сучасних українських реалій особливої гостроти набуває розуміння й прийняття особистістю не лише національних здобутків і цінностей, а й виховання поваги до кожного, попри його національну чи етнічну приналежність. Відтак, формування національно свідомої, морально стійкої та патріотично налаштованої особистості, здатної до спілкування у міжкультурному просторі, є нагальною проблемою сьогодення. Соціокультурні загальносвітові трансформації створюють загрозу асиміляції особистості, втрати національних цінностей, зіткнення діаметрально протилежних поглядів, вірувань, світобачень у процесах культурної ідентифікації. Запобігти цьому можна проголосивши толерантність стрижневим принципом життя, що стає комунікативнішим і діалоговим. Фундаментальні засади миру, гуманізму, толерантності уможлиблюють поступ людства, забезпечують успішність міжособистісної та міждержавної співпраці.

Найбільш сприятливим періодом для формування духовно-моральних цінностей є дошкільне дитинство (І. Бех, О. Кульчицька, С. Ладивір), опанування соціокультурним досвідом (Г. Васянович, І. Зязюн, В. Кремень), набуття етнокультурної компетентності (А. Богущ, В. Зарицька, К. Крутій, Т. Поштарьова). Зважаючи на це, формування толерантної особистості у міжетнічному та міжособистісному аспектах, вважаємо ключовими завданнями освіти дітей дошкільного віку. Ці питання відображені у низці нормативних документів (Базовому компоненті дошкільної освіти України, Законі “Про дошкільну освіту”, чинних програмах, Концепції громадянського виховання, Національній стратегії розвитку освіти України на 2012–2021 рр.), де акцентовано на розвитку в дитини толерантної свідомості, планетарного світогляду, ціннісного ставлення до себе та оточуючих. Зокрема, одним із стратегічних завдань педагогічної діяльності є побудова ефективної системи національного виховання на засадах загальнолюдських, полікультурних і громадянських цінностей, забезпечення морально-духовного, культурного розвитку дітей.

У сучасній дошкільній освіті України усталилися принципи людиноцентризму й гуманізму. В цьому руслі пильна увага зосереджена на особистості дитини, її взаєминах із собою, іншими, оточуючою дійсністю. Л. Божович, О. Кульчицька, В. Котирло та інші вчені довели потенціал дошкільного дитинства для формування фундаментальних моральних якостей особистості, а на їхній діяльній складовій акцентують Ш. Амонашвілі, Л. Артемова, А. Богуш, Т. Жаровцева, Г. Крайг, К. Крутій, В. Кукушин, С. Ладивір, Н. Лисенко, Н. Луцан, Т. Піроженко, Т. Поніманська, Т. Степанова. До таких якостей відносимо й міжетнічну толерантність, феномен якої здебільшого фігурує в дослідженнях як особистісна якість (О. Грива, Л. Дерман-Спаркс, Е. Койкова, В. Кукушин, М. Мальчевська, О. Подівілова), доброзичливе ставлення до представників інокультур (В. Заслуженюк, М. Хайруддінов). Міжетнічна толерантність немислима без етнічної ідентичності (В. Євтух, М. Шульга) та етнокультурної компетентності (В. Зарицька, Т. Поштарьова), що мають метою усвідомлення своєї належності до певної етнографічної групи, наявність знань про власний етнос (етноси), з якими доводиться взаємодіяти. Втілення діяльнісного аспекту міжетнічної толерантності виявляється у міжкультурній взаємодії та комунікації, яка є практичною детермінантою досліджуваної якості й вивчається дослідниками Ф. Бацевичем, Дж. Бенксом, О. Будник, В. Євтухом, Дж. Каммінсом, Л. Ніколаєвою, Н. Терентьєвою, Ф. Уордлом, Л. Філмор та ін.

Так, гуманізоване виховання є особистісно зорієнтованим, тобто здатним формувати цілісну реалістичну картину світу, актуалізувати суб'єктний досвід дошкільників, формувати їх соціально-моральну сферу. Дослідження у цьому аспекті знаходимо у сучасних дослідженнях І. Беха, А. Бойко, Г. Васяновича, Т. Поніманської, Г. Пустовіта, І. Якиманська. Гуманістичну складову педагогічної діяльності досліджують С. Гончаренко, О. Дубасенюк, І. Зязюн, О. Кононко, Ю. Мальований.

Водночас проблема виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, у зв'язку з її поліаспектністю, потребує ґрунтовного вивчення у теоретико-методичному та організаційно-

технологічному контекстах, що дасть змогу усунути суперечність між реальною необхідністю виховання міжетнічної толерантності з наймолодшого віку та відсутністю належної гуманістично-спрямованої, насиченої полікультурним змістом виховної роботи, яка б не лише допомогла дітям оволодіти теоретичними знаннями про представників інших народів та етносів, а й сприяла б формуванню позитивного ставлення до них, слугувала стимулом до відповідної діяльності.

Отже, актуальність проблеми толерантності, її суспільна й педагогічна значущість, недостатнє теоретичне й практичне вивчення, зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **“Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою наукової та науково-методичної роботи Державного вищого навчального закладу “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” у межах науково-дослідницької теми “Підготовка майбутнього педагога до професійної діяльності в умовах трансформації суспільного устрою та інтегрування України в європейський освітній простір” (номер державної реєстрації 0106U009432). Тему наукового дослідження затверджено рішенням вченої ради ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” (протокол № 2 від 01.03.2011 р.), узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 26.04.2011 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально апробувати педагогічні умови ефективного виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Завдання роботи:

1. Визначити та науково **обґрунтувати** сутність поняття “виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку”, **уточнити** зміст поняття “міжетнічна толерантність”.

2. Виявити критерії, показники та схарактеризувати рівні вихованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

3. Обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови ефективності методики виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

4. Розробити й апробувати модель та експериментальну методику виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Об'єкт дослідження – процес виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – експериментальна методика виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Гіпотеза дослідження – виховання в дітей старшого дошкільного віку міжетнічної толерантності буде ефективним за таких педагогічних умов: гуманізація та гуманітаризація змісту дошкільної освіти, упровадження інноваційних технологій у виховний процес ДНЗ (мультимедійних презентацій та елементів інтерактивного навчання), збагачення змісту виховання дітей засобами етнокультури, проектування впливу культурно-освітнього середовища ДНЗ на процес виховання міжетнічної толерантності дітей, взаємозв'язок дошкільного навчального закладу і сім'ї у вихованні міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Теоретичними засадами дослідження є наукові положення про закономірності розвитку дітей старшого дошкільного віку (Л. Божович, Л. Виготський, Г. Крайг, О. Кульчицька, В. Котирло, С. Ладивір, Л. Шибицька); філософсько-психологічну концепцію екзистенціалізму стосовно міжособистісного спілкування (Г. Васянович, В. Франкл, Дж. Бьюдженталь); концепцію особистісно зорієнтованого виховання (І. Бех, О. Вишневський, О. Пехота, І. Підласий, О. Столяренко, І. Якиманська); теоретико-методологічні основи гуманізації та гуманітаризації освіти, зокрема дошкільної (С. Гончаренко, Т. Жаровцева, Ю. Мальований, В. Кремень), досвід організації етнокультурного простору дошкільного закладу (А. Богуш, Г. Беленька, О. Кононко, К. Крутій, Т. Поніманська, Т. Степанова), особливості етноідентичності в ранньому онтогенезі (Ж. Піаже, Е. Фром); трактування природи толерантності (А. Джуринський, Д. Єфімова, В. Кукушин, В. Лекторський, Ю. Макаров, Г. Солдатова,

Ю. Тодорцева, Л. Шайгерова); концепції, що відображають елементи діалогічності культури (М. Бахтін, В. Біблер, І. Зязюн, В. Луговий) та стратегії полікультурної освіти (Дж. Бенкс, В. Бойченко, Л. Гончаренко, О. Грива, Л. Дерман-Спаркс, В. Дмитрієв, О. Дубасенюк, В. Зарицька, Т. Поштарьова, Н. Якса, М. Хайруддінов).

Згідно з виокремленими завданнями використано комплекс таких **методів дослідження:**

- *теоретичні:* історико-логічний – вивчення теоретико-методологічних основ досліджуваної проблеми; аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення наукових джерел для визначення категоріально-понятійного апарату дослідження та виокремлення педагогічних умов ефективного виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку;

- *емпіричні:* узагальнення кращого педагогічного досвіду з метою вивчення стану досліджуваної проблеми у практиці дошкільних навчальних закладів; індивідуальні бесіди зі старшими дошкільниками; комплекс діагностувальних завдань – визначення рівня міжетнічної толерантності дітей; спостереження, аналіз продуктів творчої діяльності вихованців; анкетування педагогів і бесіди з батьками задля з'ясування їхнього ставлення до окресленої проблеми; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та прикінцевий етапи) для виявлення динаміки рівня вихованості міжетнічної толерантності дітей;

- *методи математичної статистики:* аналіз динаміки досліджуваної якості, застосування непараметричного коефіцієнта взаємного спряження А. Чупрова для встановлення кореляційних зв'язків між критеріями міжетнічної толерантності та доведення ефективності застосування виокремлених педагогічних умов.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

- *вперше* визначено й обґрунтовано педагогічні умови ефективного виховання у дітей старшого дошкільного віку міжетнічної толерантності (гуманізація та гуманітаризація змісту дошкільної освіти, упровадження інноваційних педагогічних технологій у виховний процес ДНЗ

(мультимедійних презентацій та елементів інтерактивного навчання), збагачення змісту виховання дітей засобами етнокультури, проектування впливу культурно-освітнього середовища ДНЗ на процес виховання міжетнічної толерантності дітей, взаємозв'язок дошкільного навчального закладу і сім'ї у вихованні міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку); визначено поняття “виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку” яке розглядаємо як процес цілеспрямованого формування міжетнічної толерантності як особистісної якості, що передбачає розуміння, терпиме й доброзичливе ставлення до поглядів, звичаїв чи традицій інших людей, незалежно від їхньої національної чи етнокультурної приналежності, та бажання взаємодіяти з ними; виокремлено критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний), показники та схарактеризовано рівні (високий, середній, низький) вихованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку; розроблено модель та методику виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, що обіймає три етапи (ознайомлювально-когнітивний, емоційно-емпатійний та діяльнісно-творчий);

уточнено сутність поняття “міжетнічна толерантність дітей старшого дошкільного віку”, яку кваліфікуємо як особистісну якість, що виявляється в розумінні і сприйманні інокультури, доброзичливому ставленні до представників інших народів та етносів, прагненні спілкуватися з ними на засадах гуманізму та терпимості.

подальшого розвитку набула теорія і методика виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку в дошкільному навчальному закладі.

Практичне значення дослідження: розроблено методики виховання та діагностування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку; систему вправ, ситуацій, сценарії, спрямовані на виховання міжетнічної толерантності дітей; спецкурс “Виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку в навчально-виховній практиці ДНЗ”, який може бути використаний як у процесі підготовки майбутніх вихователів, так і в

післядипломній педагогічній освіті; методичні рекомендації для батьків з формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. Матеріали дослідження можуть бути використані в практиці роботи вихователів дошкільних навчальних закладів, організації співпраці вихователів із сім'єю, у післядипломній освіті вихователів.

Базою дослідження слугували дошкільні навчальні заклади № 19, № 22 м. Івано-Франківська; № 10, № 17 м. Берегово Закарпатської області. Дослідженням було охоплено 372 дітей старшого дошкільного віку, 170 батьків та 164 вихователі.

Основні результати дослідження **впроваджено** в практику роботи дошкільних навчальних закладів: № 19 “Троянда”, № 22 “Світанок”, № 28 “Квітка Карпат” м. Івано-Франківська (акт про впровадження № 02-5/4082 від 30.12.2013 р.), № 355 “Ясочка” м. Києва (акт про впровадження № 1579/31 від 14.10.2013 р.) , № 165 “Барвінок” м. Львова (акт про впровадження № 1367 від 22.10.2013 р.), № 10 (акт про впровадження № 9 від 28.11.2013 р.) та № 17 (акт про впровадження № 10-2/1049 від 08.11.2013 р.) м. Берегово (Закарпатська обл.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи доповідалися на науково-практичних конференціях і семінарах різного рівня, зокрема, *міжнародних*: “Етновиховний простір сучасних закладів освіти в умовах глобалізації: стан і перспективи” (Івано-Франківськ – Хмельницький, 2010); “Розвиток особистості та професіоналізму фахівця в системі неперервної освіти в контексті викликів XXI століття” (Чернівці, 2011); “Розвивальне навчання та Школа діалогу культур – можливості взаємодоповнення” (Луцьк, 2011); “Оновлення змісту професійної освіти майбутніх педагогів ДНЗ і ЗОШ I ступеня: парадигми XXI сторіччя” (Івано-Франківськ – Берегово, 2011); “Етнопедагогіка: діалог культур” (Хмельницький – Івано-Франківськ, 2012); “Карпати – Аппалачі: формування особистості в контексті сталого розвитку гірських регіонів” (Івано-Франківськ, 2013); “Приоритетные направления развития науки и образования” (Чебоксари, 2014) та *всеукраїнських*: “Василь Сухомлинський і школа XXI століття: традиція й інноваційність” (Умань, 2012); “Психолого-

педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня” (Івано-Франківськ, 2012); “Управління інноваційним розвитком освіти: глобальний та національний виміри” (Суми, 2012); “Проблеми компетентнісного підходу у підготовці майбутній вчителів: тенденції та перспективи” (Кривий Ріг, 2012); “Українське національне виховання: реалії, тенденції, перспективи” (Запоріжжя, 2013).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 16 одноосібних наукових і науково-методичних публікаціях автора, із них 10 статей – у провідних наукових фахових виданнях України, 2 – зарубіжних (Росія), 4 – збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (усього 338 найменувань, із них 20 – іноземною мовою), 9 додатків (на 45 сторінках). Загальний обсяг дисертації складає 259 сторінок, з них – 175 сторінок – основного тексту. Робота містить 33 таблиці, 16 рисунків (1 рисунок обіймає 1 самостійну сторінку основного тексту дослідження).

РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Соціополітичні та історико-педагогічні передумови виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку

Україна, набувши статусу незалежної держави, зіткнулась з проблемою регулювання відносин між представниками різних національностей на всіх рівнях. Найскладнішим етапом, який практично триває і досі, є усвідомлення та прийняття кожною особистістю не лише власних національних здобутків і цінностей, а й повага до спадщини представників інокультур, толерантне ставлення до кожного, незважаючи на його етнокультурне походження.

Толерантність у сучасному трактуванні виявлялась практично впродовж всієї історії людства. Незважаючи на те, що свідоме виокремлення та визначення феномену толерантності (і тим більше ідея необхідності його виховання) реалізувались досить пізно, тим не менше, розуміння змісту цього поняття, зокрема толерантної поведінки, її норм, завжди поставало реальною умовою виживання людини в суспільстві. Саме певні принципи толерантності були покладені в основу формування громадянського суспільства й організації сучасного поліетнічного світу.

На території України збереглася власна культура і національна свідомість народів, їх фольклор, народне мистецтво, оригінальні звичаї та самобутні традиції, розвиток яких сягає періоду Давньої Русі. Історичний твір “Повість временних літ”, в якому історія Русі розглядається на тлі всесвітньої історії, життя східних слов’ян злите з процесом історичного розвитку народів Європи, засвідчує тісний взаємозв’язок історичної долі Русі з долею всього слов’янства [20, с. 63]. Окрім того, історичні знахідки засвідчують не лише високий рівень духовного життя на Русі, а й про

співпрацю наших предків з іншими народами в галузі культури та освіти. Відтак, цей процес не зводився до механічного запозичення соціокультурних цінностей, а носив характер творчого взаємозбагачення [Там само, с. 77]. З одного боку, це насичує сучасну українську культуру духовними надбаннями інших народів, а з іншого – викликає проблеми соціального, релігійного, етнічного та іншого характеру. [298, с. 27]. Відтак, толерантність – об'єктивна необхідність у численних контактах людини з іншими етносами у поліетнічному світі, де особистість, як носій етнокультури, відповідно належить усьому поліетнічному суспільству. На сучасному етапі вирізняються дві тенденції в розвитку відносин різних етносів. Першою тенденцією є етнічна диференціація, розмежування, етносамовизначення, самоствердження етносуб'єктів: етнічних груп, країн, національних областей і т ін., часто з елементами сепаратизму і порушення традицій взаємовідносин між сусідніми етносами, що супроводжується конфліктами й агресивністю. Друга тенденція характеризує умови розвитку відносин етносуб'єктів, тобто спостерігається реальний ріст потреби у розширенні контактів з іншими етносами не лише в економічному чи політичному плані, а й шляхом розширення інформаційно-комунікативної сфери та культурних взаємозв'язків.

Потреба виховання міжетнічної толерантності в Україні була зумовлена соціально-політичними та історико-педагогічними передумовами, вплив яких простежуємо вже з початку ХХ сторіччя.

Історико-педагогічні аспекти формування толерантності в українському суспільстві, а також тенденції розвитку сучасної української етнополітики знайшли своє відображення у наукових дослідженнях учених, як: О. Антонюк [15], В. Євтух [116]; психологічні основи виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку – Л. Божович [45], В. Котирло [163], О. Кульчицька [171], С. Ладивір [175], Л. Шибичька [310]; питання інтернаціонального виховання в радянській Україні – М. Богомолова [40], З. Гасанов [75], К. Назаренко [205] та ін.

Вдамося до історико-педагогічного аналізу окресленої проблеми.

Важливий вплив на розвиток ідей виховання міжетнічної толерантності в педагогічній науці мав Единбурзький педагогічний з'їзд (1925 р.), згадки про який знаходимо у рукописах Софії Русової. Вчена відзначає, що основною його ідеєю було “установити межі усіма виховниками та вчителями інтернаціональні дружні відносини і викликати серед них спеціальне змагання – сприяти своєю працею ідеї мира” [8, арк. 25]. Припускаємо, що цей з'їзд поклав початок нової ери “єднання, взаємного знайомства і розуміння”, як зазначала дослідниця [Там само, арк. 42]. Учасники з'їзду особливо акцентували увагу на проблемі співіснування декількох національностей у межах однієї держави, й висловили думку, що мир і розуміння можуть бути досягнуті лише при повній пошані усіх відмінностей і расових, і релігійних, і культурних, а також, при вільному вживанні кожною нацією своїх старозавітних звичаїв та своєї рідної мови [Там само, арк. 29] (див. додаток А).

Таким чином, у період українського відродження в 20-х роках минулого сторіччя яскраво виявляються ідеї національної державності, самостійності у поєднанні з принципами міжкультурної толерантності різних народів, які знайшли своє відображення у працях А. Макаренка [191], С. Русової [262] та інші, котрі акцентували не лише на формуванні в дітей стійкої етнічної ідентичності, опануванні знаннями про культуру рідного краю та народу, а й проголошували цінності людинолюбства, гуманізму, поваги та братерства з представниками інокультур.

Друга Світова війна внесла корективи у суспільно-політичний устрій нашої держави. Важливою подією стало приєднання до України західно-українських земель у 1939 та 1940 роках. Для швидкого інтегрування цих земель до Української республіки керівництво вживало деякі заходи для “українізації” та задоволення етнокультурних потреб національних меншин – відкриття національних навчальних закладів, видання літератури мовами національних меншин. Однак у цілому курс національної політики в Україні характеризувався подвійними стандартами. Політичні рішення, оцінки,

теоретичні висновки, що давались в офіційних документах докорінно відрізнялись від подій, явищ і процесів, що відбувались насправді [15, с. 37].

На офіційному рівні визнавались тільки дві тенденції – розквіт і зближення націй. Політика країни була спрямована на форсування міжнаціонального зближення, а демографічні, економічні та соціальні процеси, які насаджувались під гаслом “інтернаціоналістичної допомоги” та злиття націй, суттєво змінювали в низці регіонів співвідношення корінного й осілого населення, прирікали нації та народності до втрати національної самобутності, а національні меншини – на асиміляцію. У цілому, такі дії згубно позначились на міжетнічних стосунках та соціально-економічній ситуації в регіонах і зазвичай викликали опір населення [Там само, с. 40].

У психолого-педагогічній науці другої половини ХХ сторіччя (Л. Артемова [17], І. Бех [31], Г. Беленька [34], А. Богуш [41], Л. Божович [45], В. Котирло [163], Є. Кульчицька [171], С. Ладивір [175], Н. Лисенко [181], Т. Поніманська [230], Л. Шибицька [310] та ін.), акцентується на ранньому розвитку гуманних почуттів у дітей та їхньому вияві лише в спілкуванні з іншими людьми, причому їхнім стимулом виступають соціальні мотиви.

Так, О. Кульчицька на основі власних досліджень зробила висновок, що в старшому дошкільному віці моральні емоції набувають стійкого характеру і стають регулятором поведінки дитини, стимулюючим або стримуючим фактором її вчинків [171, с.79]. Спрямовуючи педагогічний вплив на емоційну сферу дитини, можна мотивувати її до певних учинків, діяльності. Так, Л. Божович [45], вивчаючи проблему формування у дітей дошкільного віку моральних інстанцій, зауважила, що прагнення слідувати вимогам дорослих, а також засвоєним правилам і нормам, починає виступати для дитини-дошкільника як деяка узагальнена категорія, яку можна визначити словом “треба”. Це, на думку вченої, і є перша моральна мотиваційна інстанція дитини, яка виступає не лише як знання про те, як потрібно діяти, а й є певним моральним переживанням необхідності чинити саме так, а не інакше. В руслі нашого дослідження такі висновки вченої є надзвичайно

корисними, адже доводять можливість формування міжетнічної толерантності вже у старшому дошкільному віці на основі власних знань дитини, спостережень, оцінних суджень [Там само, с. 243–244]. Результати наведених вище досліджень, спонукають до думки, що для дитини-дошкільника дорослий є і референтною групою, і своєрідним моральним еталоном, а норми і правила, що дитина засвоює з наймолодшого віку виступають для неї у позитивному світлі, адже вони передусім впливають на мотиви її поведінки. Тут простежуємо пряму кореляцію між емоціями дитини та її поведінкою й діяльністю в майбутньому.

Починаючи з 50-х років ХХ сторіччя ситуація в Україні та СРСР в цілому характеризується як нестабільна. Будь-які прояви міжкультурної взаємодії зазнавали утисків з боку радянського керівництва. Низка архівних матеріалів дозволяє здійснити аналіз зазначеного історичного періоду та усвідомити, яким чином події впливали на формування педагогічного вчення про міжетнічну толерантність.

Наприклад, утисків зазнавали євреї за свої релігійні переконання: їхню віру називали “релігійним культом”, а на тих, хто намагався проводити молитовні зібрання, накладали різноманітні штрафи [2, арк. 8].

Контролювався владними структурами навіть зміст бібліотек. Приміром, серед переліку обов’язкової масово-політичної літератури знаходимо книжки, зміст яких негативно висвітлює діяльність українського націоналістичного руху, іноземної розвідки, і навіть Ватикану [1, арк. 140].

Особливої уваги заслуговує й мовне питання. У суспільному житті мало місце явище русифікації, що частково торкнулося й сфери освіти. Російська мова розглядалась як така, що є джерелом збагачення української мови та мов інших союзних республік [3, арк.17]. У 70-80-х роках ХХ сторіччя виходить низка постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів, що були спрямовані на введення додаткових заходів задля поліпшення вивчення російської мови у союзних республіках [139, с. 481–482].

Ретельно відслідковувалась інформація, що надходила з-за кордону. Наприклад, на початку 70-х років радіостанцію “Голос Ізраїлю” розглядали як таку, що носить “антирадянський, ворожий, підбурюючий характер”, є

елементом сіоністської пропаганди та вважали необхідним перешкоджання її роботі, особливо у таких областях, як Чернівецька, Одеська та Київська, оскільки відсоток єврейського населення там був досить високим [4, арк.14].

Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що радянське суспільство було наскрізь пронизане подвійними стандартами: з одного боку, проголошувався культурний і мовний плюралізм, братерство, толерантність, з іншого, – органи влади ставили жорсткі рамки та критерії вияву цих почуттів. Діти дізнавались про культурну різноманітність світу, а, водночас, представники націй поза Радянським Союзом вважались ворожими.

Паралельно з подіями, які безпосередньо вказують на дискримінацію на національному ґрунті, уряд УРСР бере курс на зближення націй союзних республік, помітною стає спрямованість на гуманізацію міжетнічних взаємин наприкінці 70-х – початку 80-х років ХХ століття, що вплинуло на всі галузі суспільного життя, і передусім на освіту, як органічну складову суспільства, де виникла суперечність між змістом, формами, методами навчання і виховання дітей та вимогами новітнього суспільства [273, с. 129]. Задля досягнення мети була використана новітня (на той час) стратегія під назвою інтернаціональне виховання.

Аналіз архівних матеріалів дозволив зробити висновок, що інтернаціональне виховання на території Української РСР пронизувало всю сферу освіти, хоча у дошкільних закладах така робота проводилась лише частково. Зокрема, у “Програмі виховання в дитячому садку” (1971 р.) в розділі “Моральне виховання” акцентовано на вихованні у дітей гуманних почуттів, любові до товаришів, позитивних відносин у колективі, а у старших дошкільників виховання більш складних почуттів патріотичного змісту, таких як любов до рідного краю, села, Батьківщини [232, с.7–8]. Таким чином, система освіти мала метою сформувати в дітей передусім патріотичні почуття, толерантне ставлення до представників союзних республік, а вже у середній і старшій школі – розширювати їх знання про інші країни та народи. Частково такий підхід є досить раціональним, адже першочерговим завданням було сформувати стійку етнічну (національну) ідентичність у

дітей, уникнути їх асиміляції. Відтак, у такому підході вбачаємо і певну небезпеку появи у дітей почуття зверхності щодо представників інокультур. Водночас негативним чинником є виховання у дітей почуттів дружби і братерства лише стосовно представників-вихідців з інших союзних республік, тоді як про життя людей поза межами СРСР не було відомо достеменно.

Дослідники другої половини ХХ сторіччя (М. Богомолова [40], З. Гасанов [75], К. Назаренко [205] та інші) доводили ефективність процесу інтернаціонального виховання дітей дошкільного віку, відзначаючи їхнє прагнення до комунікативної взаємодії з представниками інших національностей, а також чітко виокремлювали таку особливість виховного процесу, як багатofакторність, тому привертали увагу педагогічної громадськості до впливу на дитину не лише навчальних закладів та сім'ї, а й інших чинників – засобів масової інформації, телебачення, радіо, кіно тощо [72, с. 4–5]. Зрештою, у процесі виховання у дітей поваги до представників інокультур важливу роль відіграють не лише сім'я та освітні установи, а й інформаційний простір, який оточує дитину. Згадані вище дослідники під інтернаціональним вихованням розуміли здебільшого формування в дитини низки моральних цінностей, її суспільних потреб та інтересів, соціальних мотивів діяльності, моральних переконань і відповідних навичок поведінки.

Формування інтернаціональної свідомості відбувалось різними шляхами.

Деякі відомості про них відображено у архівних матеріалах та документах.

Як приклад інтернаціонального виховання в школі, знаходимо документи про підсумки республіканської експедиції школярів “В країну знань” (1970 р.). У ході експедиції школярами були зібрані матеріали з культури слов'ян, такі фольклорні перлини, як народні пісні, приказки, прислів'я, з уст старожилів були записані обряди, звичаї, легенди; школярі досліджували самобутню культуру і побут українського народу, історичні взаємозв'язки з братніми народами. На нашу думку, результати цієї експедиції були дуже важливими, оскільки на основі зібраних матеріалів відкрилися відділи етнографії, відбулися виставки національних костюмів

різних народів, у вигляді стендів були представлені побут і культура жителів певного регіону [6].

Серед молоді також проводилась робота з формування інтернаціональної свідомості. Тогочасні періодичні видання “Молодь України” та “Республиканское знамя” широко висвітлювали зовнішньополітичний курс Радянського Союзу, а саме “мирне співіснування держав, дружбу і співробітництво, розв’язання складних міжнародних питань шляхом переговорів, пошуки нових форм взаєморозуміння” [5, арк. 13]. Форми роботи з інтернаціонального виховання були надзвичайно різноманітними: вечори дружби, “кіноподорожі”, які дозволяли молоді дізнатись більше про радянські республіки, школярів і молодь постійно відвідували різноманітні делегації з різних куточків Радянського Союзу, що також збагачувало їхні уявлення про інші народи та культури, відбувались концерти, присвячені дружбі народів.

Показовою можна вважати і республіканську науково-практичну конференцію, проведenu у 1971 році під назвою “Актуальні питання патріотичного та інтернаціонального виховання молоді”, оскільки вона була присвячена таким важливим питанням, як виховання у молоді гуманних почуттів та поваги до представників інших народів, формування інтернаціонального світогляду, єдності патріотичного та інтернаціонального виховання, єдності та спадкоємності поколінь. Наприклад, у своєму виступі під назвою “Діалектика розвитку і єдності національних та інтернаціональних традицій”, О. Трибушний щодо національних традицій висловлює думку, що, з одного боку, вони відображають специфічні риси умов життя, культури, побуту свого народу, водночас мають у своїй основі елементи, характерні і для інших народів та націй. Учений стверджує, що у взаємодії цих елементів виявляється діалектичний зв’язок загального й особливого – зв’язок національного та інтернаціонального, і саме тому прогрес суспільства, розвиток інтернаціональних зв’язків неминуче веде до збагачення інтернаціонального змісту традицій [7, арк. 83]. На нашу думку, цей досвід надзвичайно важливий, адже таким чином зростаюче покоління

мало змогу усвідомити, що кожна особистість своєю поведінкою здатна внести свій вклад у формування культури миру.

Серед усіх позитивних чинників, які несло у собі інтернаціональне виховання, було чимало й негативних явищ, адже інтернаціональна свідомість виховувалась лише в межах союзних республік, а до представників інших країн, яких називали капіталістичними, ставлення було, часто, вороже. Крім того, у гонитві за вихованням в дусі рівності та братерства, нівелювалися національні особливості кожної окремої народності: звичаї, традиції, національний характер і, навіть, мова.

Така ситуація у всіх сферах життя суспільства, а особливо у сфері освіти, існувала приблизно до кінця 80-х років ХХ сторіччя. Але 25 листопада 1981 року Генеральна Асамблея ООН проголосила Декларацію про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань. Діти, згідно декларації, мали виховуватись в дусі розуміння, терпимості, дружби між народами, миру і братерства, поваги до релігійних переконань інших людей, а також з повним усвідомленням того, що життя та діяльність людини має бути спрямована на благо інших людей [93, с. 6]. Саме діяльність Генеральної Асамблеї ООН та ЮНЕСКО з метою врегулювання міжетнічних та міжнаціональних конфліктів стала вирішальною для утвердження принципів гуманізму, на основі яких має базуватися як життя окремо взятої людини, так і кожної держави загалом.

Зокрема, такі документи ООН, як “Загальна Декларація прав людини” [124], “Конвенція про права дитини” [155], “ Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань” [93], а також Декларація принципів толерантності [94], прийнята ЮНЕСКО, стали основоположними для розроблення національних програм культури миру, в реалізації яких провідне місце належить системі освіти. Конкретні заходи, реалізовані через систему освіти, це – сприяння становленню діалогу культур в межах кожної з держав, забезпечення просвіти дітей з питань ціннісних орієнтацій, світогляду, поведінки на основі поваги до людської гідності,

терпимості та плюралізму, прищеплення ціннісних настанов та ідеалів гуманізму.

У статті 1 Загальної Декларації прав людини, проголошеної 10 грудня 1948 року, вказано: “Усі люди народжуються вільними і рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства” [124, с. 4]. Стаття 2 декларує, що “Кожній людині надаються всі права і всі свободи, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження...” [Там само, с. 4]. Окрім того, стаття 5, як доповнення до перших двох статей наголошує, що ніхто не повинен зазнавати такого ставлення, що принижує людську гідність [Там само, с. 5]. Таким чином, цей міжнародний документ не лише урівнює в правах усіх людей, незалежно від їх походження, расової чи національної приналежності, він забороняє будь-яку дискримінацію на цьому ґрунті, та закликає будувати ставлення людей один до одного на основі братерства, тобто спонукає виявляти толерантне ставлення стосовно інших.

Варто відзначити й Декларацію Генеральної Асамблеї ООН, прийняту 25 листопада 1981 року, під назвою “Про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігій і переконань”, метою прийняття якої було проголосити право кожної людини вільно дотримуватись будь-яких релігійних поглядів та вірувань. Один із пунктів статті 6 Декларації вказує на те, що дитина повинна бути захищена від найменших форм дискримінації на основі релігій та переконань, а її виховання має відбуватись в дусі розуміння, толерантності, дружби між народами, миру та всезагального братерства, поваги до свободи релігійних поглядів. Тут же акцентовано, що виховання спонукає дитину до усвідомлення того, що її життя та енергія повинні бути спрямовані на встановлення культури миру [93, с. 6].

Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 1989 року, також спрямована на забезпечення усіх прав та свобод дітей усього світу. Зокрема, 29 стаття Конвенції акцентує на необхідності спрямованості освіти: “...на виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності,

мови та національних цінностей країни, в якій дитина проживає, до країни її походження та цивілізацій, відмінних від її власної...” [155, с. 19]. Підготовку дитини до життя у суспільстві слід реалізовувати в дусі розуміння миру, терпимості, рівноправності чоловіків та жінок, дружби та братерства між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами, поваги до навколишньої природи.

Декларація принципів толерантності утверджує, що в основу цієї особистісної якості покладається саме повага як активна позиція особистості, як здатність сприйняти культурну різноманітність світу, як безумовну обставину нашого життя. Якщо толерантність буде однією з основоположних цінностей кожної людини, в цьому випадку, кожна особистість зможе внести своїм життям вклад у формування культури миру. 16 листопада проголошено Міжнародним Днем толерантності, який щорічно відзначається у країнах-членах ЮНЕСКО, в тому числі в Україні [94, с. 9–10].

Отже, аналіз міжнародних правових документів дав нам змогу довести актуальність проблеми виховання міжетнічної толерантності дітей, на основі чого доходимо таких висновків:

По-перше, вже з 1948 року Конвенція про права людини гарантує кожній особистості рівні права і свободи, незалежно від її расової чи національної приналежності, а також закликає ставитись до інших на основі рівності та братерства.

По-друге, в міжнародних документах (Конвенція про права дитини [155], Декларація принципів толерантності [94]) не лише утверджується принцип людинолюбства у міжособистісних відносинах, а й акцентується на ключовому значенні освіти в цьому процесі. Причому виховання дитини наймолодшого віку має відбуватись в дусі миру й толерантності.

По-третє, в усіх документах міжнародного значення людина виступає головною цінністю з гарантованими їй правами та свободами, а головне – з можливістю на власну реалізацію та самобутність, незалежно від кольору шкіри, релігії чи етнічного походження.

Аналіз архівних матеріалів і документів, нормативно-правових актів та архівних джерел кінця ХХ та початку ХХІ сторіч, дозволив виокремити

соціополітичні та педагогічні передумови формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

1. Унаслідок політики інтернаціоналізму в СРСР в цілому, та в УРСР зокрема, на території нашої країни проживають носії різних культур союзних республік (росіяни, білоруси, вірмени, грузини, казахи та інші). Це слугувало соціально-політичною передумовою формування в зростаючій особистості толерантного ставлення до представників інокультур, починаючи з родини та дошкільного навчального закладу. Тому першою важливою передумовою формування в сучасних дошкільників почуття толерантності вважаємо постійне чи тимчасове проживання в Україні, що зумовлене історичними подіями, представників, передусім, близького зарубіжжя. Їхні діти відвідують українські дошкільні навчальні заклади, спілкуються з однолітками, тому постає проблема їх мирного співіснування та соціокультурного взаємозбагачення.

2. Другою, не менш важливою передумовою, слугували демократичні перетворення в Україні початку 90-х років ХХ сторіччя, в результаті яких відкрились кордони для наших громадян до далекого зарубіжжя. Міжнародна міграція населення детермінувала полікультурну різнобарвність країн, в тому числі України, де сьогодні проживають представники більше 130 націй і народностей.

3. Наприкінці ХХ – поч. ХХІ сторіччя у зв'язку із закріпленням статусу України як суверенної держави, стратегією інтегрування до Європейського освітнього простору, явищами глобалізації віртуального світу спостерігається тенденція до асиміляції національних культур, стирання відмінностей між окремими народами, що частково відбувалось в колишньому СРСР. Тому дієвим аспектом виховної роботи в навчальних закладах України, зокрема ДНЗ, вважаємо полікультурне виховання, формування міжетнічної толерантності у ставленні до людей різних націй і народностей.

4. Важливою соціополітичною передумовою досліджуваної нами проблеми вважаємо 4 хвили еміграції українців на постійне місце проживання, що найбільш інтенсивно відбувалось в минулому сторіччі.

Українці, що з різних причин опинились у США, гуртувались навколо національної ідеї, спілкувалися рідною мовою, прагнули створити свою “маленьку державу” на чужині. На сучасному етапі прагнуть передати дітям свою етнонаціональну культуру емігранти першої (кінець XIX сторіччя), другої (20-30-ті роки XX сторіччя) та третьої (1947-1951 рр.) хвиль еміграції. Як стверджує О. Будник, з 80-х років починається четверта хвиля еміграції, яка ще називається “економічною”. Виїжджають здебільшого молоді люди, основна мета яких – покращення свого матеріального положення. Вони швидко асимілюються в американському суспільстві, намагаючись швидше вивчити англійську мову, спілкуючись нерідною мовою навіть у сімейному колі, переймають свята, звичаї Сполучених Штатів. З цією ж метою (швидко опанувати іноземну мову) діти українських іммігрантів відвідують американські заклади освіти, надаючи їм перевагу [56, с. 113–114]. Унаслідок цього, в українській діаспорі зберігся досвід толерантного співіснування різних народів (приміром, у США, Канаді, Австралії).

Перед світовою спільнотою з кінця XX сторіччя стоїть першочергова мета – визначити ієрархію пріоритетів і перспектив виховання підрастаючого покоління. А саме: виховання толерантного ставлення до інших рас та етносів, релігій, культурних традицій, співчуття і готовності допомагати іншим незалежно від їх національної приналежності, виховання в душі миру та людинолюбства. Кожна країна ставить ці пріоритети в системі освіти через призму власних національних і суспільних особливостей.

Таким чином, глобальна ідеологічна та політична конфронтація завершилась приблизно на межі 80-х–90-х років XX століття в період розгортання активної діяльності ЮНЕСКО та ООН. Саме в цей період система виховання дітей поступово наповнюється ідеями в душі міжнародного співробітництва, миру та толерантності, хоча назвати її зовсім незалежною від політики в означений період неможливо. Однак, починаючи з кінця XX сторіччя поява світової економічної системи, політичної інтеграції, тісного міжнародного співробітництва, а також світового освітнього простору, надзвичайно вплинули на життя кожної людини. Актуальною стала

проблема консолідації зусиль усіх людей, незалежно від їх расової, релігійної чи національної приналежності заради ідей миру та вирішення планетарних проблем, яка б не загрожувала стиранню етнічних та культурних особливостей народів. Глобалізація світу породила одну чи не найгострішу суперечність сучасності: між прагненням до більшого зближення між народами та їх бажанням зберегти власну ідентичність, самобутність. Розв'язання цієї суперечності знаходиться безумовно у культурно-освітній площині. Саме так світовою спільнотою була розроблена нова освітня стратегія – полікультурна освіта, метою якої є підготовка підростаючого покоління до життя та ефективної взаємодії в умовах поліетнічного та полікультурного суспільства [11, с. 18].

В. Крисаченко виокремлює такі шляхи розв'язання конфліктних ситуацій у сфері міжетнічних відносин, які ще мають місце в сучасному українському суспільстві на основі принципів толерантності:

- сприйняття полікультурності українського суспільства як об'єктивного наслідку історичного процесу та прояву глобалізації сучасного життя;
  - забезпечення суспільством умов для культурної ідентифікації кожного етносу;
  - формування площини етнокультурних цінностей, які поділятиме увесь український соціум;
  - формування єдиного поля національної ідентичності всіх громадян України, незалежно від їх етнічного походження;
  - формування загальнонаціональної культурної ідентичності на мультикультурній основі, з урахуванням всього національного різноманіття;
  - звернення до історичної спадщини, застосування здобутків всього українського етносу, як на автохтонних землях, так і української діаспори у світі [166, с. 12].
- Неабияким досягненням етнонаціональної політики нашої держави, на думку В. Євтуха, є створення умов для усвідомлення різними етнічними спільнотами своїх етнічних інтересів. Мова йде про міжетнічне інтегрування, створення української нації як поліетнічної спільноти на основі історичної долі, державної мови та громадянського суспільства. Вчений вважає, що історичне минуле неабияк вплинуло на формування нашої

держави як консолідованого поліетнічно представленого демократичного суспільства і досягнення повної міжетнічної інтеграції потребує тривалого часу та зусиль [117, с. 10–12].

Таким чином, формування толерантного життєвого простору надзвичайно складний і довготривалий процес, який повинен пронизувати усі сфери сучасного українського суспільства. Історичне минуле нашої держави та досвід інших поліетнічних країн є міцним фундаментом, який дозволить сформувати толерантну свідомість у кожного громадянина України. Перед кожним із них у певний момент постає вибір пріоритетів: який шлях побудови життя обрати – руйнівний чи споглядальний, насильницький чи компромісний і мирний. Вибір шляху, який побудований на принципах культури миру, культури ненасилля, безумовно базується на толерантності. При цьому *толерантність* визначається як здатність приймати світобачення іншої людини (інших) як об'єктивно існуючу реальність, не відчуваючи при цьому приниження, образу, чи зверхність над іншим в процесі взаємодії та спілкування. Толерантність як соціокультурний феномен характеризують такі ключові моменти: толерантність кожної людини знаходиться на певному “природному” рівні з якого можливий перехід на якісно новий рівень; толерантність є особливою формою особистісного ставлення, в основі якого лежить розуміння та прийняття іншої культури, терпимість до проявів відмінностей; толерантність служить проявом індивідуальності людини, визнання її самодостатності та відповідальності за власний вибір, це також рефлексія стосовно інших та вміння критично мислити; толерантність сприяє підвищенню адаптаційних можливостей людини, що також забезпечує здатність людини до саморозвитку; діяльність і поведінка людини є проявами толерантності [119, с. 43–44].

Означені вище характеристики толерантності демонструють, наскільки це поняття є змістовним та багатоманітним. Необхідність виховання міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку була зумовлена низкою об'єктивних та суб'єктивних причин. А саме: всесвітньою глобалізацією та інтеграцією; удосконаленням змісту освіти, відповідно до

умов суспільного розвитку; збільшенням інформаційного простору та відкритого доступу до об'єктивної інформації; об'єктивними умовами, які потребують такої системи норм і правил, дотримання яких, гарантувало б успішне життя кожної людини.

Отже, українське суспільство пройшло тривалий період ізоляції та відчуження від решти світу. В. Титов зазначає, що у європейській ментальності визріває новий образ особистості, детермінований сучасною культурою, а точніше – діалогом культур. Для культивування та розвитку творчої особистості з філософсько-діалогічним мисленням в нас є міцне коріння. Ментальність українського народу характеризується схильністю до філософських роздумів, вільного самовияву, діалогічного мислення [284, с. 10]. На нашу думку, одним із принципів на яких ґрунтується освіта майбутнього в Україні, має стати принцип полікультурності, що допоможе уникнути будь-яких проявів міжетнічної напруженості. Одним із пріоритетних завдань системи освіти має стати завдання виховати толерантну особистість, здатну своїм життям вносити вклад у формування культури миру. Виховання міжетнічної толерантності доцільно починати вже з дошкільного віку, оскільки саме в цей час закладаються основні моральні та ціннісні орієнтації дитини, основи її світобачення та світрозуміння.

Таким чином, історико-педагогічні умови розвитку ідей міжетнічної толерантності нами виокремлено такі:

1. Перебування України у складі СРСР слугувало підґрунтям становлення нашої держави як поліетнічної країни, з стійкою міжетнічною взаємодією та комунікацією між представниками союзних республік, “діалог культур” між якими триває й досі.

2. Психолого-педагогічні дослідження (М. Богомолової [40], Л. Божович [45], З. Гасанова [72], [75], В. Котирло [163], О. Кульчицької [171], С. Ладивір [175], К. Назаренка [205], Л. Шибицької [310]) були основою для обґрунтування старшого дошкільного віку як сензитивного у процесі виховання толерантності, а праці вчених у галузі інтернаціонального виховання довели важливість формування етнічної ідентичності підростаючої

особистості та розширення знань дітей про культурні надбання представників інокультур.

3. Нормативно-правові документи Генеральної Асамблеї ООН, проголосивши у 1948 році Загальну декларацію прав людини, слугували для України своєрідним еталоном побудови суспільного устрою з урахуванням прав і свобод кожної особистості, незалежно від її расової, етнічної чи релігійної приналежності.

4. Демократичні зміни в Україні кінця ХХ сторіччя, міжнародна міграція населення спричинили збільшення етнічної різнобарвності країн, підвищення рівня міжкультурної комунікації.

5. Закріплення статусу України як суверенної держави, зовнішньополітичний курс керівництва на інтегрування до Європейського освітнього простору, і як наслідок, асиміляція та стирання етнокультурних відмінностей, актуалізувало полікультурне виховання. Останнє вважаємо своєрідним механізмом збереження національного різноманіття та етнічних особливостей, формування етнокультурної компетенції у підростаючого покоління.

1.2. Виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників як психолого-педагогічна проблема

Полікультурність українського соціуму на сучасному етапі не викликає жодних сумнівів. Цей факт впливає на динаміку розвитку нашого суспільства досить позитивно: як істина народжується у суперечностях, так і соціокультурний прогрес відбувається на стику діаметральних поглядів, вірувань, світобачень. Безумовно, ці процеси характеризуються певними труднощами, адже досягнення консенсусу потребує певного базисного принципу людських взаємовідносин і поведінки. Саме таким принципом, соціальною цінністю та нормою соціального життя визнано толерантність, без якої людська життєдіяльність немислима. Незважаючи на різні інтерпретації означеного концепту в різних мовах, культурах, релігіях, їхню однотайність вбачаємо в розумінні толерантності як вміння сприйняти інших такими, якими вони є, поряд із готовністю взаємодіяти з ними.

Проблема виховання міжетнічної толерантності має глибокі історико-філософські, педагогічні та психологічні витoki. Зміст означеного феномена формувався чи не від початку людської цивілізації. В основі усіх світових релігій лежать принципи гуманізму, толерантності, любові та поваги до ближнього, водночас прояви інтолерантної поведінки гостро засуджуються.

Витоки вчення про толерантність знаходимо у філософському вченні Конфуція та філософії античності, тобто далеко до початку нашої ери. Зокрема, за Конфуцієм, гуманізм є невід'ємною рисою шляхетної людини, що поважає саму себе, своїх предків, державу, оточуючих людей. “Не чини іншим того, чого не бажаєш собі” – це основний моральний закон конфуціанства [158, с. 49]. Більше того, у праці під назвою “Лунь юй”, Конфуцій закликав до усіх ставитись однаково, не виявляючи вибіркової прихильності, адже це є ознакою шляхетності [Там само, с. 60].

Представники філософії античності також зосереджували свої вчення на людині, єдності її внутрішнього і зовнішнього світу. Так, Сократ наголошував, що знання, які людина отримує впродовж життя, допомагають їй зрозуміти природу добра, спонукають чинити добрі вчинки, а життя сповнене добром, для Сократа, означало щасливе життя. Арістотель акцентував на розумінні людиною таких діаметрально протилежних понять,

як добро, зло, справедливість, несправедливість тощо, та переконаний, що “сукупність усього цього й складає основу сім’ї та держави” [16, с. 17]. Філософ також наголосив на неперервності виховання особистості впродовж життя, а також вагому роль надавав прикладу дорослого у вихованні зростаючої особистості. У філософсько-педагогічному вченні античності акцентовано на тісному взаємозв’язку двох інститутів – сім’ї та держави – та їх ролі у моральному та культурному вихованні зростаючої особистості.

Гуманізм XVI-XVIII сторіч у багатьох аспектах запозичив та розвинув вчення античності. Представники гуманістичного напрямку – Клод Гельвецій [76], Джон Локк [187], Жан Жак Руссо [263], Бенедикт Спіноза [270] та ін. – наголошували на вихованні гуманної особистості з наймолодшого віку. Вчені були одностайні у поглядах на раннє виховання у дітей любові до природи, рідного краю, звичаїв, а також таких чеснот як справедливість, чесність, людяність та ін.

У праці “Про людину, її розумові здібності та виховання” К. Гельвеція, філософ зазначає, що виховання дитини починається з самого моменту її народження, але воно повинне спиратись на попередньо отриманий досвід дитини, адже сприйняття одних і тих самих речей може в різних людей суттєво відрізнятись [76, с. 30–33].

Надзвичайно глибокою є думка мислителя щодо індивідуальних подібностей і відмінностей між людьми. Просвітитель переконаний: “Люди між собою подібніші, ніж це уявляють. Якщо вони й відрізняються, то у відтінках своїх відчуттів. Результат цього поділу той, що різноманітність смаків у людей має передумовою різницю у відтінку їхніх відчуттів; що одностайність їхніх суджень, про яку свідчить одностайність приказок у народів, схожість їхніх законів та врядування, їхній смак до поезії та до простих і величних картин природи, – доводить, що ті самі речі справляють приблизно ті самі вражіння на всіх людей, а коли вони й відрізняються, то завжди лише у відтінку своїх відчуттів” [Там само, с. 94–95]. Отже, вже в XVIII столітті філософи усвідомлювали, що між людьми більше подібностей, ніж відмінностей, що основоположні принципи життя для всіх народів є

ідентичними, а відмінним є лише характер сприйняття одних й тих же речей. Однак, саме це дозволяє людям обмінюватись досвідом, судженнями, робити відкриття.

Планетарне сприйняття оточуючої дійсності знаходимо в універсальній програмі розвитку людства “Пампедії” Я. Коменського, де педагог наголошує, що люди повинні навчатись всьому й різнобічно, щоб усі, незалежно від віку, прийшли до культури, соціального стану чи народності. Вчений акцентував на тому, що намагання нав’язати іншим свої власні погляди, вимагаючи абсолютної згоди, йде врозрід з самою людською природою, а людське життя має бути сповнене любові, бажання навчатись та пізнавати навколишній світ [153, с. 394]. У праці “Материнська школа” дослідник акцентує на вихованні у дітей поваги до інших людей, готовності прийти на допомогу іншим [152].

Гуманістична теорія Ж. Ж. Руссо була своєрідним обґрунтуванням виникнення моральних принципів і переконань, які на думку мислителя, формуються на основі моральних почуттів через вправлення і навички [263], а внутрішній світ людини з її потребами, бажаннями, почуттями у різних співвідношеннях – з собою, Богом, навколишнім світом, детально досліджує Б. Спіноза у своїй науковій праці “Етика”. Вчений підкреслює, що природа людини така, що прагне до добра, і, навпаки, – намагається уникати зла, а визначити та детермінувати щось як добро чи зло, людина може лише відштовхуючись від критерію – приносить це користь для її життя чи шкоду. Прагнення робити добро є природнім, це умова гармонійного людського життя. Людина, яка живе в гармонії душі і розуму ніколи не буде себе ні звеличувати, ні принижувати в порівнянні з іншими, адже це показник абсолютного незнання самого себе [270].

Отже, виховання високоосвіченої особистості з толерантним світоглядом і поведінкою досліджуване ще з глибини віків. Зародившись у античний період, проблема виховання толерантної особистості надалі вдосконалювалась і розвивалась. Визначальними ідеями, що вплинули на формування вчення про толерантність, є: виховання зростаючої особистості з наймолодшого віку; єдність впливу сім’ї та суспільства на формування

світогляду людини; гармонійною слід вважати ту особистість, котра пізнає навколишній світ, живе у злагоді з власним внутрішнім світом, природою, творить добро та приносить користь іншим, оскільки це є покликання її серця та розуму. Ідеї, які прийшли до нас з найдавніших часів, не втратили своєї актуальності і на сучасному етапі розвитку суспільства.

Ідеї, які можна класифікувати як основоположне вчення про виховання толерантності, набули поширення й за часів Київської Русі. В цей період з'являються філософські роздуми про сутність людини, її життя, добро і зло. У “Слові про закон і благодать” Іларіона йдеться про значення добродійності, справедливості у житті людей та держави, а “Повчання дітям” Володимира Мономаха було своєрідним “кодексом честі” для усіх, хто в майбутньому прийде до влади, а також спонукало людей виявляти милосердя та справедливість у повсякденному житті. Життя людей того часу також було тісно переплетене з прийняттям християнства та впровадженням норм і правил християнської моралі у життя всіх верств населення. Надзвичайно важливим у процесі розвитку вчення про толерантність, був етап демократизму та гуманістичного спрямування козацької педагогіки у братських та козацьких школах. Навчально-виховний процес у цих школах сприяв не лише розвитку почуттів громадянськості та відповідальності перед батьківщиною, а й людяності, милосердя, готовності прийти на допомогу ближньому.

На вихованні моральних якостей також наголошував видатний філософ і педагог минулого Г.Сковорода. Основне завдання він вбачав у вихованні доброзичливої, уважної, чуйної до інших людини. Не менш важливим вчений вважав виховання у підростаючої особистості патріотизму, любові до рідної мови, Вітчизни, сім'ї. Мислитель наголошував на любові та справедливості, як основних умовах співжиття людей, прагненні творити добро протягом всього життя [267]. Важливість виховання таких моральних якостей, як гуманність, доброта, повага до людей, любов до рідного краю актуалізував К. Ушинський [293].

Початок ХІХ століття ознаменувався виникненням та поширенням ідей Тараса Шевченка та Лесі Українки, що згодом переросли у революційно-демократичний напрям. У творах великого Кобзаря помічаємо наскільки важливою є цінність кожної людини для мислителя. Людинолюбство, толерантність, любов до рідного краю та Батьківщини пронизують творчість поета, а необхідна умова життя, на його думку, – любов до ближнього, свобода та справедливість, які мають панувати як у буденному житті, так і на державному рівні [308]. Леся Українка з великою увагою та психологічною проникливістю ставилась до дітей будь-якої національності та вбачала в них майбутнє народу, гостро засуджуючи глузування з дітей на національно-етнічному ґрунті, що мали місце під час життя поетеси, вважала такі вияви зневажанням моральної гідності дитини [288]. Для Лесі Українки було само собою зрозумілим, що справжня освіта і наука є єдиною для всіх народів, а доброзичливий та дружній міжнаціональний обмін знаннями і науковими досягненнями може забезпечити науковий поступ людства [289].

Не можемо не зауважити, що вдосконалення педагогічного вчення про виховання міжетнічної толерантності відбувається діалектичному взаємозв'язку з розвитком концепцій про діалогічність культури та філософським вченням про природу буття людини. Філософська концепція екзистенціалізму (філософія існування людини), творцями якої були М. Бердяєв [28], М. Бубер [54] та ін., базується на суб'єктивному людському досвіді: усвідомленні і переживанні власної присутності у світі, відчуття унікальності та неповторності життя. Мова йде про оточуючий світ та зосередження на відчуттях, які він викликає. Так, М. Бубер переконаний, що пізнання світу зовнішнього, світу внутрішнього відбувається у такій єдності людини з іншою людиною, яку філософ називає “динамічним дуалізмом” [54, с. 95]. Вчення про людську екзистенцію на сучасному етапі розвиває І. Зязюн, котрий вказує, що “особистісний смисл і особистісний досвід – основи цінності особистості” [131, с. 15]. Йдеться також про процес виховання, то екзистенціалістський підхід орієнтує його на індивідуалізацію, розвиток

“емоційної сфери вихованця”, що, за Г. Васяновичем, дає підстави до створення гуманістичної парадигми педагогічної методології [61, с. 18].

Вивчення праць минулого й сучасності дало змогу простежити зв'язок між вченням про виховання толерантності, яке на сучасному етапі переросло у педагогіку толерантності, та вченням про взаємозв'язок культур, що слугувало основою для формування полікультурної освіти. Ці два напрями педагогічного вчення тісно пов'язані, оскільки без толерантної взаємодії неможливий жоден міжкультурний діалог. М. Бахтін довів, що діалогічною є сама природа свідомості людини, “Я” кожного є відкритим для інших. Усвідомлення людиною самої себе відбувається на основі погляду іншої людини. Ця теза вченого актуальна сьогодні, як ніколи, адже криза у політичній, соціальній, культурній сферах нерідко призводить до кризи індивідуальної ідентичності. Йдеться про особистість, яка веде діалог не лише з іншими, а й з собою, своєю історією, змінюючись в ході цього діалогу. Водночас, розвиток цієї ідентичності можливий у процесі діалогу з іншими, взаємодії, комунікації з протилежними поглядами. Ідентично й цінність тієї чи іншої культури найбільш чітко проявляється у процесі взаємозв'язку з іншими, тобто можемо говорити про єдність культур в їх розмаїтті, діалог культур [26, с. 24–25]. Наукове вчення М. Бахтіна слугувало основою для розвитку ідей В. Біблера, котрий також досліджував культуру в тісному взаємозв'язку з моральністю людей. Учений акцентував на тому, що сучасна особистість існує, усвідомлює та мислить у розрізі багатьох культур. Сама природа людського розуму, на думку дослідника, знаходиться в однаковому співвідношенні позакультурного та внутрішньо культурного в людині. Водночас, зміст тієї чи іншої культури простежується у діалозі культур, їхньому взаємозв'язку та взаємовпливах [35, с. 44–45]. Вчений розуміє поняття “культура” як форму самодетермінації нашого життя, свідомості, мислення; форму вільного вибору чи перевибору своєї долі [36]. На сучасному етапі ця проблема знайшла втілення у дослідженнях В. Лугового, котрий вважає діалог культур діалогом узгодження цінностей (а також

поглядів, позицій, формування взаємоприйняттого світобачення). Нам імпонує твердження дослідника, що результат, до якого слід прагнути під час діалогу є синергія, під якою вчений розуміє самореалізацію, успішність, толерантність [189].

Педагогічна та суспільна думка ХХ сторіччя знайшла своє втілення не лише у формі нових теоретичних поглядів і концепцій, а й у їх впровадженні у систему освіти на всіх рівнях. У цей час гуманістичні погляди всіх попередніх поколінь вдосконалились і стали невіддільними від національної системи освіти, народних обрядів, звичаїв, традицій. Зазначимо, що саме цей період характеризується підвищенням уваги наукової громадськості до раннього морального виховання дітей, обґрунтування сензитивності періоду старшого дошкільного дитинства на основі досліджень психологів та інтернаціональне виховання дітей, адже мова йде про УРСР, коли налагодженню стосунків між жителями союзних республік приділялось багато уваги.

Передусім, важливість раннього морального виховання дітей актуалізувала С. Русова, котра наголошувала, що у процесі соціалізації дитина постійно знаходиться у пошуку ідеалів та зразків для наслідування, при цьому почуття симпатії, справедливості, мають поширюватись не лише на найближчі соціальні осередки, а й на націю, людство, увесь живий світ. Більше того, за переконанням дослідниці, дитині важко опановувати соціокультурний досвід, опираючись на можливості лише власного сприймання. Вдосконалювати та розширювати його допомагають "...знання інших близьких їй осіб, а пізніше досвід усієї культурної людськості" [262, с. 34]. Окрім того, педагог стверджувала, що національна освіта немає нічого спільного з обмеженим шовінізмом, навпаки, вона повинна бути відкрита до діалогу між людьми, діалогу культур.

Гуманіст В. Сухомлинський провідним у навчанні і вихованні дітей вважав принцип народності, який у педагога глибоко пронизаний гуманізмом та елементами полікультурної освіти. У вихованні дітей в дусі дружби народів, дослідник виокремлював два взаємопов'язані напрями. Метою

першого є пробудження у дітей почуттів поваги, доброзичливості та толерантності, до народів нашої Батьківщини. Реалізувався цей напрям через бесіди з дітьми, розповіді, оповідання про культурне різноманіття нашої країни, елементарні історичні дані, які дозволяли дітям досягнути розвитку тої чи іншої народності з плином часу. Особливо цінним вважаємо досвід вченого з організації спільних з дітьми “віртуальних подорожей”, які здійснювались з допомогою глобуса. Діти мали можливість самостійно прокласти маршрут кожної подорожі, досліджувати країни, області, міста, водойми, а В. Сухомлинський супроводжував цю подорож розповідями про ту чи іншу країну, та її мешканців. Як писав сам педагог “Подорожі” по Білорусії і Молдавії, братніх республіках Середньої Азії, Прибалтики і Закавказзя відкривали перед дітьми все нові й нові картини великої дружби народів” [281, с. 155]. Переоцінити цей метод важко, оскільки діти отримували полікультурні знання про те, що наша планета складається з багатьох держав, кожна з яких володіє неповторним культурним доробком, історією, мовою, звичаями і традиціями. Головним є те, що педагог не наголошував на відмінностях однієї національності від іншої, а робив акцент на тому, що об’єднує – що кожна людина є неповторною особистістю, а людське життя є безцінним. У доступній формі пояснював дітям про боротьбу між добром і злом, що відбувається на всій планеті. Такі подорожі були стрижнем для утворення міжетнічної толерантності, як стійкої якості особистості, культури міжнаціональних відносин, міжособистісної взаємодії представників різних національностей.

Емоційно-ціннісне ставлення дітей до представників інших національностей у процесі свого становлення не залишається лише на рівні почуття, а знаходить вираження у мотивах поведінки та вчинках. Організувати та спрямувати ці вчинки у діяльність – це *другий напрям* виховання дітей у дусі толерантності та міжетнічної взаємодії. Для прикладу діти Павлишської школи, в якій працював педагог, листувались з дітьми з інших країн та міст, вирощували для них овочі, фрукти тощо та обмінювались

ними. В. Сухомлинський постійно наголошував на спільних інтересах різних народів, а його розповіді про національних героїв різних країн допомагали дітям створити узагальнений образ ідеального героя, тобто те спільне для усіх народів, образ-символ для усього людства. Педагог розповідав дітям так: “Де б не жила людина, якою б не був колір її шкіри, якою б мовою вона не розмовляла – всюди вона працює, виховує дітей, мріє про їхнє щастя” [281, с. 156]. Сьогодні такі принципи міжнаціонального спілкування якнайкраще підходять для виховання дітей в дусі толерантності та міжетнічної взаємодії.

Величезна цінність досвіду В.Сухомлинського полягає в тому, що педагог усі проблеми навчально-виховного процесу вирішував на міжособистісному рівні за допомогою принципів народної педагогіки, які не втратили актуальності і сьогодні.

Поряд з акцентом педагогів на раннє моральне і гуманістичне виховання дітей, психологи обґрунтовують сензитивність періоду дошкільного дитинства для формування якостей морального спрямування (Л. Божович [45], В. Котирло [163], О. Кульчицька [171], Л. Шибицька [310], Т. Піроженко [226]). Наприкінці дошкільного віку моральні емоції набувають стійкого характеру і стають регулятором поведінки дитини, стимулюючим або стримуючим фактором її вчинків (О. Кульчицька) [171, с. 79]. Отже, рівень розвитку емоційної сфери дитини впливає на її діяльність у майбутньому. Зазначимо, що дотримання правил і норм поведінки дитиною відбувається виключно задля отримання схвалення дорослого, а коли означений процес набуває для дитини стійкого позитивного характеру, то й виконання правил стає для дитини емоційно привабливим та позитивним [45, с. 243–244]. Емоції дошкільника перебувають у тісному зв'язку з мотивами його поведінки, утворюючи емоційно-мотиваційну сферу. Зокрема, Л. Шибицька, досліджуючи вплив зовнішніх засобів на поведінку дитини, зауважує, що різні види діяльності в дошкільному віці регулюються системою взаємно підпорядкованих мотивів, які набувають більш опосередкованого характеру та можуть спонукати діяльність дитини відповідно до її наміру. Дитина починає оцінювати себе з погляду тих правил і моральних норм, які вона

засвоїла. В цьому приховуються як переваги, так і недоліки у процесі розвитку дитини-дошкільника. За своєю природою дитина є доброзичливою у ставленні до світу та оточуючих. На батьків та педагогів покладається відповідальність, щоб ця доброзичливість під впливом цілеспрямованого виховання переросла у систему стійких моральних мотивів, які будуть керувати поведінкою дитини. Надто важливим є приклад такої поведінки у батьків, адже вони є для дитини референтною групою, зразки їх поведінки є для дитини моральним еталоном, тобто наявність толерантного ставлення у батьків є прямо пропорційним наявності толерантності у дитини. Елементарні форми самоорганізації поведінки в старшому дошкільному віці ще не означають, що дитина буде повністю самостійно керувати власною поведінкою, усвідомлюючи та контролюючи свої дії. Це означає, що дитина намагається самостійно зробити моральний вибір, але цей процес відбувається на основі елементарного раніше набутого морального досвіду, в який входить і наслідування поведінки батьків та значущих для дитини осіб [310, с. 52].

Дошкільний вік є сприятливим для розвитку емоційної сфери періодом, однак без дорослого, який для дитини є і референтною групою, і моральним еталоном, він неможливий. Головне, щоб норми та правила, які дитина засвоює з наймолодшого віку, виступали для неї у позитивному світлі, адже у цьому випадку простежується пряма залежність між емоціями дитини та її поведінкою і діяльністю в майбутньому.

Актуалізуючи прагнення дітей дошкільного віку до комунікативної взаємодії з представниками інших національностей, сформувалась наукова думка кінця ХХ сторіччя щодо інтернаціонального виховання (М. Богомолва [40], З. Гасанов [72], [75], К. Назаренко [205] та інші). Хоча таке бажання, у більшості, пояснюється естетичною привабливістю національного вбрання чи зовнішності, а не знаннями дітей про позитивні риси того чи іншого народу, дослідники акцентують на необхідності повною мірою використовувати педагогічні можливості дошкільного навчального закладу задля розширення відповідних уявлень та формування почуття поваги до

дітей інших країн, забезпечивши зв'язок набутих уявлень з дитячими іграми, організувавши відповідну пізнавальну діяльність (К. Назаренко) [205, с. 15].

В. Заслуженюк своєю чергою зазначає, що почуття поваги і братерства до людей інших національностей є прогресивним за своєю природою, суспільним значенням, характером, і в зв'язку з інтересами та потребами дитини виступає важливим спонуканням до діяльності, регулятором активності зростаючої особистості. Дослідник переконаний, що дитині необхідно якомога більше дізнатись про життя різних націй і народностей в дошкільному віці, щоб згодом сформувати в неї власне ставлення до них [129, с. 13]. Адже в результаті спілкування та діяльності як традиційних засобів етновиховання в умовах дитячого садка і сім'ї діти розширюють свої знання про батьківщину та народи, що її населяють, у них формуються почуття любові, дружби та поваги до усіх громадян країни. Приміром, З. Гасанов, наголошуючи на актуальності інтернаціонального виховання у той період в дошкільному закладі та сім'ї, стверджував на його наступності в початковій школі, а також систематичності та планомірності [72, с. 4]. Відтак дослідник зазначав, що любов дітей до представників інших національностей має базуватись на любові до свого рідного міста чи села, любові до рідної мови, традицій та елементів народної культури [75, с. 27]. За переконанням М. Богомолової, формування дружніх відносин між дітьми різних національностей чи етносів слід з "близького, доступного, конкретного" [40; с. 30]. Дослідниця рекомендувала майбутнім вихователям поглиблювати знання дітей про етнокультурне походження один одного, тим самим зміцнюючи міжособистісні стосунки дошкільників, а з-поміж різноманітних засобів інтернаціонального виховання дітей найбільш ефективними вважала спілкування (систематичне спілкування дітей у групах з полінаціональним складом, організацію зустрічей з дорослими-представниками інокультур); листування; використання художніх творів про життя людей та дітей у інших країнах; використання витворів зображувального мистецтва; різноманітних національних ляльок, таночків та пісень [Там само; 51].

На початку ХХІ актуалізувалась проблема виховання особистості. Увагу різних педагогічних студій привертає полікультурна освіта та виховання. Спільність засад інтернаціонального та полікультурного виховання вбачаємо у виховних завданнях, адже в їхній основі лежить міжетнічна та міжнаціональна взаємодія, формування почуття солідарності та взаєморозуміння, протистояння, дискримінації, расизму, націоналізму. Проте, в інтернаціональному вихованні дещо нівелюються етнічні та національні особливості, а полікультурне виховання, навпаки, сфокусоване на засвоєнні та адаптації до культурно-освітніх цінностей представників інокультур, на взаємодії всіх культур у плюралістичному багатонаціональному середовищі. Зокрема, Г. Дмитрієв переконаний, що багатокультурна освіта передбачає широкі можливості у зниженні рівня конфліктності суспільства, розвитку толерантності у ставленні до усіх культурних відмінностей та своєрідностей, створенні умов, що гарантують вільний вибір індивідом своєї ідентичності та шляхів її самоактуалізації [103, с. 4]. Сучасні дослідники розглядають полікультурну освіту та виховання по-різному: як нову освітню стратегію побудови навчально-виховного процесу, що базується на принципах гуманізму, демократизму, культурного діалогу, врахування культурно-психічних чинників розвитку особистості (Р. Агадуллін) [11, с. 23]; як здатність дошкільної освіти навчати дитину сприймати розмаїття культур, здатність створити умови для формування толерантності, а точніше – формування національної свідомості, патріотизму, інтеркультурної комунікації особистості (К. Крутій) [167, с. 6]; як частину педагогічних зусиль, що базуються на чотирьох орієнтирах: соціокультурній ідентифікації особистості, засвоєнні системи понять та уявлень про полікультурне середовище, виховання позитивного ставлення до диверсифікованого культурного оточення, розвиток навичок соціального спілкування (Н. Терентьєва) [283, с. 182]. Нам імпонує трактування полікультурного виховання В. Бойченко, котра вважає його “процесом цілеспрямованого й планомірного формування й розвитку світогляду, переконань і почуттів

особистості, що ґрунтуються на визнанні багатоманітності культур, збагачує її почуття, формує особливе ставлення до навколишнього світу і людей у ньому; супроводжується сприйманням та осмисленням життєво важливих парадигм буття, перетворенням зовнішніх культурних смислів у внутрішній морально-етичний світ” [48, с. 59].

Як бачимо, процес виховання особистості, здатної до діалогу з представниками інокультур цікавив педагогів та філософів чи не від початку людської цивілізації. Вчення про єдність внутрішнього та зовнішнього світу людини античності трансформувалось у пошук сенсу людського буття мислителів Нового часу, а виховання особистості з глибокими моральними та гуманістичними основами змінилось вихованням людини з планетарним світоглядом, усвідомленням співпричетності до загальносвітових перетворень, здатністю до співпраці та діалогу культур, що базуються на толерантності та взаєморозумінні. Зрештою, у процесі виховання не відбулось кардинальних перетворень, однак воно стало більш орієнтоване до новітніх умов життя та соціокультурних трансформацій.

Пам’ятаючи, що об’єктом нашого дослідження є процес формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, вважаємо за необхідне зупинитись більш детально на змістовому навантаженні кожного з понять, якими послуговуємось у дослідженні.

Перш за все, розглянемо зміст концепту *толерантність*. У Декларації принципів толерантності одним з її визначень є наступне: “Активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості” [94, с. 9]. У тлумачному словнику сучасної української мови поняття “толерантність” потрактовано як поблажливість, терпимість до чийось думок, поглядів, вірувань, тощо [62, с. 1459]. Сучасна енциклопедія Є. Рапацевича містить розуміння означеної дефініції як “терпимість до різноманітних думок, неупередженість в оцінці людей і подій” [241; с. 596]. А. Джуринський, ототожнюючи толерантність і терпимість, вважає, що це

лиш початок долучення до інших культур. За цим, в обов'язковому порядку, слідує розуміння, повага, активна солідарність. І лише тоді, на основі розуміння особливостей різних культур, стають можливі взаємодія і взаємообмін [97, с. 55]. В. Лекторський [177], досліджуючи природу толерантності, розглядає такі її форми виявлення, як: байдужість (таке ставлення сприятиме стиранню та нівелюванню етнокультурних відмінностей); відсутність можливості для взаєморозуміння (формальна повага до представників інокультур без можливості і бажання взаємодії); поблажливість (пріоритет певної культури над іншими поряд з поблажливим до них ставленням); розширення власного досвіду і критичний діалог (повага до думки, позиції іншого, поряд з установкою на взаємну зміну позицій в результаті критичного діалогу). Вчений надає перевагу саме останньому типу толерантності, яка передбачає активну позицію особистості, допускає плюралізм думок і світобачень, утверджує власну систему цінностей крізь призму інших, поважає етнокультурний спадок свій та інших, взаємодіє з носіями протилежних поглядів задля розширення життєвого досвіду. У нашому дослідженні ми одностайні з твердженням ученого та сприймаємо *толерантність як активну особистісну позицію та якість*.

Схожої позиції дотримується О. Грива, котра також сприймає толерантність як активну позицію, яка критично підтримує іншу даність, одночасно збагачуючи власний досвід [87, с. 21]. Досліджуючи, здебільшого, толерантність молоді, дослідниця вбачає в означеному концепті три системоутворювальні чинники: толерантність у міжособистісному спілкуванні, толерантність в етнічному та релігійному відношеннях. З погляду психологів Г. Солдатової та Л. Шайгерової, котрі сприймають її як здатність людини налагоджувати позитивні взаємини з іншими та світом у цілому, формувати власний позитивний образ, не менш значущими особистісними складовими толерантності визначають оптимальний рівень емпатійності, гнучкості, комунікабельності [236, с. 46].

В. Кукушин зазначає, що доцільно розглядати *міжетнічну толерантність* як сприйняття інших такими, якими вони є, поряд з готовністю до взаємодії; ґрунтується на повазі, доброзичливості, людинолюбстві та виявляється у вчинках, перебуває у тісному зв'язку з етнічною ідентичністю. Ми розуміємо це, як знання і про свій власний етнос (культурну спадщину, звичаї, традиції, особливості менталітету), і про інші етноси та національності, так звані полікультурні знання. На нашу думку, яка дотична до тези вченого, толерантність – це знання та ставлення, які виявляються у вчинках, поведінці, діяльності [168, с. 52–53]. З цього слідує, що вагоме значення в реалізації міжетнічної взаємодії та розвитку міжетнічної толерантності як особистісної якості, має етнічна ідентичність особи та її етнокультурна компетентність. Як зазначає М. Шульга, носій етнічних рис та якостей зветься етнофором; “завдяки прилученню до мови, різних проявів етнічної культури, до норм поведінки та оцінки навколишнього світу, а також до самої себе, особа набуває етнічних якостей, стає їх носієм” [312, с. 79]. Беручи до уваги окреслене твердження, кожна людина є етнофором, який взаємодіє з іншими енофорами, реалізуючи міжетнічний діалог, виявляючи міжетнічну толерантність чи інтолерантність. Водночас “міжетнічний”, за тлумачним словником, той, що “існує, здійснюється між різними народами” [62, с. 670].

Окремі вчені (Д. Єфімова, Ю. Макаров) надають перевагу вживанню поняття “етнічна толерантність”. Під “етнічною чи національною толерантністю” розуміють життєво-психологічну установку, структурним елементом національного характеру, якій властиве позитивне ставлення до власної культури та етнічних особливостей представників інокультур, є своєрідним показником культури міжнаціонального спілкування [119, с. 45–46]. Чітке термінологічне визначення досліджуваного феномена знаходимо в глосарії В. Євтуха: “Міжетнічна толерантність (від лат. *tolerare* – терпіти) – терпиме ставлення представників однієї етнічної спільноти до представників іншої спільноти, до відмінних культурницьких традицій, готовність до

позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей” [117, с. 100]. Слід згадати й термінологічне значення концепту “*толерантність міжкультурна*” (вважаємо його схожим до досліджуваного нами феномена, хоча й не тотожним) – терпимість, ставлення з розумінням (а часто з інтересом і симпатією) до наявних відмінностей у комунікативній поведінці учасників міжкультурної комунікації, які залежать від відмінностей у різних мовах і культурах їх носіїв [269, с. 174]. Підсумовуючи окреслені вище трактування досліджуваного поняття, *міжетнічну толерантність дитини старшого дошкільного віку* розуміємо як особистісну якість, що виявляється в розумінні та сприйманні інокультури, доброзичливому ставленні до представників інших народів та етносів, прагненні спілкуватись з ними на засадах гуманізму й терпимості.

Оскільки поняття “виховання” багатозначне, а його розгляд можна здійснювати з різних поглядів, у дослідженні опираємось на таке вузьке його педагогічне трактування як “виховна робота, спрямована на формування у дітей певних якостей, поглядів, переконань” [156, с. 87]. Стосовно виховання дітей старшого дошкільного віку, то це й “формування у дітей загальноприйнятих суспільством соціальних цінностей (загальнолюдських і національних), моральних, правових норм, зразків поведінки, правил і норм спілкування, мовленнєвого етикету у процесі взаємодії дитини, її внутрішньої і зовнішньої активності й цілеспрямованих педагогічних впливів батьків і педагогів дошкільного навчального закладу. Результатом виховання є певний рівень вихованості дитини, що виявляється у її поведінці” (А. Богуш) [41, с. 88–89]. *Виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку* – це процес цілеспрямованого формування міжетнічної толерантності як особистісної якості, що передбачає розуміння, терпиме й доброзичливе ставлення до поглядів, звичаїв, традицій інших людей, незалежно від їхньої національної чи етнокультурної приналежності, та бажання взаємодіяти з ними.

Міжетнічну толерантність зростаючої особистості розглядаємо в єдності з *етнокультурною компетентністю* особи. Оскільки поле нашого

дослідження стосується особливостей виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, вважаємо необхідним розглянути розвиток етнічної ідентичності особи, яка згодом трансформується у етнокультурну компетентність.

Дослідження природи етноідентичності з-поміж інших учених здійснював Ж. Піаже. Вчений виявив такі особливості дітей старшого дошкільного віку:

1) здатні розуміти наукове пояснення відмінностей у кольорі шкіри, структурі волосся, формі очей;

2) можуть глибше дослідити усе розмаїття фізичних відмінностей у межах однієї расової групи, а також спільні риси різних расових груп [223].

Наукові дослідження проведені задля підтвердження реальних вікових рамок розвитку етнічної ідентичності довели, що вже в 3-4 роки в дитини виникає, так звана, дифузна ідентичність з етнічною групою [168, с. 87]. Стійка етнічна ідентичність особи сприяє формуванню етнокультурної компетентності особистості. Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідження у цьому напрямі (В. Зарицька [128], Т. Поштарьова [231], М. Хайруддінов [300] М. Шульга [312]) підтверджують, що етнокультурна компетентність слугує допоміжним механізмом у реалізації механізму співпраці з представниками інокультур: означена особистісна характеристика дозволяє особі вільно орієнтуватися у світі, будувати поведінку у відповідній культурі й одночасно відчувати її межі, яскраво виявляється на стику культур, коли виникають ситуації, пов'язані з необхідністю вияву розуміння, адекватного сприйняття предметів, явищ, процесів (М. Шульга) [312, с. 64]; цінність, що дозволяє особистості будувати свою поведінку за такою моделлю, яка б сприяла атмосфері доброзичливості та згоди, високій результативності спільної діяльності, а основою її є позитивне сприйняття етнокультурних відмінностей (Т. Поштарьова) [231, с. 36]; чим вища етнокультурна компетентність особистості, носія певної культури, тим ефективнішою буде взаємодія з представниками інокультур (В. Зарицька) [128, с. 35].

В етнопсихологічному словнику наведено таке трактування *етнокультурної компетентності*: ступінь вияву людиною знань, умінь та навичок, що дозволяють їй правильно оцінювати специфіку та умови взаємодії, взаємовідносин з представниками інших етнічних спільностей, знаходити адекватні форми співпраці з ними з метою підтримання атмосфери довіри та взаємозгоди [115, с. 305–306]. Означені думки вчених дають підстави сприймати етнокультурну компетентність особистості як структурний елемент міжетнічної толерантності, адже перша передбачає передусім наявність знань та уявлень про власне походження, культуру та особливості своєї етнографічної групи. Водночас, міжетнічна толерантність ґрунтується й на знаннях полікультурного характеру (про етнокультурне та релігійне світове розмаїття), емпатійних і рефлексивних проявах поведінки та діяльності. Однак без формування етнокультурної компетентності не мислимо процес виховання міжетнічної толерантності, адже у випадку міжкультурного діалогу матиме місце явище асиміляції та втрати етносоціальної ідентичності з власною етнічною групою.

Виховання міжетнічно толерантної особистості немислиме без усвідомлення цінності іншої людини. Дослідження означеного напрямку (І. Бех [29], [30], О. Столяренко [275]), переконують, що виховання в дітей прагнення цінувати іншу людину слід реалізувати шляхом розкриття їй позитивних сторін оточуючих: дорослих, старших дітей, ровесників. Почуття цінності іншої людини конкретно виявляється у повазі до її людської гідності, за якої несумісними є образи, глузування як форми міжособистісних взаємин. Поза процесом виховання сформувати у суб'єкта суспільно-значущі морально-духовні якості, дійсне ставлення до іншої людини як цінності неможливо [275].

Отже, аналіз філософських і психолого-педагогічних поглядів на проблему виховання толерантності підтвердив, що поняття толерантності та вчення про виховання цієї особистісної якості сягає своїм виникненням у глибину віків.

Чимало вчених по-різному трактували цей термін, проте стрижневий зміст його лишився незмінним: бути толерантним – означає виявляти повагу до інших, бути доброзичливим і відкритим до оточуючих, в тому числі й до представників інокультур. Окрім того, толерантна людина володіє системою знань про власний етнос та етноси, з якими їй доводиться взаємодіяти. Невід’ємними складовими міжетнічної толерантності є етнічна ідентичність та етнокультурна компетентність. Розпочинати виховання міжетнічної толерантності необхідно з дошкільного віку, адже це період інтенсивного розвитку емоційно-мотиваційної сфери дитини, її світогляду, розширення знань про себе, оточуючих та навколишній світ.

Міжетнічну толерантність дітей старшого дошкільного віку розуміємо як особистісну якість, що виявляється в розумінні та сприйманні інокультури, доброзичливому ставленні до представників інших народів та етносів, прагненні спілкуватись з ними на засадах гуманізму й терпимості.

Виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку розглядаємо у дослідженні як процес цілеспрямованого формування міжетнічної толерантності як особистісної якості, що передбачає розуміння, терпиме й доброзичливе ставлення до поглядів, звичаїв чи традицій інших людей, незалежно від їхньої національної чи етнокультурної приналежності, та бажання взаємодіяти з ними.

1.3. Педагогіка толерантності у дошкільних навчальних закладах зарубіжжя.

У сучасних умовах спостерігається тенденція до “стирання” кордонів між країнами, помітною стала міграція населення з метою вибору кращого місця життя та трудової діяльності. Кількість етнічних і національних меншин у кожному суспільстві різна, однак незаперечним явищем є тенденція до зростання чисельності представників інокультур з-поміж домінуючої національності. Вектор розвитку систем освіти багатьох країн характеризується спрямованістю на забезпечення галузевих потреб кожного громадянина, незалежно від його етнокультурного походження. Прикладний аспект вирішення проблеми навчання й виховання дітей, вихідців із різних країн, є унікальним у кожній державі, однак об’єднуючим чинником є усвідомлення й реалізація виховання толерантності з наймолодшого віку. Полікультурний підхід в освіті викликає значний дослідницький інтерес, проте в нашому дослідженні зупинимось детальніше на особливостях виховання міжетнічної толерантності у дошкільних навчальних закладах США, Великобританії, Данії, Франції, Тайланду, Японії. Вибір країн був не випадковий і пояснюється можливістю впровадження досвіду означених держав у навчально-виховний процес ДНЗ України.

На ранньому вихованні міжетнічної толерантності у дітей акцентують Т. Девід [325], Л. Дерман-Спарк [96], Д. Догерті [324], К. Ладлія [328], а педагоги П. Веддер [335], П. Макларен [329] пов’язують виховання міжетнічної толерантності з процесом формування етнічної ідентичності дитини. Проблему толерантності педагогів у зарубіжних закладах освіти вивчають Р. Тсунейоші [334], Ф. Уордл [336], М. Шуміцу [331]. Пошук нових

засобів педагогічної комунікації та впровадження теоретичних положень з означеної вище проблеми у навчально-виховний процес здійснюють американські педагоги та дослідники Л. Дерман-Спаркс [326], Дж. Каммінс [323], К. Ладлія [328], А. Тоскевіль [333]

Вітчизняними педагогами та психологами, котрі досліджують процес виховання міжетнічної толерантності у дошкільних закладах США, є Г. Абібуллаєва [10], Р. Агадуллін [11], О. Будник [56], О. Гончаренко [79], О. Столяренко [275] та ін.

У середині ХХ століття США були однією з тих країн, які зіткнулись з проблемою не міжетнічної, а міжрасової неприязні. Вияв цієї неприязні відбувався у крайніх варварських формах. Існування шкіл, кав'ярень, кінотеатрів, крамниць, призначених для чорношкірих, відображали привілейоване положення білої раси над афроамериканською. Суспільство було пронизане ненавистю до чорношкірих. Їх виселяли в окремі "чорні квартали", а для індіанців створювали резервації. З плином часу все змінилось: афроамериканці та індіанці стали повноправними членами американського суспільства, від неприязні й агресії не залишилось і сліду, а обрання президентом США афроамериканця, зайвий раз підтвердило перемогу рівності рас, демократії в межах одного суспільства. Цей досвід є надзвичайно важливим і слугує прикладом для інших країн, адже ілюструє процес подолання міжрасової та міжетнічної неприязні шляхом не лише адміністративної роботи, а й залученням до вирішення проблеми соціально-освітніх інститутів і ЗМІ [123, с. 58].

Полікультурний, полінаціональний і поліконфесійний характер американського суспільства зумовлює необхідність приділяти значну увагу проблемам освіти дітей, вихідців із національних меншин. В країні на законодавчому рівні прийнято низку законів, що захищають права етнічних меншин, забезпечують повноцінне особистісне життя та участь у соціальній діяльності людей з альтернативним фізичним чи розумовим розвитком. Це важлива передумова досягнення діалогу культур, толерантності, гуманізму та демократії суспільства, яке утворюють люди різних рас і національностей.

Для України як поліетнічної держави, досвід США є надзвичайно цінним, оскільки це приклад успішного вирішення проблеми мирного співіснування представників різних етносів та національностей у межах однієї держави.

Система освіти США є унікальною, адже має метою створити оптимальні умови навчання і виховання для кожної дитини, незалежно від її расової чи етнічної приналежності. Більше того, американський процес соціалізації дітей у суспільстві значно відрізняється від українського саме впливом освіти на особистість. Дослідники (І. Зязюн, О. Заблотна) пояснюють це особистісно зорієнтованим вихованням, утвердженням демократизації та гуманізації формування підростаючої особистості, де свобода і соціальна відповідальність є головними життєвими орієнтирами. Вчені переконані, що саме гуманістичний світогляд створив підґрунтя для формування американського індивідуалізму, який є одним із показників соціалізації дітей США. А успішне вирішення проблеми міжетнічної толерантності пояснюється простим і бажаним приєднанням особистості до нових соціальних груп, встановлення нових зв'язків та контактів [123], [131].

Звичайно, кожний штат має свої особливості системи освіти, оскільки етнічний склад неоднорідний на всій території країни. Наприклад, такі штати, як Іллінойс, Флорида, Нью-Йорк, Техас характеризуються зростанням кількості населення етнічних меншин. Однак навіть у сільських школах Канзасу та Алабами переважає контингент дітей, батьки яких є вихідцями із національних і мовних меншин.

Дж. Бенкс визначив принципи, на яких в етнічному та культурному аспекті має базуватись різноманітне суспільство:

- 1) етнічна та культурна різноманітність повинна бути визнана на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях;
- 2) культурна спадщина представників інокультур створює основу для соціального збагачення, згуртованості та процвітання суспільства;
- 3) рівність можливостей має бути надана усім членам етнічних і культурних груп;
- 4) етнічна й культурна ідентифікація повинна відбуватись на основі вільного та демократичного вибору [321].

Система освіти США реалізує такі шляхи подолання дискримінації на расовому чи етнічному ґрунті:

1. Створено освітні умови для дітей національних меншин, які сприяють особистісному розвитку кожного, спонукають до побудови життя не лише на основі власного життєвого досвіду, а й вчать переймати те позитивне, що є в інших.

2. Уряд прагне забезпечити рівність шансів на якісну освіту всіх без винятку представників американського суспільства, в тому числі надати дітям з національних меншин можливість самостійно обирати школу, що найбільшою мірою відповідає культурним, освітнім чи соціальним потребам кожної особистості.

3. Здійснюється підтримка та підготовка висококваліфікованих учителів, які працюють в умовах поліетнічного учнівського чи дитячого колективу. Особливо це стосується педагогів, котрі працюють в навчальних закладах, де застосовується стратегія білінгвізму (двомовності) в навчально-виховному процесі.

4. Набуває поширення урядова програма “подвійного занурення”, яка має на меті допомогти дітям з меншин підтримувати вільне володіння рідною мовою та одночасно сприяти їх вивченню англійської мови, водночас англійськомовні діти мають можливість вивчати інші іноземні мови.

5. Характерною рисою американських навчальних закладів є відсутність уніфікованих навчальних планів і програм, що має метою створити для дітей можливість обирати необов’язкові предмети для вивчення задля індивідуалізації та диференціації навчально-виховного процесу.

6. Інновації в системі освіти США також сприяють ліквідації відставання дітей в опануванні освітньої програми. Причому зусилля спрямовані не тільки на підвищення показників набутих знань, умінь і навичок, а й на соціалізацію дітей із меншинних груп в дитячому колективі.

7. Спрямовуються зусилля на створення невеликих, за кількістю дітей, класів, що сприяє застосуванню та апробації новітніх методик навчання і виховання дітей, зокрема методики раннього навчання читанню.

8. У США створюються навчальні заклади – “культурні школи” – метою яких є допомога дітям у вивченні рідної мови, ознайомлення з культурним

надбанням і традиціями рідної їм країни. Такі школи дають змогу дітям порозумітися, навчитись жити поряд один з одним, проявляти толерантність у спілкуванні та здійснювати взаємодію.

9. Зусилля, які прикладаються фахівцями на всіх рівнях для усунення дискримінації на релігійному чи етнічному ґрунті в сфері освіти, спрямовані на зміну ставлення педагогів до дітей, батьки яких належать до етнічних меншин. Упереджене ставлення до таких дітей з боку вихователів та вчителів (думка, що успішність таких дітей буде нижчою, ніж їх однолітків американського походження), панувало досить тривалий час. На сучасному етапі розвитку американського суспільства спостерігається тенденція до її нівелювання. Цьому сприяє підвищення педагогічної майстерності вчителів та вихователів, полікультурна просвіта всіх педагогічних працівників, урядові програми, спрямовані на підвищення рівня толерантності американського суспільства загалом, та кожної особистості зокрема.

Дж. Каммінс, досліджуючи проблему глобалізації та її вплив на систему освіти США, зазначає, що одним із аспектів глобалізації є стрімка міграція населення з однієї країни до іншої. Це зумовлено низкою чинників, серед яких: бажання населення поліпшити своє матеріальне становище, пошук соціального захисту та підтримки, втеча від утисків, зміна місця проживання через екологічні проблеми довкілля. Наслідком мобільності населення є мовне, культурне, расове і релігійне різномаяття в закладах освіти [323]. На думку вченого, в системі освіти США все ще існує “сигнал” відмовитись від рідної мови та культури, якщо представники меншин бажають бути прийнятими до американського суспільства. Дж. Каммінс вбачає у цьому неабияку небезпеку, адже це загрожує послабленням зв’язку між дітьми та їх батьками, погіршенням їх стосунків, а це суперечить самій сутності освіти.

Здійснюючи дослідження ролі двомовності у розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, Дж. Каммінс прийшов до висновку, що білінгвізм надзвичайно позитивно впливає на лінгвістичний та інтелектуальний розвиток дітей. Окрім цього, мислення двомовних дітей стає більш гнучким, оскільки нова інформація проходить обробку з допомогою

двох мов. Ученим також була виявлена пряма залежність між рівнем знання рідної мови та ступенем оволодіння іноземною мовою. Дослідник вважає, що освіта повинна спонукати кожную дитину вносити свій вклад у формування культури миру. Реалізація цієї мети повинна йти двома взаємопов'язаними шляхами: навчально-виховний процес повинен будуватись на принципі, що дитячий культурний та мовний досвід є основою їх майбутньої освіченості; кожна дитина має право на визнання та розвиток своїх талантів та здібностей, незалежно від свого етнічного чи расового походження [323].

Відтак, культурний, мовний та інтелектуальний потенціал суспільства різко збільшиться, якщо в культурній різноманітності будемо вбачати не проблему, а безмежне національне надбання, яке представники інокультур вносять у будь-яке суспільство.

Виховання дітей дошкільного віку покликане вирішити чимало складних педагогічних завдань, одним з яких є розширення полікультурного досвіду дітей. Більшість програм розвитку дитини (family child care, Head Start, релігійні програми, і навіть програми деяких шкіл) враховують особливості релігійного, етнічного (расового), лінгвістичного виховання дітей – вихідців з етнічних меншин, і є логічним продовженням системи їх традиційного родинного виховання. Однак реалії сьогодення вимагають, щоб освітні програми готували підростаючу особистість до взаємодії не лише у близькому за культурними ознаками середовищі, а й поза ним, відкривали можливості для навчання дітей толерантності, поваги, прийняття відмінностей. Д. Догерті рекомендує відмовитись від обговорення з дітьми проблем дискримінації, боротьби за рівність прав та інших суспільно-політичних проблем минулого американського суспільства, адже дитині надзвичайно важко досягнути ці категорії, зважаючи на її вікові особливості [324]. Схожої думки дотримується педагог-мультикультураліст П. Макларен, котрий закликає до “деколонізації свідомості” задля того, щоб діти-представники раніше колонізованих країн позбулись комплексу меншовартості та почали цінувати власне культурне надбання, а діти-

представники домінантних груп ставились до інокультурних однолітків з гідністю та повагою [329].

За твердженням Ф.Уордла, виховання міжетнічної толерантності передбачає щоденний процес співпраці між дітьми, батьками, сім'ями та педагогами. На думку вченого, навчально-виховний процес повинен передбачати:

- вивчення дітьми їх власного культурного надбання;
- пізнання культурної спадщини людей, відмінних від них;
- використання ігор, матеріалів, конкретного досвіду, які руйнують стереотипи;
- розвиток у дітей вміння вбачати радість і задоволення від різноманітності, навчити їх цінувати та шукати відмінності;
- наведення дітей до думки, що інтолерантність та утиски завжди є неприпустимі.

Як зазначає дослідник, діти дошкільного віку вчаться шляхом набуття конкретного досвіду, тому розвиток міжетнічної толерантності необхідно здійснювати шляхом взаємодії дошкільнят як з дітьми та людьми одного етнічного походження, так і представниками різних етнічних меншин. А для того, щоб дитина усвідомила власну етнічну приналежність, вона повинна бачити себе, свою сім'ю та етнічну меншину презентованою у щоденному житті освітнього закладу (на плакатах, інформаційних дошках для батьків, фотографіях, книжках). Вчений наголошує, що іграшки та ляльки дітей також повинні представляти різні раси, а фотографії та книги, які діти розглядають, відображали міжрасову взаємодію [336].

Мислення дитини-дошкільника здійснюється шляхом оперування простими поняттями й категоріями. Така особливість психічного розвитку спонукає мислення дітей до стереотипного. Для прикладу, більшість дітей вважають, що жінки переважно носять довге волосся, а чоловіки – коротке. Тому навчально-виховний процес має спонукати дітей робити висновки такого змісту: 1) гендерні: стать не є визначальним принципом у процесі вибору професії – жінки можуть опановувати традиційно чоловічі професії, а чоловіки – жіночі, і навпаки; 2) релігійні – жодна релігія не може бути “правильною” для кожного; 3) расові / етнічні / культурні – кожна дитина

може опанувати будь-яку професію, окрім цього, дитина може належати до більш ніж одної расової чи етнічної групи; 4) економічні (багатства/бідності) – соціальний статус не є перешкодою для розвитку та освіти, оскільки чимало відомих людей працею та завзяттям досягли успіху; 5) лінгвістичні – діти можуть вивчати декілька мов одночасно, а двомовність чи “полімовність” дітей ми повинні сприймати як їх перевагу, а не недолік (Ф. Уордл) [336].

На вихованні в дітей толерантного світогляду та поведінки акцентує також Л. Філмор, котра переконана, що діти якомога раніше повинні засвоїти фундаментальні цінності співжиття у полікультурному та полімовному суспільстві, мають зрозуміти, що люди, які їх оточують, мають різне коріння, але між ними більше подібного, ніж відмінного. Тобто ключовим моментом є привчання дітей до думки, що відмінності у зовнішньому вигляді, вірі, поведінці, переконаннях – не є чимось хорошим чи поганим – це просто відмінності [327, с. 238].

У Сполучених Штатах Америки надзвичайно поширені програми, метою яких є запобігання упередженості на ґрунті расової, етнічної чи статевої ознаки. Основною метою таких програм є такі ключові моменти:

- 1) сформуванню обґрунтовану, сталу самототожність дитини;
- 2) навчити дитину чуйності, доброзичливості, справедливості у спілкуванні з тими, хто відмінний від неї;
- 3) розвивати критичне мислення і вміння захистити себе та інших, зіткнувшись з дискримінаційною поведінкою.

Конкретні завдання варіюються залежно від того, наскільки дитина знаходиться під впливом упереджень, поширених в американському суспільстві. Виховання громадянської позиції у дітей з відмінним кольором шкіри від білого, базується на вихованні сталої самототожності, а також усвідомлення своєї належності до певної спільноти та гордості за це, щоб вони могли протистояти проявам расизму. Білим дітям прищеплюють позитивне самоусвідомлення, але уникаючи “білого” етноцентризму та зверхності.

Л. Дерман-Спарк у “Програмі запобігання упередженості”, розрахованій на виховання толерантної особистості дитини починаючи вже з

двох років, наголошує на необхідності створення вільного від упереджень середовища. Дослідниця вважає, що правильно організований навколишній простір у дошкільному навчальному закладі уможлиблює розв'язання расових, етнічних, культурних питань. Педагог акцентує на вилученні з щоденного вжитку матеріалів і предметів, які можуть спонукати дітей до формування стереотипів щодо представників інокультур [96].

У різних штатах США функціонують школи різних народів, що складають полікультурну мозаїку країни. Вони існують здебільшого при церквах на внески батьків дітей чи добровільні пожертви. Приміром, О.Будник описує етнокультурний аспект виховання дітей в українській католицькій школі (м. Воррен, США) [56, с. 104-124]. Тут навчаються діти з українських родин, народжені в Америці, а також американці, котрі нічого спільного не мають з Україною. Цікаво, що при школі діє “kindergarten”, де дошкільники проходять курс адаптації до шкільного навчання.

На думку автора, у навчальному закладі навіть не стоїть питання про формування міжетнічної толерантності в дітей, адже ці якості декларуються в суспільстві і дошкільник їх сприймає від самого народження. Так, українську національну культуру в цій школі із задоволенням вивчають представники інших народів. Наприклад, О. Будник зазначає, що в школі навчаються діти різні за походженням та кольором шкіри, але переважають українці. Тут, як звичайне явище, сприймають, коли вірші Т. Шевченка декламують, скажімо, афроамериканці [56, с. 107].

У своїй статті “Empowering children to create a caring culture in a world of differences”, Л. Дерман-Спаркс наводить перелік взаємопов'язаних цілей, адресованих педагогам, реалізація яких буде спонукою для кожної дитини вносити свій вклад у формування культури миру:

- 1) виховувати в кожній дитині як високоосвіченої особистості з об'єктивною самооцінкою та стійкою етнічною ідентичністю;
- 2) сприяти комфортній взаємодії кожної дитини з людьми різного походження на основі емпатії та рефлексії;
- 3) спонукати критичне мислення кожної підростаючої особистості щодо упередження та дискримінації;

4) культивувати здатність кожної дитини постояти за себе/іншого в ситуації дискримінації чи утиску [326, с. 136].

Цікаву тезу щодо виховання в дітей толерантності висловлює М. Борба. Вчена переконана: перш ніж формувати в дитини розуміння культурного розмаїття, її слід ознайомити з її власним родоводом, адже сім'я – те місце, де дитина долучається до певної культури та рідної мови, отримує знання про свій етнос, релігійні переконання та цінності. Таким чином дитина розвиває власну етнічну ідентичність та гордість за власне культурне надбання. Дослідниця вважає, що дізнаючись про минуле своєї родини, дитина не лише плекає любов до цього минулого, а й вчиться розуміти та поважати минуле своїх товаришів, інших дітей чи дорослих. Окрім того, М. Борба наполегливо рекомендує батькам і педагогам виявляти незадоволення дискримінаційними висловлюваннями. Особливо важливо це робити у присутності дитини, яка в такій ситуації зрозуміє ставлення дорослих до проблеми, а в майбутньому сама буде дотримуватись такої моделі поведінки [53].

Як і Л. Дерман-Спаркс, М. Борба виокремлює використання книжок на полікультурну тематику як дієвий засіб виховання міжетнічної толерантності у дітей. Проте, педагог обурена тим фактом, що зміст лише 10% від 5 000 книжок, щорічно випущених у США, є справді полікультурними. Саме така дитяча література створює в дитини позитивний образ усіх відмінностей – етнічних, расових, статевих, інтелектуальних чи фізичних. Дослідниця також пропонує батькам і педагогам влаштовувати для дітей пошукову роботу під назвою “Alike and Different” (“Подібності та відмінності”) – заохочувати дитину шукати риси, які її уподібнюють з іншими, і те, чим вона відрізняється. Таким чином, дитина буде бачити не лише відмінності між людьми та дітьми, а й дещо спільне, що є у всіх. Такі ігри слугують засобом розвитку в дитини толерантності та емпатійності, адже вона буде співставляти не лише зовнішні особливості людей (дітей), а й їхні риси характеру, звички й уподобання [53].

Віртуальний простір США також наповнений різноманітними ресурсами теоретичного та практичного характеру, покликані на допомогу батькам,

педагогам і дітям у процесі виховання толерантності. Зокрема, сайт preschoolrainbow.org подає розділ “Preschool Multicultural Activities”, в якому знаходимо різноманітні справи полікультурного спрямування. При детальному їх розгляді стає зрозуміло, що вони можуть бути адаптовані і в українському дошкільному закладі.

У книзі “Beyond the golden rule”, написаній Д. Вільямс для американських батьків, учена звертає увагу на той факт, що дитина з трьох років починає звертати увагу на світ навколо неї. У неї формується власна самоідентифікація, а порівняння з іншими допомагають дитині краще зрозуміти саму себе [337, с. 13]. Більше того, учена наголошує, що саме у грі дитина зосереджено спостерігає за подібностями та відмінностями між собою та іншими. Д. Вільямс застерігає педагогів і батьків, наголошуючи, що манера та стиль, в якому батьки обговорюють з дитиною питання етнічних, релігійних чи фізіологічних відмінностей, буде безпосередньо впливати на відношення дитини до цих відмінностей. Упередження батьків щодо відмінностей інших згодом можуть перетворити дитячі запитання “як” і “чому” на її категоричні судження про дітей та людей, які відмінні від неї самої [Там само, с. 15].

Для США як країни-симбіозу культур, принцип полікультурності є визначальним для мирного співіснування всього різномаїття рас та етносів, об'єднаних спільною територією і державою. Як бачимо, проблема виховання міжетнічної толерантності дітей дошкільного віку досі актуальна для Сполучених Штатів Америки, незважаючи на те, що ця країна вже тривалий час прагне досягти миру та злагоди в суспільстві, а її вирішення відбувається багатьма взаємопов'язаними шляхами. Зокрема, це створення освітніх умов для дітей національних меншин, які сприяють їх особистісному розвитку, спонукають до побудови життя не лише на основі власного життєвого досвіду, а й вчать переймати те позитивне, що є у інших. Слід відзначити й прагнення забезпечити рівність шансів на якісну освіту для усіх, без винятку, представників американського суспільства, в тому числі надати дітям з національних меншин можливість самостійно обирати школу, що

найбільшою мірою відповідає культурним, освітнім чи соціальним потребам кожної особистості [319], [327].

Пізнавальним для України є й високий рівень підтримки та підготовки кваліфікованих вчителів США, які працюють в умовах поліетнічного учнівського чи дитячого колективу. Особливо це стосується педагогів, котрі працюють у навчальних закладах, де застосовується стратегія білінгвізму (двомовності) в навчально-виховному процесі. Заслуговує уваги й програма “подвійного занурення” американського уряду, яка має на меті допомогти дітям з етнічних чи національних меншин підтримувати вільне володіння рідною мовою та одночасно вивчати англійську мову, водночас англійськомовні діти мають можливість вивчати інші іноземні мови.

Вивчаючи праці зарубіжних учених щодо виховання міжетнічної толерантності у європейських країнах, доходимо висновку, що значна увага в дошкільних закладах й початковій освіті зосереджена саме на когнітивному розвитку дітей: опануванні державною мовою та програмою згідно навчального плану. Оволодінню ж навичками толерантної взаємодії, полікультурними знаннями приділяється дещо менша увага [322]. Це пояснюється, перш за все, тим, що у групах дітей відсоток вихованців та учнів, які є представниками інокультур, досить високий і такий підхід уможливує їхнє успішне подальше навчання у загальноосвітніх школах.

Так, у місті Ковентрі (Англія) існує два типи закладів для роботи з дітьми дошкільного віку: дошкільний клас при початковій школі (nursery class) та дошкільний центр (nursery centre). Специфіка їхньої роботи з полікультурного виховання дещо різниться, проте близько половини дітей кожного з цих закладів складають діти мігрантів. З дітьми 3-6 років при початковій школі, половина з яких родом з Пакистану, займаються три вихователі, білінгвістичний педагог та спеціаліст для дітей з особливими потребами. Першочергова мета педагогічного колективу – вивчення дітьми англійської мови задля успішного навчання у майбутньому. Реалізація педагогічної мети щодо виховання толерантності в дітей передбачає: заохочення дітей до спілкування як англійською мовою, так і рідною;

вивчення та святкування національних свят вихованців; написання листів, побажань, оголошень рідною мовою кожного з вихованців; забезпечення наявності полікультурного змісту книг, дисків, картин, одягу для рядження та інсценування, ігрового матеріалу; сприяння систематичному вивченню дітьми віршів та пісень на різних мовах [335, с. 49]. Однією з актуальних проблем закладу, як відзначають самі педагоги, є попередження конфліктів між батьками вихованців на ґрунті етно-релігійних відмінностей, різниці ціннісних орієнтацій.

Центр розвитку дошкільників (nursery centre) схожий до попереднього закладу, однак в його функції входить також соціальна робота з батьками-мігрантами, неповними та малозабезпеченими сім'ями. Двічі на тиждень тут відбуваються спільні заняття для дітей і батьків з метою педагогічної просвіти. Така форма роботи зміцнює міжособистісні стосунки дорослих, розширює досвід їх спілкування з представниками інокультур та педагогами. Діти, своєю чергою, мають можливість спілкуватися рідною мовою, а педагог-білінгвіст дає короткі уроки англійської для опанування другою мовою. Особливі педагогічні зусилля спрямовані на зміцнення міжособистісних взаємин у полікультурному мікросоціумі – районі, де знаходиться заклад.

Підвищеної уваги заслуговує й полікультурна освіта Данії, в якій є усталені традиції виховання в дітей поваги до представників інших культур. У Данії існують центри для розвитку та навчання, що фінансуються та підтримуються урядом, а також центри для дітей етнічних та національних меншин – без державних дотацій. Цікаво, що дошкільні заклади першого типу співпрацюють у Данії з центрами зайнятості населення, через які до них потрапляють вихованці. Національні меншини (20% від загальної кількості населення) складають представники різного культурного походження, а кожен дошкільний заклад відвідують представники строго визначених етнічностей задля задоволення освітніх запитів кожної дитини. Так, один із дошкільних закладів відвідують діти з Данії, Туреччини, Марокко, які розподілені на 4 групи: дві групи відвідують діти-датчани, одна група – діти з Данії та

Туреччини, інша – діти з Данії та Марокко. У двох останніх групах обов'язково присутній педагог-білінгвіст, метою діяльності якого є розвиток і вдосконалення знань дітьми рідної мови, а також вивчення датської.

Значну увагу педагогічний колектив цього закладу приділяє роботі з батьками: організуються спільні зустрічі з метою обміну досвідом, висловлення ними побажань і зауважень щодо навчання й виховання дітей. Примітно, що батьки самі прагнуть до спілкування, цікавляться культурним походженням інших родин, охоче співпрацюють з педагогами.

У Франції, яка протягом ХХ сторіччя зіткнулась з кількома хвилями іміграції з країн Африки, також сформувався особливий освітній підхід до виховання толерантності дітей з наймолодшого віку. Зокрема, у місті Алес існують ігрові групи дітей (2-3-річного віку), батьки яких здебільшого є вихідцями з Північної Африки. Тут всіляко заохочуються відвідини батьками цього закладу, їхня участь у іграх та заняттях дітей. Важливе місце у програмі виховання й розвитку дітей посідає розповідання педагогами історій, оповідань, а також спів пісень різних народів. За переконанням самих педагогів, це ефективні засоби долучення дітей до загальносвітової культури. У французькому місті Ольне-дю-Буа є дошкільний заклад для дітей до 6-ти років (кількість дітей у групах близько 25 осіб), 80% загальної кількості вихованців становлять діти також вихідців з Північної Африки. Педагогічний колектив закладу реалізує низку завдань, а саме: всебічний розвиток дітей, створення безпечного для дітей оточення, заохочення дошкільників до спільних ігор для ближчого знайомства один з одним, підготовка їх до навчання у початковій школі. Другорядними є завдання полікультурного змісту: виховання цінностей людинолюбства та толерантності, а також формування моделей поведінки на основі прийняття й поваги до відмінностей між людьми; заохочення до взаємодії та спільних ігор дітей різного етнокультурного походження; формування позитивного “іміджу” дітей етнічних та національних меншин [322].

Східний і європейський світогляди різняться за багатьма аспектами. Тому, пізнавальним для нас були педагогічні дослідження щодо виховання

міжетнічної толерантності у країнах Азії. Приміром, у Тайланді в низці провінцій разом живуть тайці-буддисти, мусульмани, а також тайці-вихідці з Китаю. Однією з таких є провінція Яла, де раннє виховання толерантності вивчає К. Ладлія [328]. Дослідник пропонує використовувати літературно орієнтовану педагогічну модель (*literature-based teaching model*) у вихованні толерантності з наймолодшого віку. Поняття “толерантність” учений пояснює як здатність жити в гармонії з іншими людьми, акцентує також на формуванні в дітей концепції миру. За його переконанням, дитинство – це період, коли діти дізнаються про себе та оточуючих, звертають підвищену увагу до зовнішніх ознак людей, вдосконалюють знання рідної мови, національної їжі та одягу. Результатом цього є поява у дітей вміння прийняти й визнати цінності оточуючих і свої власні. Літературно-орієнтована модель педагога полягає в особливому доборі дитячої літератури відповідно до віку вихованців. Так, до 1,5-річного віку в дітей формується вміння довіряти, тому важливо, щоб батьки дитини читали книги, вірші дитини задля формування відчуття безпеки, на зразок віршів, примовлянь, колискових. Далі дитина у віці до 3-х років починає помічати світ навколо себе та намагається усе робити самостійно. Ефективною, на думку дослідника, у цей період є літературні твори з моральним вибором. Період з 3-х до 6-ти років є етапом розвитку креативності дитини, часом усвідомлення й розуміння нею причинно-наслідкових зв’язків, природи конфліктів, почуття провини. Тому, для формування толерантності дитині потрібно читати літературні твори, де йдеться про честь і гідність, почуття відповідальності за вчинок [328, с. 202].

Своєрідний і тернистий шлях розвитку спіткав й полікультурну освіту Японії. Країна зіткнулась з необхідністю врегулювання відносин у суспільстві між жителями Кореї та Китаю, які емігрували в Японію на постійне місце проживання в силу соціополітичних та економічних причин у середині ХХ сторіччя [330], [331]. Ситуація в країні ускладнюється тим, що з початком ХХІ сторіччя розпочалась друга хвиля еміграції в Японію жителів вказаних країн. Як зазначає Р. Тсунейоші, на відміну від США, Канади, в яких

відбувались схожі процеси, в Японії візуально складно розпізнати корінного японця та емігранта в силу особливої азійської зовнішності, тому проблема дискримінації на основі зовнішніх ознак відсутня. Наприкінці ХХ сторіччя в Японській науці з'явився термін “полікультурне співіснування” (*tabunka kyosei*), навколо якого точаться гострі дискусії. Загалом, ключовими аспектами японської педагогічної теорії й практики є забезпечення прав і свобод кожного громадянина, інтернаціональне виховання та формування навичок співжиття у полікультурному суспільстві. Опірними складниками у вихованні дітей-представників інокультур є формування їхньої етнічної ідентичності, вдосконалення знання рідної мови та уявлень про власну етнічну культуру. Центральним негативним аспектом проблеми полікультурного виховання дітей та молоді, на який вказує Р. Тсунейоші, є сприйняття її японцями відсторонено. За їхнім переконанням, цінності справедливості, рівності, національної інтеграції повинні, перш за все, плекати представники інокультур, чужоземці [334, с. 150].

Як бачимо, кожна країна має власні особливості формування та розвитку полікультурної освіти, специфіку виховання толерантності дітей і молоді. Спільним, на нашу думку, є виховання міжетнічної та міжнаціональної толерантності дітей з наймолодшого віку, забезпечення дітям умов для оволодіння державною мовою, поряд із вдосконаленням рідної мови, попередження виникнення в дошкільників упереджень щодо расових, національних, гендерних та релігійних відмінностей. За нашим переконанням, доцільно синтезувати найкращий іноземний досвід прикладного аспекту виховання міжетнічної толерантності дітей та апробувати його у дошкільних навчальних закладах України.

1.4. Стан окресленої проблеми у сучасній вітчизняній навчально-виховній практиці.

Висвітленню проблеми в практиці роботи дошкільних навчальних закладів України передував аналіз основного методичного забезпечення, зокрема програм виховання й розвитку для дітей дошкільного віку. Зміст дошкільної освіти, як зазначає Т. Степанова, повинен забезпечувати формування ключових компетентностей у дошкільників, які є необхідними для життя у мінливому соціокультурному середовищі та формування вміння адекватно реагувати на явища, події та людей [274, с. 16]. У новій редакції Базового компоненту дошкільної освіти України зазначено, що зміст дошкільної освіти перебуває на етапі модернізації, гуманізації освітніх цілей та принципів, переорієнтації на розвиток особистості дитини як визначального ресурсу в поступі нашого суспільства. Освітня лінія “Дитина в соціумі” орієнтує педагога на розвиток родинно-побутової та соціально-комунікативної компетенції дітей. Приміром, вміє вислухати дорослого, відгукнутися на прохання, виявляє чемність у ставленні до оточуючих; щодо однолітків – здатні самостійно встановити та підтримувати партнерські стосунки з однолітками, вміє поводитись у конфліктних ситуаціях. Відповідно, діти мають знати, що кожна країна має свою територію, в якій можуть проживати люди з іншим кольором шкіри чи розрізом очей, користуються власною мовою та плекають неповторну культуру. Незважаючи на це, всі народи прагнуть мирного й щасливого життя. Велике значення, згідно Базового компоненту, слід приділяти розвитку емпатії (вмінню співпереживати й співчувати, допомагати іншим, обирати відповідні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях) та рефлексії (здатності взаємодіяти з людьми, які оточують: узгодження своїх дій, поведінки з іншими; усвідомлення свого місця у соціальному середовищі; позитивне сприймання себе) [22].

Встановлено, що педагоги у вітчизняних ДНЗ мають досить широкий спектр програм виховання, навчання й розвитку дітей, що рекомендовані Міністерством освіти й науки України. Кожна з них, більшою чи меншою мірою містить рекомендації педагогам щодо формування основ міжетнічної толерантності в дітей старшого дошкільного віку.

Так, у чинній освітній програмі “Українське дошкілля” [233], акцентується на формуванні у дітей вміння поводитись відповідно до норм моралі, оцінювати власні негативні вчинки, формувати до них відповідне ставлення; формувати уявлення про духовні норми взаємин між людьми, які базуються на доброзичливості, чесності, справедливості, повазі, відповідальності, співчутті. У програмі також наведено доступне для дітей пояснення концепту “толерантність”, як “здатність терпляче ставитись до чужих поглядів, звичок, урахування думок інших дітей, дорослих” [Там само, с. 190].

У програмі розвитку дітей старшого дошкільного віку “Впевнений старт” в розділі “У світі людей” одним із загальнопізнавальних завдань педагогам рекомендовано формувати уявлення в дітей про різні нації і народи (2-3 країни), вчити прихильно ставитись до людей інших національностей, виховувати миролюбність, інтерес до несхожого, до спільних інтересів поряд із вихованням громадянських почуттів у дітей, розвитку етноідентичності, патріотизму [234, с. 29].

Нова редакція програми навчання і виховання дітей від двох до семи років “Дитина”, також вмщує зміст педагогічної роботи з виховання у дітей старшого дошкільного віку толерантності й полікультурної освіченості. Зокрема, розділ “Дитина у довкіллі” орієнтує педагогів на виховання у дітей почуттів приналежності до свого народу, його духовної і матеріальної культури, розуміння необхідності її збереження й збагачення. Поряд із цим, варто сформувати уявлення про те, що всі люди, які проживають на планеті Земля, рівні, сприяти створенню базисних засад поняття “людство”, яке включає українців та інші національності, що проживають в Україні. Програмою також рекомендовано ознайомлювати дітей із розташуванням

України на мапі та глобусі, а також країнами-сусідами. В старшому дошкільному віці, за програмою, відбувається продовження ознайомлення з позитивними рисами характеру (щедрістю, добротою, чуйністю, ввічливістю, скромністю, працьовитістю), сприяння усвідомленню необхідності дотримання прийнятих соціальних норм поведінки та бажанню наслідувати її позитивні зразки [100, с. 299]. Примітно, що програма скеровує педагогів на формування у старшого дошкільника стійкої оптимістичної позиції щодо власного “Я”, налагодження дружніх та приятельських взаємин з оточуючими однолітками та дорослими на засадах доброзичливості та взаємоповаги [Там само, с. 297–299].

Рекомендації з виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку містить Комплексна програма розвитку, навчання та виховання дітей дошкільного віку “Соняшник” (Л. Калуська). Так, у розділі програми під назвою “Розвиток і виховання душі та серця” велике значення надається формуванню в дітей вміння бути доброзичливими, турботливими до оточуючих, здатності розуміти переживання довоколишніх (розвиток емпатії), узгоджувати особисті та соціальні інтереси. Моральне виховання старших дошкільників, за програмою, передбачає формування етичних уявлень про моральні якості людини, людські взаємини, поведінку, а його здійснення уможливорює єдність виховання звичок, манер, мовленнєвого етикету тощо (зовнішньоетична вихованість), відповідальності, самостійності, вміння прощати, чесності, справедливості, гуманних почуттів [142, с. 106–108]. У одній із складових розділу “Розвиток і виховання розуму” під назвою “Соціальне довкілля” звернено увагу до формування усвідомлення дитиною власного “Я” серед родини та однолітків, а також “толерантної поведінки у дитячому соціумі” [Там само, с. 116]. Водночас підрозділ “Етнічне довкілля” орієнтує педагога на виховання в старшого дошкільника відчуття етнічної чи національної належності, усвідомлення того, що Україну населяють представники інокультур, “з якими треба жити дружно”, що вважаємо досить актуальним, адже лише на основі цього можна

давати знання про інші етнокультури та формувати повагу до них [Там само, с. 117].

У додатковій комплексній програмі “Дитина в дошкільні роки” вміщено розділ, присвячений вихованню й розвитку дітей старшого дошкільного віку під назвою “Стежинки у Всесвіт”. Як зазначено у психолого-педагогічній характеристиці означеного вікового періоду, його характеризують такі нові особистісні якості дітей, як “почуття справедливості, адекватне переживання удачі або невдачі, здатність регулювати спільну діяльність, колективізм, дисциплінованість, стриманість, відповідальність” [99, с. 129]. Із новоутворень старшого дошкільного віку звернено увагу на формування етичних еталонів поведінки, рефлексії, антиципації (передбачення вірогідних дій чи оцінок оточуючих людей, передбачення наслідків певних вчинків).

Програма орієнтує педагогів на розвиток духовного потенціалу дитини, під яким автори програми розуміють формування гуманних почуттів, уявлень про доброту, чуйність, сміливість, боягузтво, скромність і зазнайство; виховання турботливого ставлення до людей, вміння помічати прикроці й невдачі товаришів; прагнення допомогти; виховання доброзичливості у відносинах з людьми, дружні стосунки з однолітками. У підпараграфі “Елементарні історико-географічні уявлення” знаходимо показники компетенції дитини з досліджуваної нами проблематики. Серед них: знання й користування назвою держави та її символікою; орієнтування у місцезнаходженні України на мапі, назви країн-сусідів; знання про те, що в світі живуть різні народи та нації, усі вони прагнуть миру, турбуються про майбутнє своїх дітей, процвітання своєї країни та планети; вияв інтересу й доброзичливості до інших народів [Там само, с. 176].

Отже, завданням вихователя є надати дитині інформацію про те, що Землю населяють люди з різним кольором шкіри, мовою, національною культурою; не лише сформувати у дитини інтерес до пізнання відмінностей між нею та іншими людьми, а й налаштувати її миролюбно при взаємодії та спілкуванні з представниками інокультур, допомогти дітям засвоїти, що

попри різного роду відмінності, усіх людей об'єднує любов до батьківщини й бажання мирного й щасливого життя.

Оскільки експериментальна робота з виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку є процесом довготривалим у часі, репрезентуємо її в кількох етапах, які детально подано в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Функції і завдання експериментального дослідження

Етап дослідно-експериментальної роботи	Функції етапу експериментального дослідження	Завдання етапу експериментальної роботи
I етап Констатувальний	Орієнтувальна	<ul style="list-style-type: none"> • вивчення архівних матеріалів задля визначення історико-педагогічних передумов виховання міжетнічної толерантності дітей; • аналіз психолого-педагогічної літератури з метою визначення актуальності проблеми в сучасній науці й концептуалізації основних понять дослідження; • нормативно-правових документів з організації навчально-виховного процесу в сучасних ДНЗ України;
	Діагностична і прогностична	<ul style="list-style-type: none"> • окреслення мети, завдань експериментальної роботи; • визначення вихідного рівня міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку; • індивідуально-групові бесіди з батьками та анкетування вихователів ДНЗ з окресленої проблеми; • обґрунтування педагогічних умов і розроблення методики формування міжетнічної толерантності старших дошкільників;
II Етап Формувальний	Апробаційна	<ul style="list-style-type: none"> • проведення консультацій, лекцій, круглих столів з проблеми виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників для вихователів ДНЗ; • упровадження методики формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку у різних видах діяльності та апробація створених педагогічних умов;

Продовження таблиці 1.1.

III Етап Контрольний	Аналітична	<ul style="list-style-type: none"> • узагальнення, систематизація і порівняння отриманих результатів дослідницької роботи з метою виявлення динаміки досліджуваної якості; • уточнення висновків експериментального дослідження;
	Впроваджувальна	<ul style="list-style-type: none"> • упровадження отриманих результатів експериментального дослідження у педагогічну практику дошкільних навчальних закладів України

Отже, на етапі констатувального експерименту нами здійснено вивчення рівня вихованості міжетнічної толерантності старших дошкільників та педагогічної готовності вихователів ДНЗ і батьків дітей до виховання міжетнічної толерантності.

Дослідницько-експериментальна робота проводилась з дітьми старшого дошкільного віку на базі дошкільних навчальних закладів № 19, № 22 м. Івано-Франківська, № 10 та № 17 м. Берегово (Закарпатська обл.). Констатувальним етапом експерименту було охоплено 372 вихованці старшого дошкільного віку, 170 батьків та 164 педагоги.

Зміст експериментальної роботи на констатувальному етапі дослідження було зосереджено на визначенні критеріїв і показників вихованості міжетнічної толерантності, якісній характеристиці рівнів вихованості у старших дошкільників міжетнічної толерантності; доборі комплексу діагностувальних завдань задля визначення вихідних рівнів вихованості досліджуваної якості.

З метою діагностування міжетнічної толерантності визначено критеріально-рівневу шкалу оцінки міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. Критерії оцінки виховання – ознаки, на основі яких можна зробити висновок про рівні вихованості людини, оцінити результати виховного впливу” [144, с. 275]. Критерій повинен бути адекватним щодо вимірюваного явища, чітко відображати природу цього явища та динаміку його зміни та повинен ґрунтуватись на найпростіших способах вимірювання, бути економічним за часом проведення (М. Скаткін)

[266]. Таким чином, критерій – обов’язковий структурний елемент будь-якого педагогічного дослідження.

Підґрунтям для виокремлення критеріїв і рівнів міжетнічної толерантності нам слугували дослідження А. Богуш [42], В. Бойченко [49], Л. Врочинської [73], О. Гордійчук [84], О. Гриви [87], С. Кортоузової [161], О. Подівілової [228]. Критеріями вихованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку визначено: **когнітивний** (знання про сутність міжетнічної толерантності); **емоційно-ціннісний** (толерантні почуття й ціннісні орієнтири); **діяльнісний** (толерантна вчинкова діяльність) (див. табл. 1.2.).

Таблиця 1.2.

Критерії та показники вихованості міжетнічної толерантності старших дошкільників

Критерії	Показники
Когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> • знання про самого себе як представника певної спільноти (сім’ї, групи ДНЗ, країни), про свою країну, її символи, національні звичаї й традиції; • уявлення про національну культуру інших країн; • вміння диференціювати прояви добра і зла у вчинках та поведінці однолітків і дорослих.
Емоційно-ціннісний	<ul style="list-style-type: none"> • адекватність емоційних відгуків на почуття й емоції інших людей; • здатність до емпатійного співпереживання; • поцінування оточуючих (людей/дітей), толерантне ставлення до їхніх думок, почуттів, поглядів, ідей.
Діяльнісний	<ul style="list-style-type: none"> • вміння здійснювати міжособистісну взаємодію з представниками інокультур та співвітчизниками на засадах поваги та партнерства; • культура поведінки, що виявляється у дотриманні норм моралі у щоденних вчинках і діяльності; • рефлексія, як здатність передбачати наслідки своїх дій і висловлювань.

Аналіз базового рівня вихованості міжетнічної толерантності на констатувальному етапі дослідження здійснювався з допомогою діагностувальних завдань і методик. Враховуючи означені вище характеристики та той факт, що міжетнічна толерантність є складною особистісною якістю, діагностували її у дітей з допомогою комплексу

завдань. Такий вибір обумовлений тим, що вони: адаптовані для дітей старшого дошкільного віку, доступні та цікаві їм за змістом; активізують пізнавальну і соціальну активність старших дошкільників; є педагогічно спрямованими, тобто призначені не лише для отримання певної інформації про дитину, а й стимулювання її саморозвитку; їм притаманні можливості визначення сформованості особистісних якостей у різноманітних ігрових і пізнавальних ситуаціях; містять завдання для стимулювання мотивації.

Визначення вихідних рівнів міжетнічної толерантності відбувалось за діагностувальними завданнями “Знання національного костюма”, “Сюжетні картинки” (Р. Калініна) [140], “Вивчення емоційних станів людей, зображених на картинках” (Г. Урунтаєва, Ю. Афонькіна) [292], “Впізнай настрій”, “Рукавичка” (Г. Цукерман) [304], “Пригости цукеркою”, “Сестрички” (Е. Суслова) [277]. Наочний матеріал для проведення діагностувальних завдань вміщено у додатку Б.

Вивчення рівнів вихованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку проводилось за кожним критерієм (когнітивним, емоційно-ціннісним, діяльнісним).

Зупинимось детальніше на діагностувальних завданнях, використаних у процесі визначення рівня вихованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. Як було зазначено вище, когнітивний критерій вихованості міжетнічної толерантності особистості передбачає наявність у дітей уявлень про норми толерантності, присутність моральних орієнтирів, прагнення особистості до формування якостей, необхідних для життя у полікультурному соціумі. Аналіз вихованості міжетнічної толерантності за означеним критерієм здійснювався за завданнями “Знання національного костюма” та “Сюжетні картинки” (Р. Калініна) [140]. Результати за першим діагностувальним завданням висвітлено у табл. 1.3.

Таблиця 1.3.

**Результат обстеження дітей за діагностувальним завданням
“Знання національного костюма”**

Рівні розвитку	Абсолютний показник	%
Низький	266	71,5 %
Середній	60	16,1 %

Високий	46	12,4 %
---------	----	--------

Діагностувальне завдання “Знання національного костюма” мало метою визначення рівня сформованості уявлень дітей про національне вбрання найбільш яскравих представників інокультур (китайців, росіян, індусів, азербайджанців та ін.) та власного національного костюма (українського) (див. додаток Б). Вибір саме цих національностей зумовлений інформованістю сучасних дошкільників, урахуванням їх суб’єктивного досвіду, що базується на знаннях, отриманих через ЗМІ, комп’ютерні технології, дитячі періодичні видання тощо.

Розкладаючи перед дітьми картинки із зображенням обличчя дітей і національних костюмів, пояснювали завдання таким чином: “Ти знаєш, що кожна країна має власне національне вбрання. Сьогодні до тебе в гості завітали діти з різних країн – України, Росії, Китаю, Індії, Азербайджану. Допоможи їм знайти їх національний костюм”. Значна частина дітей без перешкод упізнала український національний одяг (250 дітей із 372, або 67,20%). Більше того, вони поділилися, що у них вдома є також українське вбрання (крайки, вишиванки, сукні тощо), які одягають на різні свята. Діагностувальне завдання містило три рівні – низький (якщо дитина визначила 1-2 національних вбрання), середній (3–4 правильних відповіді), високий (дитина впізнала національні костюми усіх представлених країн).

У ході діагностування виявилось, що значна частка дітей не знають національних костюмів інших країн, відповідно жодної відповіді не дало 66 дітей (17,7 %), один національний костюм впізнало 116 дітей (31,2 %), два національних вбрання були відомі 84 дошкільникам (22,6 %). Максим Б. зауважив, побачивши китайський національний костюм, що він його знає, бо бачив по телевізору. Незначна кількість дошкільнят (46 – 12,4 %) все ж таки знайомі з національним вбранням усіх запропонованих нами країн. Відтак, попри інформатизацію нашого суспільства, сучасні дошкільники не на достатньому рівні знайомі з представниками інокультур, особливостями

культури інших країн. За результатами вивчення обґрунтовано необхідність системної роботи з дітьми, які отримали низький і середній рівні.

Аналіз вивчення даних, отриманих під час проведення діагностувального завдання “Сюжетні картинки” висвітлено у табл. 1.4.

Таблиця 1.4.

Результат обстеження старших дошкільників за діагностувальним завданням “Сюжетні картинки”

Рівні розвитку	Абсолютний показник	%
Низький	166	44,6 %
Середній	148	39,8 %
Високий	58	15,6 %

Для виявлення рівня вихованості міжетнічної толерантності за когнітивним критерієм використано діагностувальне завдання “Сюжетні картинки”. Його підготовчий етап передбачав пошук картинок із хорошими та несхвальними вчинками однолітків (див. додаток Б).

Діагностика проводилась індивідуально, завдання для дітей пояснювали так: “Перед тобою сукупність картинок, на яких діти роблять хороші та погані вчинки. Тобі слід їх посортувати та розкласти на дві частини – з одного боку – хороші вчинки дітей, а з іншого – погані, несхвальні. Також тобі потрібно пояснити свої дії, чому ти вважаєш учинок хорошим чи поганим”. У протоколі до цього завдання, ми фіксували емоційні реакції дитини, її пояснення, моральну оцінку зображених на картинках учинків.

Опрацювання отриманих даних відбувалось за такими характеристиками:

- дитина неправильно розкладає картинки (в одному блоці знаходяться картинки із зображеннями позитивних і негативних учинків), емоційні реакції неадекватні або відсутні (0 балів);

- дитина правильно розкладає картинки, але не може обґрунтувати свої дії, емоційна реакція неадекватна (1 бал);

- правильно розкладаючи картинки, дитина обґрунтовує свої дії, емоційні реакції адекватні, але слабо виражені (2 бали);

- дитина пояснює свій вибір (можливо називає моральну норму), емоційні реакції адекватні, яскраві, виявляються в міміці, активній жестикуляції (3 бали).

Відповідно до критеріїв було визначено рівні для цього діагностувального завдання: низький (0 – 1 бали), середній (2 бали), високий (3 бали).

Отримано такі результати: не виконало завдання – 20 дошкільників (5,4 %); правильно розклали картинки, але не обґрунтували свої дії – 146 дітей (39,2 %); правильно виконали завдання, проте без відповідних емоційних відгуків – 148 вихованців (39,8 %); правильно виконали завдання за усіма критеріями та отримали найвищий результат – 58 дошкільнят (15,6 %).

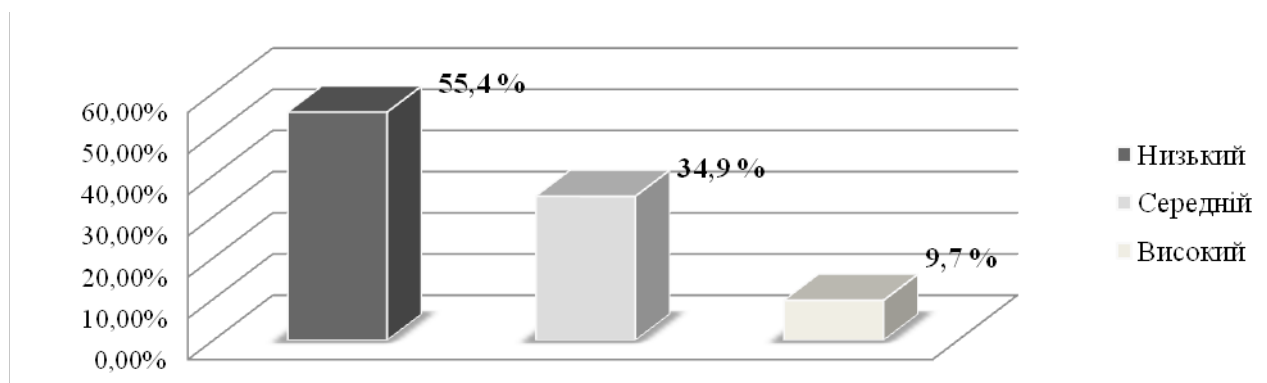
Примітно, що діти розрізняють схвальні й несхвальні вчинки однолітків, а чимало із них ще й називають моральні норми (“природу треба берегти”, “старших слід поважати”), емоційно реагують на побачені на картинках учинки. Проте значна кількість вихованців лише частково змогла виконати експериментальне завдання, адже складність для них полягала у невмінні пояснити, чому саме вчинок називають позитивним чи негативним.

Отже, результати сформованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм (завдання “Знання національного костюма” та “Сюжетні картинки”) подано в табл. 1.5. та на рис. 1.1.

Таблиця 1.5.

Результат сформованості міжетнічної толерантності дітей за когнітивним критерієм

Рівні розвитку	Абсолютний показник	%
Низький	206	55,4 %
Середній	130	34,9 %
Високий	36	9,7 %

Рис. 1.1. Розподіл рівнів вихованості міжетнічної толерантності дітей за когнітивним критерієм

Сформованість міжетнічної толерантності за емоційно-ціннісним критерієм визначали з допомогою діагностувальних завдань “Вивчення розуміння емоційних станів людей, зображених на картинках” (Г. Урунтаєва, Ю. Афонькіна) [292] та “Упізнай настрій”.

У табл. 1.6. подано результати обстеження дітей за завданням “Розуміння емоційних станів людей, зображених на картинках”.

Таблиця 1.6.

Результат обстеження дітей за діагностувальним завданням “Розуміння емоційних станів людей, зображених на картинках”

Рівні розвитку	Абсолютний показник	%
Низький	206	55,4 %
Середній	104	27,9 %
Високий	52	16,7 %

Сутність першого завдання полягала в демонструванні сюжетних картинок, на яких було зображено дітей у різних ситуаціях, що супроводжувалось запитаннями: “Що роблять діти (дорослі)? Як вони це роблять? (дружно, сваряться, не звертають увагу один на одного і.т.д.). Як ти здогадався? Як вони себе почувають (добре, погано)? Як ти гадаєш, який у них настрій? Як здогадався (-лася) про це?” (див. додаток Б).

До цього завдання було визначено критерії: дитині важко виконати поставлені завдання (0 балів); розуміє зміст картинки, не повністю розкриває емоційний стан дітей зображених на картинці, не може дати відповідь на поставлені запитання (1 бал); розуміє зміст картинки, пояснює емоційний стан дітей, дає відповідь не на всі поставлені запитання (2 бали); розуміє зміст картинки та правильно пояснює емоційний стан однолітків, дає повні відповіді на поставлені запитання (3 бали).

Як і в попередніх завданнях, означені критерії допомогли виокремити три рівні – високий, середній і низький. Отримані результати засвідчили, що більшості дітей складно зрозуміти емоційний стан інших, пояснити, в якому настрої перебувають однолітки. Наведемо приклади. Вероніка М.: “Я бачу коника і дівчинку. Дівчинка обійняла коника, вона сумна, а він дивиться на неї. Дівчинка засумувала, бо загубила маму”. Євгенія Р.: “Хлопчик відчуває

смуток. Щоб його розвеселити, треба з ним погратись”. Микола М.: “Я бачу дівчинку і хлопчика. Іде дощ. Діти ховаються від дощу”. Завдання не змогли виконати 70 дітей (18,8 %), а 136 дошкільників (36,5 %) лише частково розкрили емоційний стан однолітків, зображених на картинках. 104 дитини (28,0 %) змогли зрозуміти емоційний стан і настрої дітей на картинках, але відповіли не на всі експериментальні запитання. У повному обсязі виконали завдання 62 дитини (16,7 %). Виявлено, що діти зазвичай добре розуміють емоційний стан однолітків, але такі категорії, як “настрої”, “відчуття”, їм важко осягнути та пояснити. Окрім того, лише незначна частина вихованців висловила припущення щодо причин поганого чи хорошого настрою інших.

Результати проведеного діагностувального завдання “Впізнай настрої” подано у табл. 1.7.

Таблиця 1.7.

**Результати обстеження дітей за діагностувальним завданням
“Впізнай настрої”**

Рівні	Абсолютний показник	%
Низький	28	7,5 %
Середній	170	45,7 %
Оптимальний	120	32,3 %
Високий	54	14,5 %

Інше діагностувальне завдання, використане нами для з’ясування рівня сформованості міжетнічної толерантності дітей за емоційно-ціннісним критерієм – “Впізнай настрої” (наочний матеріал до означеної методики вміщено в додатку Б). Дошкільники отримували таке завдання: “Перед тобою знаходяться шестеро дітей, у кожного з них – різний настрої. А ось тут є шість хатинок, в яких також панує різний настрої. Тобі необхідно поселити кожного з дітей у хатинку з відповідним настроєм та сказати, як діти себе відчують, який у них настрої”.

На нашу думку, цінність такої роботи полягала не лише у вмінні дітей впізнавати та називати певну емоцію, а й в умінні на основі емпатії та асоціативних зв’язків знаходити емоційну схожість між запропонованими серіями картинок. Результати виконання завдання “Впізнай настрої” такі:

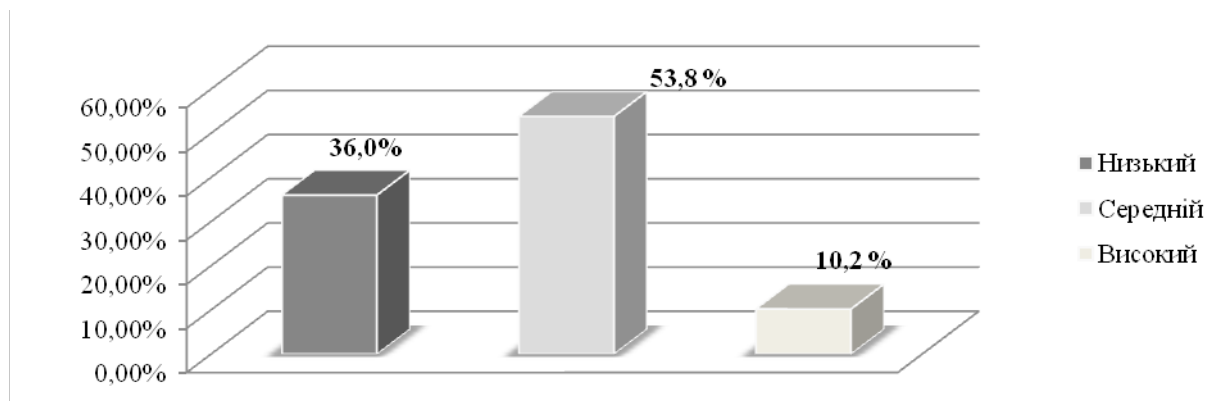
жодної правильної відповіді не дали 28 дітей (7,5 %), правильну відповідь у кількості від 1 до 3 дали 170 дошкільників (45,7 %); 4-5 настроїв однолітків за означеним завданням впізнали 120 дітей (32,3 %); пояснили всі можливі емоційні стани та отримали найвищий результат 54 вихованців (14,5 %).

За використаними діагностувальними завданнями, було здійснено розподіл рівнів вихованості міжетнічної толерантності дітей за емоційно-ціннісним критерієм (табл. 1.8. та рис. 1.2.)

Таблиця 1.8.

Рівень сформованості міжетнічної толерантності дітей
за емоційно-ціннісним критерієм

Рівні	Абсолютний показник	%
Низький	134	36,0 %
Середній	200	53,8 %
Високий	38	10,2 %

Рис. 1.2. Розподіл рівнів вихованості міжетнічної толерантності старших дошкільників за емоційно-ціннісним критерієм

Визначення рівня сформованості міжетнічної толерантності дітей за діяльнісним критерієм дітей в експериментальних та контрольних групах, відбувалось шляхом використання завдань “Пригости цукеркою”, “Сестрички” (Е. Сулова) [277] та “Рукавичка” (Г. Цукерман) [304]. Перші дві проблемні ситуації, запропоновані дітям, були спрямовані на виявлення певної тенденції у поведінкових реакціях чи ставленні до представників інокультур, свідчили про наявність чи відсутність рефлексії у дітей. З допомогою третього діагностувального завдання отримано інформацію про ставлення дошкільників до однолітків, культуру поведінки під час виконання

експериментального завдання. Нижче описано хід здійснення діагностувальних завдань (за діяльнісним критерієм) та отримані результати.

У табл. 1.9 подано аналіз результатів проведення діагностувального завдання “Пригости цукеркою”.

Таблиця 1.9.

***Результати обстеження дітей за діагностувальним завданням
“Пригости цукеркою”***

Рівні	Абсолютний показник	%
Низький	190	51,0 %
Середній	94	25,3 %
Високий	88	23,7 %

Для проведення діагностувального завдання “Пригости цукеркою”, здійснено підготовчу роботу – 10 картинок із зображеннями хлопчиків і дівчаток різних національностей (див. додаток Б). Передусім, ми познайомили з ними дітей, називаючи при цьому їхні імена та національності: “Познайомся, ось українські діти – Оленка та Грицько, азербайджанці – Аміна та Ісмаїл, китайці – До Мінг та Вен Лінг і т.д...”. Далі було запропоновано уважно розглянути їхні національні костюми. Після невеликої паузи, до дітей звертались із запитаннями: “Подивись, як багато смачних цукерок у вазі, вони всі твої і з’їсти їх ти можеш сам (сама). Але ти ж знаєш, що всі діти люблять їсти солодощі, в тому числі й ті, з якими ти щойно познайомився. Може почастиєш кого-небудь? Кого ти хочеш пригостити? А чому саме їх?”. Результати вирішення дітьми проблемної ситуації зафіксовано в протоколі, зокрема відображено характер дій дитини (пригощає усіх чи ділиться вибірково, не пригощає нікого і т.п.).

Розподіл за рівнями сформованості поведінкових реакцій дітей нами здійснено таким чином: високий рівень – дитина поділилася цукерками з усіма; середній рівень – хоче поділитися з дітьми 3-4 країн; низький рівень – поділилась з представниками 1-2 країн, або вирішила не ділитися взагалі. Позитивним був той факт, що значна частка дітей вирішила пригостити всіх. Більше того, багато дошкільників мотивували, що “треба ділитись з усіма”, “погано бути жадібним, я пригощу всіх”, “мама казала, що слід ділитися”.

Наприклад, Софія С. сказала: “Я поділюся з індусами, бо мій тато з Індії”. Анастасія С. вирішила пригостити всіх дівчаток – представниць інокультур, адже “у них у всіх красиві сукні”. Як засвідчила методика, чимало вихованців діють, опираючись на певні зовнішні вияви, керуються емоціями.

За діагностувальним завданням “Сестрички” отримані результати подано в табл. 1.10.

Таблиця 1.10.

**Результати обстеження дітей за діагностувальним завданням
“Сестрички”**

Рівні	Абсолютний показник	%
Низький	348	93,5 %
Середній	24	6,5 %
Високий	0	0,0 %

Проблемна ситуація “Сестрички” діяльнісного критерію міжетнічної толерантності, слугувала й своєрідним творчим завданням для дошкільників. В експериментальних і контрольних групах запропоновано такий початок розповіді: “Одного разу вранці, коли діти снідали, двері групи відкрилися і увійшла завідувача дитячим садком з двома смаглявими дівчатами, мало схожими на тих, що сиділи за столами. Одна з них тихо промовила якісь незрозумілі слова (виявляється вона привіталася по-татарськи), інша з цікавістю розглядала дітей. Тетяна Петрівна сказала, що сестричок звать Зуля і Ася. Нещодавно вони приїхали з Татарстану, і тепер будуть ходити в наш дитячий садок. А далі ось що сталося... Так що ж сталося потім?”. Діти, придумуючи кінцівку розповіді, прямо чи опосередковано виявляли повагу до дівчаток чи хлопчиків іншого етносу чи національності. Завдання мало метою з’ясувати загальне враження про ставлення дітей старшого дошкільного віку до однолітків – представників інокультур, а також про рівень сформованості міжнаціонального спілкування дітей старшого дошкільного віку. Відповіді дітей записано в протоколі констатувального експерименту.

Це діагностувальне завдання потребувало від нас чітко встановлених критеріїв оцінювання: дитина не може відповісти на навідні запитання, не може виконати завдання (0 балів); дитина поводить пасивно, необхідна значна кількість навідних запитань (1 бал); дитина активно придумує кінцівку розповіді, міжетнічна спрямованість висловлювань виражена опосередковано (2 бали); дитина активно відповідає на поставлені запитання, висловлювання носять позитивний характер та яскраво виражене міжетнічне спрямування (3 бали). У ході введення дітей в проблемну ситуацію, виникла необхідність більш детального пояснення дітям про різні країни світу, нашу країну – Україну, що дівчатка приїхали з країни під назвою Татарстан; також наголошували на схожих і відмінних рисах між людьми різних національностей, не лише в зовнішніх ознаках, й у релігійних, політичних поглядах, особливостях світосприйняття. Проблемна ситуація викликала в дітей щирий інтерес. Так, Юлія Р. висловила думку про те, що “дівчаткам слід розповісти про правила групи і показати групу”; Федір Т. сказав, що “всі познайомились з дівчатками і стали дружити”; Тимур Ж. висловився, що “дівчаток слід запросити до сніданку”. Чимало дітей сприймало прихід дівчаток-представниць Татарського народу у позитивному сенсі, стверджували, що “дівчатка познайомилися з усіма та дружили”, “вони ніколи не сварились і були дружні”, “трались разом з хлопчиками та дівчатками”.

Таблиця 1.11 містить результати аналізу даних, отриманих за діагностувальним завданням “Рукавичка”.

Таблиця 1.11.

**Результати обстеження дітей за діагностувальним завданням
“Рукавичка”**

Рівні	Абсолютний показник	%
Низький	98	26,4 %
Середній	182	48,9 %
Високий	92	24,7 %

Завершальним на констатувальному етапі експерименту було соціометричне завдання “Рукавичка”, що передбачало роботу дітей у парах.

Вихователі пропонували розмалювати за зразком контурні зображення двох рукавичок так, щоб вони були однаковими. Таким чином, кожен із двох учасників дослідження розфарбував одну рукавичку з пари.

Завдання вихованцям пояснювали так: “Перед вами є дві однакові рукавички з візерунками і вам треба намалювати такі ж самі рукавички. Але у кожного з вас різні кольорові олівці, а щоб намалювати рукавичку, вам потрібно олівці позичати один в одного. Коли ми щось у інших просимо чи позичаємо, ми говоримо “чарівні” слова. Вам слід не забувати про них весь час, коли будете виконувати завдання”. Дослідження проводилося в облаштованому приміщенні без сторонніх осіб. Метою завдання було вивчення ставлення дітей один до одного в ситуаціях співробітництва. Набір кольорових олівців ділиться між дітьми порівну, що викликає вимушену необхідність обміну олівцями і поступлень один одному.

У процесі розфарбовування дітьми ми звертали увагу на такі особливості поведінки дітей і відповідно до них розробили критерії оцінювання спрямованості міжособистісної взаємодії:

- інтерес до дій партнера (не виявляє інтересу – 0 балів; швидше не виявляє інтересу, ніж так – 1 бал; швидше виявляє, ніж ні – 2 бали; виявляє активний інтерес – 3 бали);

- відповідь на прохання однолітка поділитись олівцями (не позичає олівців і не дозволяє брати свої – 0 балів; позичає олівці, але не дозволяє брати свої – 1 бал; ввічливо позичає олівці, але дозволяє брати свої не у всіх випадках – 2 бали; ввічливо позичає олівці та дозволяє брати свої – 3 бали);

- реакція дитини на заохочення та осуд партнера (нейтрально реагує на заохочення та осуд партнера – 1 бал; адекватно реагує на заохочення та обуренням реагує на осуд – 2 бали; адекватно реагує на заохочення та осуд партнера – 3 бали).

Ці показники відображають найбільш істотні характеристики міжособистісних взаємин: зацікавленість і доброзичливість, здатність допомогти та поступитись іншому; розділити з іншим його успіхи та невдачі. Практичне обмеження даної методики полягає в тому, що вона не дає

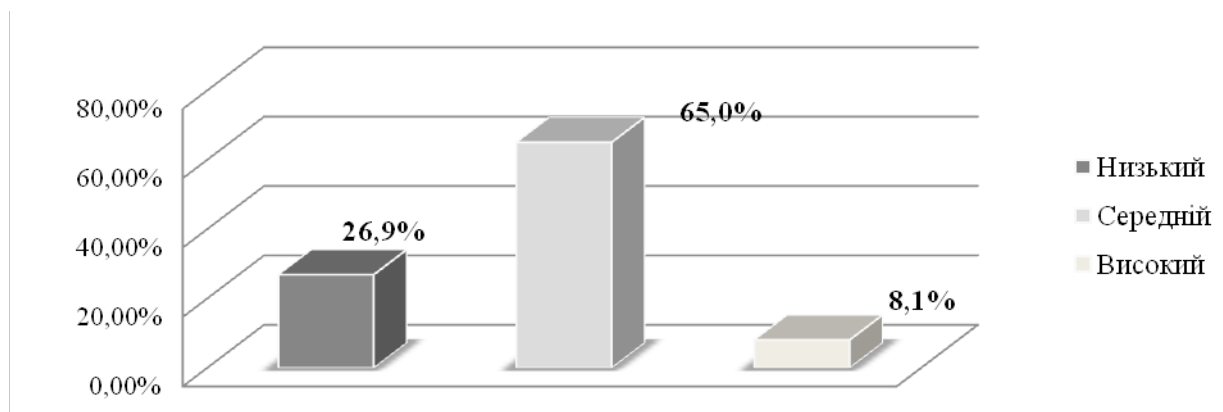
можливості уявити цілісну картину взаємовідносин усіх дітей групи, однак інформує про тенденції в поведінці дітей.

Такими чином, останні три описані завдання дали змогу з'ясувати загальний рівень міжетнічної толерантності дітей за діяльним критерієм (див. табл. 1.12. та рис. 1.3.)

Таблиця 1.12.

Рівень сформованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку за діяльним критерієм

Рівні	Абсолютний показник	%
Низький	100	26,9 %
Середній	242	65,0 %
Високий	30	8,1 %

Рис. 1.3. Розподіл рівнів вихованості міжетнічної толерантності дітей за діяльним критерієм

Розподіл рівнів вихованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку на констатувальному етапі експерименту відбувався з оперттям на їхню характеристику.

Так, у дітей з *високим рівнем* вихованості міжетнічної толерантності (26-34 бали) сформовано фактичні уявлення про суспільні норми міжетнічної толерантності, суспільні норми й правила поведінки; наявна етнокультурна компетентність; чітко виражений пізнавальний інтерес. Діти цього рівня демонструють емоційно стійке позитивне ставлення до оточуючих, виявляють емпатію, толерантне ставлення до інших людей (дітей), стриманість до протилежних думок. Дошкільники самостійно виявляють міжособистісну толерантність, успішно взаємодіють з оточуючими на засадах партнерства та поваги, систематично виявляють високий рівень культури поведінки; достатньому рівні рефлексують.

У дітей із *середнім рівнем* вихованості міжетнічної толерантності (14-25 балів) несистемні уявлення про суспільні норми й правила поведінки, знання про норми міжетнічної толерантності носять розрізнений характер, орієнтири знаходяться на етапі формування; ситуативно-емоційне ставлення до відмінностей інших людей, у дітей цього рівня, залежить від зовнішніх обставин, самовладання, емпатія, стриманість носять епізодичний характер, залежно від зовнішніх чинників. У взаємодії з оточуючими не завжди знаходять компроміс, визнають толерантну поведінку зі сторони інших, однак власну толерантність виявляють вибірково.

Про *низький рівень* вихованості міжетнічної толерантності (13 балів і менше) характерний для дітей, у яких відсутні або незначний обсяг уявлень про цінності міжетнічної толерантності, відсутні вміння вирізняти межі толерантної (інтолерантної) поведінки. У них спостерігаються вибіркові знання про суспільні норми й правила поведінки та уявлення про свою етнічну належність, відсутній інтерес до пізнання. Діти цього рівня здебільшого нестримані, їм притаманні епізодичні вияви толерантності в конкретній ситуації щодо окремого індивіда, спостерігається небажання взаємодіяти з оточуючими.

Аналіз результатів, отриманих за кожним із проведених діагностувальних завдань з метою визначення сформованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку за виокремленими критеріями, а також із урахуванням представленої характеристики рівнів, виокремлено загальний рівень міжетнічної толерантності дітей (див. табл. 1.13.).

Таблиця 1.13.

Інтегральний показник сформованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку на констатувальному етапі експерименту

Рівні	Абсолютний показник	%
Низький	96	25,8 %

Середній	270	72,6 %
Високий	6	1,6 %

Отже, використані діагностувальні завдання, детально описані вище, дали змогу виявити загальний рівень міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. Дані ілюструють, що домінуючим є середній рівень міжетнічної толерантності дошкільників (270 осіб, що становить 72,6 %). Високий рівень міжетнічної якості виявлено лише у шести дітей (1,6 %) з усіх дошкільних груп, що брали участь в експерименті. У меншості перебувають дошкільники з низьким рівнем вихованості досліджуваної якості (96 або 25,8 %).

У ході індивідуально-групових бесід з батьками дітей старшого дошкільного віку встановлено, що, на жаль, у більшості сімей не надають належної уваги вихованню міжетнічної толерантності у дітей. Здебільшого у батьків спостерігається пасивність у долученні до виховної роботи, яка проводиться у ДНЗ. У меншості знаходяться сім'ї, в яких батьки сприймають проблему виховання у дітей міжетнічної толерантності як актуальну, вважають дану особистісну якість необхідною для життя у полікультурному суспільстві, виховують її у дітей, в тому числі й власним прикладом.

Задля виявлення рівня готовності педагогів дошкільних навчальних закладів до реалізації завдань Базового компонента дошкільної освіти України, зокрема до виховання міжетнічної толерантності дітей, нами проведено анкетування, яким було охоплено 152 вихователі ДНЗ різних регіонів України, з яких 119 проживають у містах, що становить 78% від загальної кількості, і 33 фахівці працюють у ДНЗ сільської місцевості (22%). Зміст анкети подано в додатку В.

На запитання: “Чи вважаєте актуальною в сучасних умовах проблему формування міжетнічної толерантності дітей? Чому?” ствердну відповідь отримано від 108 опитаних педагогів, що становить 71%; утрималось від відповіді 18 опитаних (12%). Аналіз анкет, в яких респонденти дали негативну відповідь на наше запитання, дозволив припустити відсутність

міжетнічних питань у виховному процесі групи, що пов'язано з однорідністю етнічного складу дітей чи ДНЗ, де працюють анкетовані.

На основі аналізу даних анкетування визначено причини посилення уваги до проблеми виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку: “наявність представників інокультур у групах дітей дошкільного віку та дошкільних навчальних закладах”; “міграція населення як в Україні, так й у світі загалом”; “низький загальний рівень культури та вихованості дітей ХХІ століття”; “загострення конфліктів на міжетнічній основі внаслідок економічної та політичної кризи, а формування міжетнічної толерантності у дітей здатне попередити конфліктні ситуації”; “усі діти мають рівні права на виховання та навчання незалежно від їх етнічного чи культурного походження”; “саме в дошкільному дитинстві відбувається формування особистості, закладаються знання про основні загальнолюдські цінності, а з толерантних дітей виростають толерантні дорослі”; “спостерігаються непорозуміння та конфлікти навіть між дітьми однієї національності”; “сучасні умови життя вимагають від підростаючої особистості знань про представників інокультур задля налагодження міжетнічної взаємодії та уникнення непорозумінь і конфліктних ситуацій”.

У контексті вивчення розуміння вихователями ДНЗ завдань формування міжетнічної толерантності у виховному процесі отримано такі результати: із 152 опитаних, утрималось від відповіді 58 осіб (38%), 94 педагоги (62%) окреслили низку завдань формування міжетнічної толерантності дітей у ДНЗ. Однак із них 18 педагогів (12%) відповіли, що не вважають актуальною проблему формування міжетнічної толерантності. Основною причиною їхнього твердження стала відсутність представників інокультур чи дітей іноетнічного походження в ДНЗ, де вони працюють. На нашу думку, в цьому приховується чи не найголовніша суперечність сучасного навчально-виховного процесу в ДНЗ, адже виховувати міжетнічну толерантність варто незалежно від того, відвідують дитячий освітній заклад діти інших національностей чи ні, оскільки полікультурна різноманітність нашої держави в цілому не викликає жодних сумнівів.

З-поміж завдань, які, за думкою респондентів, слід реалізовувати задля виховання міжетнічної толерантності дітей, виокремлено такі:

1) виховувати повагу, доброзичливе ставлення, дружелюбність до представників інокультур, визнання їх віри, мови, традицій, розвивати вміння спілкуватись з ними (26 педагогів, що становить 17%);

2) збагатити уявлення про загальнолюдські цінності, культуру поведінки, формувати відносини у дитячому колективі на принципах поваги один до одного, взаєморозуміння, злагоди, доброзичливості, ввічливості, милосердя особи, що становить 15% від загальної кількості опитаних;

3) сформувати у дітей розуміння власної етнічної приналежності, зокрема любов до власних національних традицій і звичаїв, знання про полікультурне різноманіття світу, культурну спадщину інших народів, особливості їх звичаїв, традицій, мови, релігії (16 педагогів, що становить 10%);

4) частина педагогів (7% – 10 анкетованих) вважають, що в процесі формування міжетнічної толерантності важливо враховувати вікові особливостей дітей; створювати атмосферу поваги до етнокультурних відмінностей між ними; уникати категоричності у власних висловлюваннях; спонукати дошкільників налагоджувати стосунки з іншими на основі християнської заповіді “Люби ближнього свого, як самого себе”; розвивати їх духовно.

З’ясування змісту діяльності вихователя з формування міжетнічної толерантності дітей, дозволило виокремити пріоритети в педагогічній роботі з вирішення вищезначеної проблеми. Опрацьовані дані анкетування висвітлено у таблиці 1.14.

Таблиця 1.14.

Зміст діяльності вихователя з формування міжетнічної толерантності дітей (за результатами анкетування вихователів ДНЗ)

Аспекти педагогічної діяльності	Абсолютний показник	%
створення атмосфери поваги до етнокультурних відмінностей людей;	118	77,6 %
сприяння оволодінню дітьми знаннями про загальнолюдські	84	55,2 %
вивчення рівня толерантності дітей;	66	43,4 %

вивчення етнічної приналежності дітей групи;	52	34,2 %
розуміння полінаціональної та полікультурної ідентичності своїх вихованців;	51	33,5 %
врахування вікових особливостей дітей;	50	32,8 %
дослідження психологічного клімату у колективі;	42	27,6 %
унікнення категоричності у власних судженнях;	28	18,4 %
аналіз власних упереджень і стереотипів та їх позбавлення.	15	9,8 %

Таким чином, першочерговим завданням вихователя у його педагогічній діяльності в руслі окресленої проблеми є створення атмосфери поваги до етнокультурних цінностей людей різних народів. Саме такий підхід уможливить формування міжетнічної толерантності як стійкої якості зростаючої особистості.

На запитання “Які форми та методи доцільно використовувати для ознайомлення дітей з цінностями та культурою інших народів” респонденти моли змогу обирати кілька варіантів відповідей. Результати опрацьованих

даних анкетування подано в таблиці 1.15.

Таблиця 1.15.

Форми та методи ознайомлення старших дошкільників з культурою свого та інших народів

Варіанти відповідей	Абсолютний показник	%
---------------------	---------------------	---

Продовження таблиці 1.15

бесіда;	125	82,2 %
народні ігри різних народів світу;	117	76,9 %
читання і аналіз дитячої української та зарубіжної	96	63 %
пояснення;	68	44,7 %
дитячі свята;	66	43,4 %
тематичні ігри різних національних культур ;	62	40,7 %
психологічні тренінги;	17	11,0 %
творчі самостійні завдання.	17	11,0 %

Отже, на думку педагогів, найбільш доцільними в процесі виховання міжетнічної толерантності дітей є бесіда (82,2%), використання народних ігор

різних народів світу (76,9%), читання й аналіз дитячої української та зарубіжної літератури (63,0 %), застосування порівняльного аналізу звичаїв, традицій, способу життя, побуту (59,8%). Менш ефективними визнано пояснення (44,7%), дитячі свята (43,4%), тематичні ігри різних культур (40,7%). Однак такі форми та методи, як психологічні тренінги (11,0 %) та творчі самостійні завдання (11,0 %), як засвідчили дані констатувального етапу експерименту, не користуються популярністю серед сучасних вихователів.

На запитання “Чи потрібно фіксувати у планах виховної роботи ДНЗ цілі, завдання, спрямовані на формування міжетнічної толерантності і культури міжнаціонального спілкування дітей?” відповідь “так, завжди” отримано від 41 респондента, що становить 27,0 %; “так, інколи” – 96 опитаних (63,0 %).

Щодо вивчення можливих труднощів педагогів з формування міжетнічної толерантності старших дошкільників, то 84 особи вказують на відсутність науково-методичного забезпечення з означеної проблеми (55,2%). Одним із чинників, що заважають педагогам реалізувати процес формування міжетнічної толерантності дітей, є, за їх думкою, недостатня кількість часу, про яку вказало в анкеті 47 респондентів, що становить 31,0 %. Недостатньо компетентними в окресленій галузі знань себе вважають 38 опитаних (25,0 %). Менш значущими перешкодами, за результатами анкетування, є відсутність інтересу до проблеми (5,9% – 9 осіб).

Результати відповідей вихователів на запитання “У яких формах ви б прийняли допомогу з організації роботи з формування міжетнічної толерантності дошкільників?”, подано в таблиці 1.16.

Таблиця 1.16.

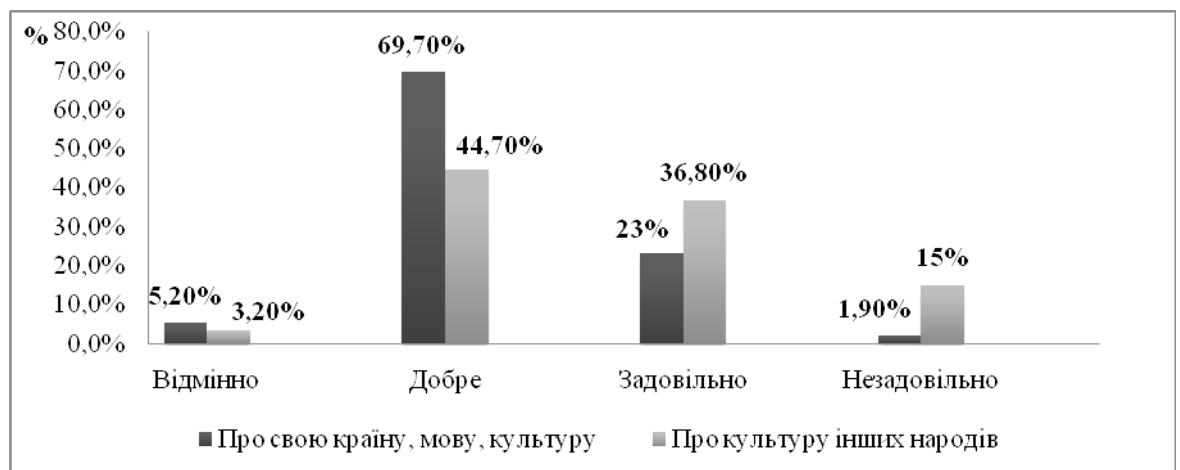
Форми допомоги вихователям у вирішенні проблеми виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників

Варіанти відповідей	Абсолютний показник	%
лекції та тренінги на курсах підвищення кваліфікації для педагогів ДНЗ;	82	53,9 %

відвідування майстеркласів;	75	49,3 %
вивчення педагогічних досліджень та кращого педагогічного досвіду;	53	34,8 %
організація творчих проблемних груп у ДНЗ;	26	17,0 %
утримались від відповіді	2	1,3 %

Як бачимо з таблиці, опитані респонденти бажають отримати допомогу з проблеми виховання міжетнічної толерантності дошкільників у вигляді лекцій і тренінгів на курсах підвищення кваліфікації педагогів ДНЗ (53,9%), а також у формі відвідування майстер-класів (49,3%). Вивченню педагогічних досліджень і кращого педагогічного досвіду з означеної проблеми надало перевагу 53 опитаних педагоги (34,8%). Найменш привабливими для опитаних вихователів є організація творчих проблемних груп у ДНЗ (17,0 %).

У наступних питаннях нашого анкетування педагоги оцінювали рівень знань сучасних старших дошкільників про свою країну, мову, культуру, побут, звичаї, культуру народів, що проживають в Україні. Опрацювання результатів дозволило нам скласти порівняльний аналіз, який відображений на рисунку 1.4.

Рис. 1.4. Порівняльний аналіз рівня знань старших дошкільників про власну культуру та культуру інших народів (на думку педагогів)

Отже, педагоги вважають рівень знань дітей про культуру свого народу в цілому вищим, ніж про культуру інших народів. Проте, регулярні спостереження за дітьми, бесіди, дають підстави вважати оцінку педагогів дещо оптимістичною порівнянно з реальним станом речей. Проведене анкетування дозволило зробити висновок, що готовність педагогів до

формування міжетнічної толерантності не знаходиться на належному рівні. Опитані фахівці впевнені в актуальності проблеми виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників, однак нечітко уявляють шляхи її практичного вирішення. Ретельне вивчення чинних програм з виховання дітей старшого дошкільного віку, новітніх педагогічних досліджень дозволяє зрозуміти весь обсяг відповідальності, яку несе педагог у освітньому процесі. У контексті окресленої проблеми акцентуємо на потребі якісної підготовки вихователів до вирішення актуальних педагогічних завдань на засадах діалогу, толерантності, полікультурності у вищих педагогічних навчальних закладах, а також майбутніх вихователів ДНЗ.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Аналіз психолого-педагогічного аспекту проблеми виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку дозволив визначити означену проблему як актуальну для українського суспільства.

Встановлено, що провідними історико-педагогічними умовами розвитку ідей виховання міжетнічної толерантності слугували психолого-педагогічне обґрунтування сенситивності періоду дошкільного дитинства для формування якостей морального спрямування; стійка міжетнічна взаємодія та “діалог культур”, що мали місце впродовж усієї історії нашої держави; міжнародні нормативно-правові документи ООН та ЮНЕСКО щодо дотримання прав і свобод кожного, незалежно від етнокультурного походження; полікультурний характер населення України; інтегрування країни до світового та Європейського соціокультурного простору.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, виявлено трактування міжетнічної толерантності крізь призму: морального виховання; становлення етнічної ідентичності та трактування міжетнічної толерантності як однієї з її складових; культури міжнаціонального спілкування; етнокультурної компетентності, яка полягає у визнанні етнокультурного

плюралізму та є невід'ємною від міжетнічної толерантності; полікультурної освіти; гуманізації освіти. Як свідчать психолого-педагогічні дослідження минулого й сучасності, дошкільний вік є найбільш сприятливим для розвитку і формування толерантності.

У дослідженні орієнтуємось на таке розумінням міжетнічної толерантності дитини старшого дошкільного віку: особистісна якість, що виявляється в розумінні та сприйманні інокультури, доброзичливому ставленні до представників інших народів та етносів, прагненні спілкуватися з ними на засадах гуманізму й терпимості.

Виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку – це процес цілеспрямованого формування міжетнічної толерантності як особистісної якості, що передбачає розуміння, терпиме й доброзичливе ставлення до поглядів, звичаїв чи традицій інших людей, незалежно від їхньої національної чи етнокультурної приналежності, та бажання взаємодіяти з ними.

Заслуговує на увагу міжнародний досвід дошкільної освіти (США, Великобританії, Данії, Франції, Японії, Тайланду та ін.) де набув поширення прикладний аспект проблеми формування толерантності, зокрема забезпечення прав і свобод кожного громадянина, незалежно від етнокультурного походження.

На констатувальному етапі експерименту виявлено критерії вихованості міжетнічної толерантності дітей (когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісний) з відповідними показниками. Схарактеризовано рівні вихованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку (високий, середній, низький). Виявлення рівнів вихованості у дітей міжетнічної толерантності було здійснено за комплексом діагностувальних завдань. Згідно критеріїв, показників, рівнів вихованості міжетнічної толерантності та результатів констатувального етапу дослідницько-експериментальної роботи виявлено 1,6 % вихованців високого рівня вихованості міжетнічної толерантності, 72,6 % дітей – середнього рівня та

25,8 % старших дошкільників з низьким рівнем вихованості міжетнічної толерантності.

Індивідуально-групові бесіди з батьками та анкетування вихователів ДНЗ засвідчили, що у сім'ях дітей не надають належної уваги вихованню міжетнічної толерантності дітей. Водночас вихователям ДНЗ бракує змістового й організаційно-методичного забезпечення з виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників.

Результати вивчення проблеми в сучасній дошкільній практиці слугували основою виокремлення та обґрунтування педагогічних умов ефективного вирішення проблеми, а також розроблення моделі та методики виховання міжетнічної толерантності дітей у виховному процесі ДНЗ.

Основні положення першого розділу відображено у публікаціях дисертанта: [246], [248], [249], [249], [256], [258].

Розділ II
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ
ТОЛЕРАНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В
УМОВАХ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

2.1. Обґрунтування педагогічних умов ефективного виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку

У педагогічній науці спостерігається багатозначність стосовно аналізу сутності поняття “педагогічні умови”. В дослідженні послуговуємось визначенням *педагогічних умов*, яке запропонував А. Литвин, як “комплексу спеціально спроектованих генеральних (стрижневих, системотвірних) чинників впливу на зовнішні та внутрішні обставини навчально-виховного процесу та особистісні параметри його учасників, які забезпечують цілісність навчання та виховання в інформаційно-освітньому середовищі навчального закладу відповідно до вимог суспільства” [183, с. 63]. У праці Є. Хрикова, виокремлено кілька фундаментальних положень, що уможливили визначення найбільш значущих педагогічних умов для виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку [303]:

- сприйняття характеру педагогічних умов як локального, тобто спрямованого на розв’язання вузьких педагогічних завдань;
- перевірка та обґрунтування нових педагогічних умов, які містять нові наукові знання, а не відтворення відомих наукових положень;
- спрямування педагогічних умов на організацію педагогічної діяльності, підвищення її ефективності;
- обґрунтування педагогічних умов не лише на основі отриманих емпіричних даних, а й з допомогою теоретичних положень наукового дослідження [Там само, с. 14–15].

У дисертації виокремлено низку педагогічних умов, дотримання яких, на нашу думку, забезпечить ефективність виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку у ДНЗ: 1) гуманізація та гуманітаризація

змісту дошкільної освіти; 2) впровадження інноваційних педагогічних технологій у виховний процес ДНЗ (мультимедійних презентацій та елементів інтерактивного навчання); 3) проектування впливу культурно-освітнього середовища ДНЗ на процес виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників; 4) збагачення змісту виховання дітей засобами етнокультури; 5) взаємозв'язок дошкільного навчального закладу і сім'ї у вихованні міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Зупинимось детальніше на теоретичному обґрунтуванні кожної з них.

Гуманізація та гуманітаризація змісту дошкільної освіти як необхідна умова актуалізації процесу виховання міжетнічної толерантності у дошкільному навчальному закладі.

За визначенням В. Кременя, “радикальна гуманізація освіти, посилення особистісного виміру в педагогічній науці та практиці, це питання, що не викликають сумнівів, а саме: орієнтація на людину, фундаментальні цінності, рішуча демократизація освіти” [164, с. 4]. Гуманізація та гуманітаризація – фундаментальні підвалини освіти третього тисячоліття, свідченням чого є нова редакція Базового компоненту дошкільної освіти України, де провідними засадами проголошено визнання самоцінності дошкільного дитинства, компетентнісний підхід до розвитку особистості, врахування індивідуального досвіду дошкільника, надання пріоритету його соціально-моральному розвитку, формуванню в дітей цілісної, реалістичної картини світу, основ світогляду тощо [22]. У цьому вбачаємо тенденцію до формування не лише гармонійної, повноцінно розвинутої, креативної і толерантної особистості дошкільника.

Останнім часом актуалізувались дослідження проблем гуманізації та гуманітаризації освіти, одним із аспектів яких є особистісно зорієнтовані технології. Вчені минулого (С. Русова [262], В. Сухомлинський [280], К. Ушинський [293]), а також теоретики та практики сучасної психолого-педагогічної науки (І. Бех [29], [30], А. Богуш [41], А. Бойко [46], Г. Васянович [59], Т. Поніманська [230] та ін.) переконані у їх невичерпному потенціалі щодо вирішення багатогранних завдань виховного характеру.

Г. Васянович наголошує, що “ціннісні орієнтації” гуманного характеру, сформовані на ґрунті наукового світогляду, виступають тим фокусом, у якому своєрідно переломлюються всі характерні риси”, що визначають діяльність педагога [59, с. 363].

Своєю чергою, полікультурний та етновиховний простір сучасних ДНЗ не мислять без елементів особистісно зорієнтованого виховання Г. Абібуллаєва [10], Р. Агадуллін [11], О. Алексєєва [12], О. Будник [56], К. Крутій [167], Т. Степанова [273]. Дослідники (І. Бех [29], О. Столяренко [275]) вважають особистісно зорієнтовані технології виховання дієвим засобом формування у дошкільників гуманістичних цінностей, зокрема цінності іншої людини.

Гуманістична педагогіка, як зазначає І. Бех, є педагогікою особистісно зорієнтовною, а її головною метою є розвиток особистості. Досягнення цього розвитку можливе через розуміння особистості вихованця як суб’єкта вільного і морально відповідального вчинку [30, с. 46]. Нам глибоко імponує думка О. Вишневського, що гуманізм у педагогіці є виявом ставлення до дитини та її духовного життя як до абсолютної самодостатньої вартості, а гуманізація виховного процесу передбачає відхід від ідеологізації та політизації дитини, перенесення акценту на становлення в ній людяності, формування її душі [67, с. 109-110]. Водночас, учений акцентує, що гуманізація освіти передбачає гуманітаризацію змісту навчання та виховання – збільшення частини поданої інформації, яка “репрезентує людину” (елементів історії, літератури, мистецтв тощо) [Там само, с. 111]. Подібні думки знаходимо в С. Гончаренка та Ю. Мальованого, котрі визначають гуманітаризацію як “переорієнтацію освіти з предметно-змістового принципу навчання основ наук на вивчення цілісної картини світу, а насамперед – світу культури, світу людини, формування гуманітарного і системного мислення; система заходів, спрямованих на пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів у змісті, формах і методах...” [80, с. 77]. Гуманітаризація навчально-виховного процесу підпорядковує його потребам формування у вихованців гуманітарних знань, гуманних почуттів і відповідних учинків та

гуманістичних цінностей, що втілюватимуться у ставленні до природи, суспільства, людей, самого себе, культури.

Таким чином, гуманізація навчально-виховного процесу ДНЗ передбачає зміну освітньої парадигми на проектування змісту та структури педагогічного процесу відповідно до потреб кожної особистості, вважаючи її найбільшою суспільною цінністю. Вважаємо, що гуманізація освіти розпочинається, перш за все, зі змін у свідомості педагогів, розширення їх світогляду, прагнення подивитись на свою діяльність по-новому. Гуманітаризація педагогічного процесу, що передбачає ширше використання методів проблемного оволодіння знаннями та звести до мінімуму інформаційно-пояснювальний тип подання нової інформації [291, с. 250]. Одним із провідних аспектів гуманітаризації освіти є використання особистісно зорієнтованих технологій, орієнтирами проектування яких, за переконанням І. Беха, є такі: 1) створення умов для різнобічної життєдіяльності та життєтворчості особистості; 2) забезпечення успішності освоєння вихованцем соціально-моральних норм, його самоствердження; 3) створення ситуацій позитивних емоційних переживань суб'єкта у предметній, комунікативній та спрямованій на суспільне й особистісне самовираження діяльності; 4) формування у освітньому закладі різнопланового, неформального, морального, особистісного спілкування як особливої форми людських взаємин; 5) утвердження позиції вихованця як повноправного учасника педагогічного процесу; 6) створення стимулюючого та розвивального середовища [30, с. 22–23].

О. Пехота акцентує на потребі врахування суб'єктного досвіду кожного вихованця, який сформувався задовго до безпосереднього педагогічного впливу. Дослідниця переконує в необхідності особливої діяльності педагога з виявлення суб'єктного досвіду кожної дитини; його узгодження з суспільним; збагачення [213, с. 33].

Отже, особистісно зорієнтовані технології сприяють розвитку інтелектуальної сфери дитини та забезпечують її особистісний простір для вибору способів та засобів самовираження у різних видах діяльності. Вони

характеризуються діалогічністю, творчістю, активною позицією і самореалізацією. Тому формування міжетнічної толерантності старших дошкільників у сучасних ДНЗ України невіддільне від гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу та використання особистісно зорієнтованих технологій як одного із засобів досягнення цієї мети.

Наступною, не менш важливою умовою ефективного вирішення досліджуваної проблеми, вважаємо використання **інноваційних педагогічних технологій у навчально-виховній практиці дошкільних навчальних закладів**. Адже вплив інформатизації суспільства, інтеграційних та глобалізаційних тенденцій стає все більш вагомим на всіх рівнях нашого життя. Зростання особистості відбувається у беззаперечній єдності з означеними процесами. Проблема інноваційних технологій та дотичні питання детально вивчаються вченими (В. Биков [37], А. Бойко [47], І. Дичківська [102], Т. Павлюк [216]), які інформатизацію ДНЗ розглядають як актуальну проблему сьогодення.

Сучасні дослідники (В. Биков [37], О. Гончарова [83], Р. Гуревич [91], Г. Лаврентьєва [173], Т. Павлюк [216]) доводять, що навчально-виховний процес педагогічних закладів потребує широкого впровадження інформаційно-комунікативних і комп'ютерних технологій.

Інновація (лат. *innovatio* – оновлення, зміна) – нововведення, зміна, оновлення; новий підхід, створення якісно нового, використання відомого в інших цілях [102, с. 21]. За А. Бойко, поняття “інновації”, “педагогічні технології” є рядоположними та мають метою забезпечення найвищих педагогічних результатів у педагогічній практиці. Ними можуть бути нові засоби, напрями роботи, технології, системи, ланки, що охоплюють усю діяльність педагогічного закладу, надаючи педагогічному процесу інноваційного характеру [47, с. 17].

Інформатизацію освіти трактують як упровадження методів і засобів інформаційно-комунікативних технологій, створення на цій основі комп'ютерно орієнтованого інформаційно-комунікативного середовища з відповідним електронним наповненням [222, с. 32]. За переконанням

В. Павленко, інноваційна діяльність освітнього закладу є умовою його виживання, соціальної безпеки його вихованців та всіх учасників педагогічного процесу [215, с. 41]. Звісно, що місія застосування педагогічних новацій належить педагогові ДНЗ.

Останнім часом актуалізувались дослідження такої професійної якості особистості, як інформаційно-комунікативна компетентність (ІКТ-компетентність), під якою розуміють здатність використовувати інформаційні і комунікаційні технології для здійснення інформаційної діяльності у педагогічній практиці: пошук інформації, її визначення та організацію, управління і аналіз, створення і розповсюдження.

Спостереження засвідчили, що використання комп'ютера у виховному процесі ДНЗ дозволяє урізноманітнити методику роботи з дітьми. Комп'ютерні засоби не замінюють традиційного заняття, а доповнюють його. Застосуванню комп'ютерів, за думкою П. Шемет, сприятимуть інформованість педагогів, адміністрації педагогічних закладів, вихованців та їх батьків про можливості комп'ютерів і зацікавленість у їх використанні [309, с. 32]. Відтак, у сучасній дошкільній практиці виокремлюють низку перепон, що гальмують упровадження електронних засобів:

- інформаційні технології для освіти набули стрімкого розвитку, проте їх упровадження сповільнене відсутністю належного рівня науково-педагогічного обґрунтування;

- технічні стандарти для комп'ютерних навчальних програм і систем розвивають і вдосконалюються, однак педагогічних стандартів їх розроблення досі немає;

- підвищення інформаційної компетентності дітей має стихійний характер, адже діти постійно взаємодіють з інформаційно-культурним середовищем, а часто-густо педагоги відстають у цьому [173, с. 8].

Припускаємо, що у процесі виховання міжетнічної толерантності доцільне використання технологій мультимедіа. Це своєрідне поєднання спеціальних апаратних засобів і програмного забезпечення, що дозволяє на якісно новому рівні сприймати, обробляти та презентувати різну інформацію: текстову, графічну, звукову, анімаційну, телевізійну тощо [213, с. 170]. До

мультимедійних засобів використаних нами у навчально-виховному процесі ДНЗ, належали комп'ютер, колонки, CD/DVD програвач, проектор, оптичні диски. Спеціально створеними дидактичними матеріалами та посібниками слугували мультимедіа-презентації, комп'ютерні навчальні програми та ігри, мультиплікація, відеофільми тощо.

Мультимедійна презентація як певна послідовність слайдів, що логічно пов'язана, об'єднана окресленою тематикою та загальним принципом оформлення, слугувала вихователям експериментальних груп для демонстрування матеріалів, відео- чи аудіо записів відповідно до теми, що вивчається.

Визначальною характеристикою презентації є її поліфункціональність, тобто можливість використання на різних заняттях та на окремих етапах педагогічного процесу. Виходячи з цього, практикували їх для пояснення нового матеріалу (як візуальний супровід розповіді педагога); залучення дітей до діалогу; під час повторення, узагальнення чи закріплення вивченого. Перевагами мультимедійної презентації, за нашими дослідженнями, є: візуальний супровід до матеріалу; наближення дітей до реального життя; швидка подача інформації та її легке засвоєння дітьми; новизна, що допомагає сконцентрувати увагу дітей та певний час; динамізм та яскравість зображень, що активно впливають на емоційний стан дітей, створюють позитивне тло заняття.

Безперечно, тривалість мультимедійної презентації чітко регламентувалась, адже довготривале залучення дітей до такого виду діяльності може негативно позначитись на їхньому фізичному стані. Для уникнення довготривалого перебування старших дошкільників в одному положенні та зниження гостроти зору практикувались регулярні фізкультурні хвилини й рухливі ігри. У дослідженні послуговувались вимогами до засобів навчання, пов'язаних з використанням комп'ютера, що використовуються для навчання та виховання дітей, відповідно до ергономічних вимог (ергономіка – наука про створення засобів, які

забезпечують комфортну діяльність людини в різних умовах [148]), наведеними Г. Лаврентьєвою:

1) передана інформація повинна бути науковою, достовірною, відповідати сучасному стану досліджуваної науки;

2) зміст, обсяг і глибина закладеної інформації мають відповідати віковим особливостям та рівню підготовленості дітей, тобто бути доступними для конкретного віку;

3) засоби навчання мають активізувати увагу дітей, викликати інтерес та зосередження на об'єкті, явищі, результаті;

4) повинні бути придатні до застосування сучасних методів та організаційних форм;

5) мають бути пристосовані до комплексного використання, тобто органічно поєднуватись з іншими засобами навчання, що застосовуються при вивченні відповідної теми [173, с. 9].

Досягнення мети дослідження вбачаємо й у використанні елементів інтерактивного навчання як одного із інноваційних педагогічних упроваджень.

Сутність інтерактивного навчання ґрунтовно вивчають вітчизняні (Г. Коберник [137], Л. Пироженко, О. Пометун [229] та ін.) вчені. Проблеми впровадження елементів інтерактивного навчання у навчальних закладах різних типів відображено у наукових працях таких дослідників, як: О. Комар [149], Л. Войцещук [70] та інших учених.

Слово “інтерактив” англійського походження та є синтезом слів “inter” – взаємний та “act” – діяти. Інтерактивне навчання – це “спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність” (Л. Пироженко, О. Пометун) [229, с. 4]. У руслі нашого дослідження важливою умовою успішного застосування інтерактивних технологій у ДНЗ є створення ситуації успіху для дитини як передумови досягнення нею певних результатів в оволодінні визначених знань про міжетнічну взаємодію в соціумі. У процесі педагогічного експерименту здійснено впровадження елементів інтерактивного навчання у процес формування міжетнічної толерантності дітей старшого дшкільного

віку на основі моделювання життєвих ситуацій; використання рольових ігор; групового вирішення запропонованих завдань тощо.

Такий підхід уможливив ефективне формування навичок і вмінь, вироблення цінностей людинолюбства, толерантності тощо; створення атмосфери співробітництва, взаємодії; дозволив педагогові виявити лідерські якості в дитячого колективу на основі партнерських відносин. Обґрунтовуючи переваги інтерактивних технологій, Л. Войцещук вказує на такі їх характерні риси, як двобічний характер; спільна діяльність педагога та вихованців; спеціальна організація та різноманітність форм; інформаційна програма; цілісність та єдність; мотивація та зв'язок з реальним життям; виховання та розвиток особистості дітей поряд із одночасним засвоєнням ними нових знань [70, с. 47].

У процесі дослідження нами здійснено адаптацію алгоритму реалізації інтерактивного навчання, розроблену О. Пометун до умов дошкільного навчального закладу. Перший етап реалізації інтерактивної технології – це мотивація діяльності дошкільників. Її метою є концентрація уваги дітей на проблемі толерантності, приміром, запам'ятовування нової інформації, набуття певних навичок чи вмінь.

Другий етап – інструктаж з проведення інтерактивної вправи чи завдання, узгодження правил поведінки. Після інструктування та визначення “ролей” здійснювалась безпосередня взаємодія учасників навчально-виховного процесу.

Підсумковий етап – рефлексія, що дала можливість осмислити використані способи і прийоми, дослідити динаміку активності чи пасивності кожної дитини на різних етапах заняття [229].

У процесі виокремлення складових інтерактивних технологій, ми послуговувались структурними компонентами, розробленими О. Комар [149] для молодших школярів, модифікувавши їх для старших дошкільників. Такими складовими було визначено:

- 1) чітка, послідовна, динамічна організація дітей;
- 2) підбір дидактичних матеріалів відповідно до прогнозованої пізнавальної діяльності дітей;

- 3) вибір інтерактивних вправ доцільних для певної теми заняття, їх творче застосування залежно від типу занять;
- 4) обговорення теми та очікуваних результатів (цільових завдань);
- 5) організація фронтальних і групових інтерактивних вправ;
- 6) упровадження дискусії з метою розуміння та прийняття різних варіантів думок, вправління у вмінні бути толерантним;
- 7) досягнення ефективності при проведенні інтерактивних дидактичних ігор;
- 8) активність дітей (виконання ролей, високий рівень включеності у роботу, високий пізнавальний інтерес) та педагога (дати дітям установку, спрямувати роботу, вислухати всіх бажаючих тощо);
- 9) рефлексія щодо отриманих результатів;
- 10) раціональне використання часу заняття, відведеного на елементи інтерактивного навчання задля уникнення втомлюваності дітей.

За нашим переконанням, завдяки елементам творчості, інноваційності, нетрадиційності, яку привносять педагогічні інновації у навчально-виховний процес, вони сприяють швидшому оволодінню дошкільниками запропонованою навчально-пізнавальною інформацією, слугують засобом вдосконалення процесу формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Інша педагогічна умова ефективного вирішення проблеми виховання міжетнічної толерантності дітей – **збагачення змісту виховання дітей засобами етнокультури.**

У цьому аспекті дослідження орієнтирами слугували наукові праці з формування міжетнічної толерантності та етнокультурної компетентності зростаючої особистості В. Зарицької [128], Л. Ніколаєвої [211], Т. Поштарьової [231], М. Хайруддінов [300]; розвиток особистісних якостей дітей дошкільного віку Л. Артемової [17], А. Богуш [44], Н. Лисенко [181], Т. Степанової [273]; національного виховання О. Вишневського [67], В. Євтуха [116], В. Кременя [165], Г. Лозко [185], Ю. Руденка [261], М. Стельмаховича [271]; шляхів інтегрування педагогічного досвіду у сучасний навчально-виховний процес здійснюють І. Бех [31], О. Будник [57], О. Гордійчук [84], К. Крутій [167].

Провідними вартостями української виховної традиції О. Вишневський вважає утвердження добра і засудження зла; шанобливе ставлення до християнської моралі; любов до Батьківщини, рідної землі; глибокий демократизм і увагу до особи вихованця; гуманістичну спрямованість та орієнтацію виховання на розвиток душі дитини; єдність з природою, тіловиховання, любов до праці; прагнення до соціальної гармонії [67, с. 78–83]. Своєю чергою, Г. Лозко доводить, що правильно організована система вивчення національних ідеалів, традицій, звичаїв, що базується на національному світогляді, філософії та ідеології народу, сприятиме формуванню цілісної, національно-свідомої особистості з почуттям власної гідності та високими моральними якостями [185, с. 408], що слугують складовими й міжетнічної толерантності. Означені якості поєднують знання та уявлення про етнічні спільноти та їх культуру з толерантною поведінкою, спрямованою на міжетнічне взаєморозуміння та взаємодію (В. Зарицька [128], Л. Ніколаєва [211], Т. Поштарьова [231]).

Наведені вище дослідження дозволяють припустити, що процес формування міжетнічної толерантності стане більш цікавим та пізнавальним для дітей старшого дошкільного віку. Спектр етнокультурних засобів надзвичайно різноманітний: рідна мова, рідна історія, побутова культура, народний календар, народні традиції, звичаї та обряди та ін. Вважаємо за потрібне зупинитись детальніше на усній народній творчості, дитячому фольклорі, народних дитячих іграх та забавах.

Різнманітні жанрові форми **дитячого фольклору**, як засоби етнокультури (прозові – казки, легенди, перекази, оповідання, прислів'я, приказки, загадки, тощо; та поетичні – колискові, забавлянки, ігрові пісні, дражнили, лічилки, заклички, скоромовки та ін.), дозволяють педагогам застосовувати їх у ДНЗ під час різних режимних моментів упродовж дня.

У контексті досліджуваної нами проблеми, все розмаїття прислів'їв і приказок розмежували за такими аспектами (див. додаток Ж):

- 1) ті, що навчають спілкуванню з оточуючими людьми та формують певне ставлення до них;
- 2) прислів'я про друзів, дружбу та товаришування;

- 3) про сім'ю, сімейні стосунки, повагу до батьків;
- 4) прислів'я, що сповнені народно-педагогічного досвіду;
- 5) прислів'я, які знайомлять дітей з моральними категоріями;
- 6) прислів'я та приказки про рідний край.

У роботі над прислів'ями та приказками, привертає увагу алгоритм, запропонований О. Гордійчук [84, с. 114] (див. табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Алгоритм роботи над прислів'ями та приказками

Наукове тлумачення (розширення світогляду)	розповідь педагога про збирачів фольклору;
	пояснення призначення прислів'їв та приказок
	пояснення різниці між прислів'ями та приказками
Змістова робота	розкриття смислового значення;
	поетапне вивчення напам'ять
	відтворення і запам'ятовування вивченого
Інтерпретація через конкретні факти, ситуації, акти поведінки	зосереджене осмислення окресленого морального поняття у прислів'ї
	творча робота
	пошукова діяльність

Під час читання різноманітних художніх творів раціонально стимулювати дітей до пригадування вже вивчених прислів'їв, узагальнень, пояснень значень складних слів задля засвоєння морального уроку з художнього твору та прислів'я.

Виявлено, що особливої уваги в роботі педагогів в процесі формування етнокультурної компетентності та міжетнічної толерантності заслуговує **казка**, яка є “епічним твором народної словесності, в якому відображено вірування, погляди та уявлення народу у формі структурованої, хронологічно послідовної сюжетної оповіді з чіткою композиційною будовою” [181, с. 410]. Ю. Руденко зазначає, що казка – “одна з досконалих форм етнізації і соціалізації між людьми” [261, с. 124]. Загальновідомо, що усі три групи казок (казки про тварин, фантастичні та соціально-побутові казки) однаково цікаві дітям будь-якого віку. Однак, враховуючи, що головна мета нашого експериментального дослідження – підвищення рівня міжетнічної

толерантності дітей старшого дошкільного віку, зосереджено увагу на соціально-побутових казках та почасти на казках про тварин. Герої соціально-побутових казок – вихідці з різних соціальних прошарків, однак позитивні персонажі здебільшого з народу, які завдяки власному розуму, винахідливості, доброті та щедрості завжди одержують перемогу. У казках про тварин, їх герої у алегоричній формі відображають різні людські якості та характери, часом діаметрально протилежні. Тобто, казки у привабливій формі підказують дошкільникам, як слід жити, приносячи людям і Батьківщині користь.

Окреслені засоби етнокультури мають невичерпні педагогічні можливості виховання у дошкільників патріотизму, громадянськості, ідейно-моральних та естетичних почуттів, міжетнічної толерантності та культури міжнародного спілкування. З їх допомогою у дисертаційній роботі ми намагались допомогти дітям сформувати національний і планетарний світогляд. Розглядаючи проблему впровадження засобів етнокультури у педагогічному вимірі, акцентуємо на їх багатогранності, що уможливорює глибше охоплення проблеми змісту виховання міжетнічної толерантності в дошкільному навчальному закладі.

У сучасній психолого-педагогічній науці акцентується на значенні середовищного підходу у вихованні особистості. Вітчизняні вчені (Г. Беленька [33], А. Богуш [42], В. Кириченко [146], Г. Ковганич [146], К. Крутій [167], Р. Малиношевський [192] та ін.) та зарубіжні (Л. Дерман-Спарк [96], В. Кукушин [168], Ю. Мануйлов [194] та ін.) довели вплив середовища педагогічного закладу на зростаючу особистість. Дослідники одностайні у твердженні, що середовище освітніх установ, у тому числі й дошкільних закладів, слід моделювати задля гармонійного розвитку дітей. Тому педагогічною умовою вдосконалення процесу виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку вважаємо **проекування впливу культурно-освітнього середовища ДНЗ на виховання міжетнічної толерантності дітей.**

Учені (В. Кириченко, Г. Ковганич) стверджують, що виховне середовище є сукупністю чинників, що реально склалась і функціонує в соціумі, данність, а не результат конструктивної діяльності вихователів, менеджерів педагогічного процесу зі створення умов для розвитку дітей [146, с. 8]. Очевидно, виховне середовище є більш статичним, ніж виховний простір, здатний до мінливих змін, однак не використовувати педагогічний потенціал виховного середовища у вирішенні педагогічних завдань вважаємо помилковим. Нам імпонує твердження Р. Малиношевського, котрий трактує залежність між середовищем та особистістю як “взаємовплив у процесі взаємодії” [192, с. 6].

В. Кукушин, розуміючи виховне середовище як культурне явище, не мислить його в ізоляції від навколишнього середовища та виокремлює його актуальні функції, які дають змогу задовольнити запити кожної особистості, незалежно від національної, етнічної чи релігійної приналежності, сприяють її гармонійному розвитку: соціальний захист національних та конфесійних меншин; соціальна терапія та соціально-психологічна адаптація; корекція та інтелектуальна компенсація дітей із неповних чи морально нестабільних сімей; дітей біженців чи мігрантів; формування культуродоцільної діяльності дітей та дорослих [168, с. 116].

У дослідженні культурно-освітнє середовище розглядаємо як засіб виховання міжетнічної толерантності за усіма критеріями: когнітивним, емоційно-ціннісним та діяльнісним. Під освітнім середовищем Н. Лисенко розуміє природне або штучно створене соціокультурне оточення дитини, яке охоплює різні види засобів і змісту дошкільної освіти, здатних забезпечити продуктивну діяльність дошкільника [181, с. 224]. Схожого твердження дотримується й Г. Беленька, котра трактує культурне середовища як складну взаємодію різних культур, цінностей, психологій, які через соціально-груповий синтез ведуть до збагачення духовного світу кожної особистості [33]. Тобто, культурно-освітнє середовище слугує не лише засобом навчання та виховання дошкільників, а й долучає їх до всесвітньої духовної та культурної спадщини.

Як виявлено в ході експериментального дослідження, в дошкільних закладах дбають про організацію культурно-освітнього середовища, передусім його матеріальне підґрунтя. Загальновідомо, що в дошкільному віці важливе значення для дітей відіграє предметно-розвивальний простір. Це ж стосується й виховання міжетнічної толерантності та набуття дитиною етнокультурної компетентності дитиною. Наявні в групових кімнатах іграшки, книги, інвентар, меблі, ТЗН (комп'ютери, телевізори, магнітоли тощо), методична література для вихователів – усе це прямо чи опосередковано сприяє етновихованню та вихованню міжетнічної толерантності дітей. У кожній із старших груп, де проводилась експериментальна робота, створено національні куточки з відповідним наповненням і тематичною спрямованістю. Примітно, що діти виявляють до них щирий інтерес і цікавість, задають запитання, чим розширюють свій світогляд та поглиблюють знання. Наведемо орієнтовну тематику та наповнення національних куточків у експериментальних групах старшого дошкільного віку:

1. Сім'я. Родина. Родовід. (В такому тематичному куточку знаходилися макети квітки, на пелюстках якої у конвертиках розміщувались фотознімки дорослих і дітей; родинне фото вихователя групи; родинні “дерева” кількох дітей; також бойові та трудові нагороди, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, виготовлені батьками вихованців).

2. Рідний край. (наявність листівок, фотоальбомів з краєвидами та пам'ятними місцями рідного міста; карта міста; розвивальні ігри для закріплення знань дітей про рідний край, виховання любові до малої Батьківщини; вироби місцевих умільців; фотознімки природних ландшафтів, гербарії деяких рослин даної місцевості).

3. Державні символи України (державний Герб і Прапор України; аудіозапис Гімну України; портрет Президента України; ілюстрації: хлібні поля, моря України; заготовки прапорців для розфарбовування; аудіозаписи українських народних пісень).

4. Народні символи України (українські вінки (для дітей і ляльок); вишиті рушники; пташині символи – іграшкові лелека у гнізді та соловейко; гілочки калини; пшеничне колосся; рослинні символи – штучні маки, гарбуз, гілочки дуба).

5. Побут України (куток такого тематичного спрямування містив українські національні іграшки, матеріали для виготовлення іграшок дітьми та розфарбовування заготовок; ляльки у національному вбранні, елементи національного одягу; українські народні прикраси; національний посуд – миска, полумисок, тарелі, макітра, глечики тощо; зменшені моделі деталей хатнього інтер'єру (колиска) та господарські споруди (криниця).

6. Декоративно-вжиткове мистецтво та народні промисли України (Оснащення такого кутка наступне: виставки книжкових ілюстрацій, листівок, репродукцій, зразки вишивки різних регіонів України; витинанки різних форм та візерунків; різьблені речі – дерев'яні вироби побутового вжитку та декоративні (шкатулки, тарелі, намиста); наочно-ілюстративний матеріал (листівки, фотографії, замальовки); виставка шкіряних робіт – торбинки, футляри, паски, гаманці, регіональні шкіряні вироби; кошик з писанками, крашанками). Л. Артемова переконана, що знання дітей про працю дорослих сприяють формуванню в дітей бережливого ставлення до створеного людьми, поваги до працюючих людей, викликають бажання їх наслідувати. Окрім того, за твердженням вченої, таким чином засвоюються морально-етичні норми нашого суспільства, а отже й толерантне ставлення [17, с. 52–53].

На наше глибоке переконання, такі куточки не лише створюють відповідне естетичне середовище, сприятливе для творчості та натхнення дітей, а й спонукають вихованців до створення виробів і наповнення таких куточків власноруч. Як бачимо, таке предметне наповнення культурно-освітнього середовища слугує його національною (етнічною) складовою, долучаючи особистість до історико-культурних коренів.

Дослідження сучасних учених (О. Будник [55], В. Кириченко, Г. Ковганич [146]) переконують у дієвості створення культурно-освітнього

середовища. Так, О. Будник першочерговим у цьому процесі вважає: максимальне врахування природних здібностей вихованців, їх етнопсихологічних та індивідуальних особливостей; спрямованість навчально-виховного процесу перш за все на вивчення власне історичного досвіду з метою розвитку належного рівня громадянської культури; орієнтація на принципи демократії в організації освітньої діяльності на національному ґрунті; поєднання родинних та національних традицій, звичаїв, обрядів задля наповнення життєвого простору елементами духовності; формування готовності майбутніх педагогів до діяльності у полікультурному середовищі, сприяння набуттю ними вмінь запобігати та, за необхідності, розв'язувати міжетнічні конфлікти; забезпечення умов для взаємозбагачення соціально-культурного досвіду виховання прогресивними педагогічними ідеями європейських націй і народів [55, с. 182]. Досягнення такого результату В. Кириченко та Г. Ковганич вбачають через окреслення кола виховних проблем педагогічного закладу, розроблення проекту виховного середовища (стратегічного плану змін, визначення шляхів їх реалізації, добір доцільних технологій та методів, діагностика негативного потенціалу присутнього виховного середовища, вивчення потреб і мотивів учасників); рефлексію – аналіз та оцінка результатів, самоаналіз, виявлення можливих зауважень чи рекомендацій, що виявили себе у процесі перетворень [146, с. 9].

У проектуванні культурно-освітнього середовища ДНЗ нами використано педагогічні вимоги, визначені американською дослідницею Л. Дерман-Спаркс, яка наголошує, що належним чином організоване середовище у дошкільному закладі уможливорює розв'язання расових, етнічних, культурних питань:

1. Візуальне/естетичне середовище: (наявність фотографії дітей, членів їх родин, які свідчать про їх етнічне чи расове походження; ілюстративного матеріалу із зображеннями людей різного етнокультурного походження у невимушених обставинах, під час роботи, відпочинку, святкування

національних чи сімейних свят; витвори мистецтва, зроблені митцями різного етнічного походження, поряд із предметами, створеними дітьми власноруч).

2. *Дидактичі матеріали*, які б розповідали про походження родин дітей, а також про походження основних етнічних чи расових груп регіону чи суспільства в цілому.

3. *Книжки*, які відображають різномаяття гендерних ролей, містять інформацію про різні раси та культури, професії та вікові категорії тощо; присвячені сучасному життю людей різних етнічних/расових груп – їх роботі, щоденному життю, актуальним проблемам; якщо в групі є представники різних етнічних груп, то культурі та історії кожної з них має бути присвячено кілька книжок, щоб жодна дитина не почувала себе меншовартісною.

4. *У приміщенні, де виховуються діти, обов'язково повинен бути обладнаний куточок для гри у ролях* (приладдя для приготування їжі, одяг для святкування різних урочистих подій, особисті речі дітей; все необхідне для гри дітей у професії, предмети для роботи вдома, інструменти тощо).

5. *Мова* (забезпечення дітям можливості чути і бачити різні мови (включаючи шрифт Брайля і мову жестів), користуватись абетками, розрізними картинками, плакатами, книжками, аудіо- та магнітофонними записами, оповіданнями і піснями різними мовами).

6. *Музика*. (мелодії різних культур як супровід під час руху, танців, під час співу, слухання музики та колискових пісень) [96].

Вдосконалення культурно-освітнього середовища ДНЗ слугувало підґрунтям попередження інтолерантного чи упередженого ставлення дітей до однолітків і дорослих. Вагомого значення набуває й особистість педагогів дошкільних закладів, котрі також опосередковано (висловлюваннями, поведінкою, жестами тощо) нав'язують вихованцям ту чи іншу модель поведінки. Зважаючи на це, формування культурно-освітнього середовища ДНЗ визначено однією з педагогічних умов, дотримання якої підвищить ефективність виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Взаємозв'язок дошкільного навчального закладу і сім'ї у вихованні міжетнічної толерантності дітей. Ураховуючи бачення корифея педагогічної

думки А. Макаренка на сімейне виховання, вважаємо, що батьківська вимогливість до себе, повага до своєї сім'ї, контроль над своєю поведінкою та висловлюваннями, увага до дрібниць – це головні методи сімейного виховання та чинники, що справляють на дитину величезний вплив [191, с. 108–109]. О. Будник переконана, що співпрацюючи з батьками щодо педагогічних питань, слід дивитись на виховну місію сім'ї перспективно: на сім'ю європейську; яка не може замикатись рамками родинно-побутових проблем; яка що мислить масштабно, планетарними категоріями; на сім'ю високої загальної та педагогічної культури [57, с. 95]. Т. Жаровцева зосереджує увагу на таких гострих соціально-освітніх проблемах, як відчуження сім'ї від дошкільного навчального закладу, педагогів від батьків, сім'ї від інтересів творчого та вільного розвитку особистості дитини. Більше того, дослідниця акцентує на поширених проблемах у вихованні дітей: недостатність психолого-педагогічних знань батьків, труднощі у спілкуванні з дітьми, необхідність у професійній допомозі, нестриманість та батьківський авторитаризм, постійні сімейні конфлікти [121, с. 15–16]. Проектування співпраці педагога з батьками старших дошкільників передбачає, передусім, сприйняття родинного виховання, як одного з фундаментальних чинників формування міжетнічної толерантності дітей. Незважаючи на те, що ініціаторами та фасилітаторами співпраці є педагоги, досвід батьків, їхні побажання, ініціатива, досвід, повинні глибоко поцінюватись. За твердженням О. Вовчик-Блакитної, відвертість, взаємоповага і довіра між вихователями та батьками – важлива умова поліпшення емоційного стану як кожного вихованця, так й групи загалом [68].

Форми співпраці педагогів із батьками надзвичайно різноманітні (табл. 2.2.) й дають змогу педагогам використати їх повною мірою у вирішенні завдань виховання міжетнічної толерантності дітей.

Таблиця 2.2.

Форми взаємодії ДНЗ і сім'ї (За Л. Швайкою) [301]

Індивідуальні	Групові	Колективні	Наочно-письмові
---------------	---------	------------	-----------------

<ul style="list-style-type: none"> • Вступне анкетування • Співбесіди • Телефонний зв'язок • Інтернет зв'язок 	<ul style="list-style-type: none"> • Консультації • Опитування • Клуб взаємодопомоги • Школа молодих батьків • Засідання батьківського комітету • Презентація кращих ідей родинного виховання 	<ul style="list-style-type: none"> • День відкритих дверей • Перегляд святкових ранків та розваг • Спільні свята • Виставки • Конкурси • Дні іменинника • Батьківські конференції 	<ul style="list-style-type: none"> • Батьківські куточки • Тематичні стенди • Дошка оголошень • Інформаційні листи • Скринька пропозицій • Родинні газети • Пошта для батьків
---	---	--	--

Взаємозв'язок ДНЗ з родинами дітей в аспекті вирішення дослідницької проблеми вбачали в діагностуванні батьків на предмет виявлення їхнього ставлення до проблеми міжетнічної взаємодії дітей у групі та поза нею, організації та проведенні спільних свят з участю батьків і дітей з метою збагачення їхніх знань про культуру свого народу та формування толерантного сприймання культурних традицій, мови, вірувань інших народів тощо. Важливою формою педагогічної співпраці з батьками дітей, як засвідчили результати нашого дослідження, є надання вихователями кваліфікованої допомоги у вирішенні чи профілактиці міжетнічних конфліктних ситуацій.

2.2. Модель виховання міжетнічної толерантності дітей 5-6 річного віку в дошкільному навчальному закладі

Для упровадження в навчально-виховний процес ДНЗ виокремлених та обґрунтованих у попередньому параграфі педагогічних умов, здатних підвищити ефективність виховання міжетнічної толерантності дітей, виникла потреба в розробленні відповідної моделі роботи.

Енциклопедія Є. Рапацевича містить трактування поняття “модель” як “системи об’єктів чи знаків, що відтворює деякі суттєві властивості системи-оригіналу; є узагальненим відображенням об’єкта, результатом абстрактного практичного досвіду” [241, с. 323]. Концептуальна модель дає систему уявлень про мету діяльності в певному напрямі, стан предмета дослідження для підвищення його ефективності. Модель повинна відповідати таким вимогам: надавати нову інформацію про об’єкт; допомагати покращенню його стану; впливати на вивчення та управління об’єктами (О. Грива) [85].

Розробляючи модель виховання міжетнічної толерантності, прагнули:

1) сформуванню мотиваційну готовність дитини до вияву міжетнічної толерантності, допомогти усвідомити необхідність її виховання, сформуванню уявлення й мотивацію виконуваної діяльності;

2) сприяти опануванню дітьми базовими моральними уявленнями про міжетнічну толерантність як загальнолюдську цінність, допомогти набути знань, необхідних для виховання міжетнічної толерантності;

3) створити умови для формування в дітей основ самоаналізу, самооцінки й самоконтролю; навичок самоорганізації, свідомого виконання суспільних правил; вміння контролювати свої слова, дії й вчинки;

4) розвивати вміння й навички конструктивної міжетнічної взаємодії з представниками інших національностей і культур; спонукати застосування дітьми знань про міжетнічну толерантність на практиці.

Всебічне вивчення процесу формування міжетнічної толерантності розглядається різнобічно, враховуючи його складний і поліаспектний характер. У дисертації послуговувались низкою теоретико-методологічних підходів у процесі формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку: культурологічним, аксіологічним та особистісно діяльнісним.

Опанування цінностями соціального життя відбувається через етнокультурну ідентифікацію – єднання дитини-дошкільника з виховними ідеалами, що історично сформувались у національній культурі країни чи етносу.

Згідно культурологічного підходу, освіта і виховання є інтегровальними елементами всіх форм суспільної свідомості: науки, мистецтва, літератури

тощо. За Г. Васяновичем, головною умовою культурологічної парадигми освіти слугує “взаємозв’язок складових полікультурності й поліетнічності” [60, с. 127]. Концепції культуровідповідності А. Бахтіна [26], В. Біблера [35] дають змогу виокремити основні засади культурологічного підходу у вихованні міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку:

1. Сутність культурологічного підходу як базового елемента навчально-виховного процесу виявляється у пізнанні дитиною спільних та відмінних рис між своїм народом і представниками інокультур, ціннісному ставленні до загальнолюдської та національної культур, прагненні до діалогічної взаємодії з представниками різних народів і культур.

2. Культурологічний підхід має суб’єктивну природу, зумовлений внутрішнім світом дитини та є наслідком її національної самосвідомості. За ступенем входження дошкільника в національну культуру зростає рівень його культурної ідентифікації, формується ставлення як суб’єкта різноманітних культурних видів діяльності.

3. Культурологічний характер змісту освіти можна прослідкувати у всіх галузях знань, які опановує дитина-дошкільник. Через це виникає необхідність спеціальної діяльності педагога з його виявлення, збагачення та використання у процесі етнокультурної ідентифікації дітей старшого дошкільного віку.

4. Процес етнокультурної ідентифікації дітей опосередкований комплексом зовнішніх (освітньо-культурне середовище, професійна культура педагогів, діалог культур, що детермінує атмосферу морально-виховних впливів дошкільного освітнього закладу, насиченість життя дітей подіями культурологічного змісту) і внутрішніх (становлення у дошкільників “Я-концепції”, розвиток самосвідомості, оволодіння культурою міжнаціонального спілкування, самореалізація особистості дитини у світі культурних цінностей) умов.

Принципове значення для формування міжетнічної толерантності дітей в освітньому процесі ДНЗ має аксіологічний підхід, який також відображено в авторській моделі педагогічного процесу. Аксіологічне спрямування навчально-виховного процесу сприяє духовному збагаченню та творчій

діяльності особистості, розкриттю здібностей, самореалізації всіх учасників педагогічної взаємодії, формуванню в них позитивних особистісних якостей. [25, с. 174].

Аксіологічний підхід дозволяє вивчити педагогічне явище з погляду закладених у ньому можливостей задля задоволення фундаментальних потреб людини та безпосередньо пов'язаний з поняттям “цінність”. Дитина-дошкільник є суб'єктом процесу ціннісного опанування суспільних норм і правил поведінки, що дозволяє їй в майбутньому співвідносити свою поведінку із засвоєними ціннісно-цільовими установками. Особливість цінності в тому, що вона є специфічним соціальним індикатором об'єктів навколишнього світу, виявляє їх позитивний чи негативний сенс для людини й суспільства. Цінність – це критерій вибору альтернативних рішень, характеристика внутрішніх потреб людини.

В українському педагогічному словнику знаходимо таке тлумачення дефініції “Ціннісні орієнтації” – “вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, зорієнтована на певний аспект соціальних цінностей. Ціннісні орієнтації формуються в процесі соціального розвитку індивіда, його участі в трудовому житті. Виховання людини можна розглядати як керування становленням або зміною ціннісних орієнтацій” [81, с. 357].

Однак, О. Вишневський вважає, що “фундаментальні світоглядні поняття, ідеї та норми, якими живе людське суспільство і якими регулюються прагнення та стосунки всіх людей на землі, життя окремих народів, громади, сім'ї, окремої людини...” слід називати морально-етичними вартостями [67, с. 124]. Вчений виокремлює п'ять рівнів вартостей: 1) абсолютні вічні вартості, які мають універсальне значення, загальнолюдський характер (доброта, чесність, любов, справедливість, мудрість тощо); 2) національні вартості, що є значущими для одного народу і не завжди зрозумілі для інших (патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо); 3) громадянські вартості, основоположними засадами яких є визнання рівності всіх людей, обов'язку перед іншими людьми, повага до законів, ідея соціальної гармонії

(антиподи – расизм, націоналізм, нетерпимість у всіх її проявах; 4) сімейні цінності, відображені у стосунках між поколіннями, піклуванні про дітей, повазі до пам'яті предків; 5) цінності особистого життя, що мають значення для конкретної людини та визначають стиль її поведінки, риси характеру, стиль життя та ін. [Там само, с. 25].

Як бачимо, думки вчених розділилися в поглядах на зміст понять “цінність” та “вартість”. Так, сучасні українські вчені (С. Возняк, В. Кононенко, В. Луць, В. Москалець, В. Фомін) вважають, що поняття “вартість” не рівнозначне поняттю “цінність” та не повністю відображає його специфіку, оскільки використовувати його доцільніше щодо визначення матеріальних цінностей. Однак, якщо мова йде про цінності духовні, абсолютні, такі як добро, істина, краса, віра, то піддавати їх оцінкам з боку їх вартісного, утилітарного значення не зовсім вірно [109]. Підґрунтям для використання аксіологічного підходу в розробленій педагогічній моделі слугують й напрацювання І. Беха [29], О. Столяренко [275] та ін. Дослідники переконані в необхідності виховання з наймолодшого віку розуміння цінності іншої людини. Окрім того, вчені доводять актуальність формування у дітей гуманістичних якостей, психологічної готовності та практичного досвіду здійснення відповідального особистісного вибору, навичок міжособистісної толерантної взаємодії [275, с. 50–51]. Нам глибоко імponує твердження Т. Степанової про те, що опанування цінностями в дошкільному дитинстві відбувається у побуті, пізнанні, спілкуванні, грі, праці, а засвоєна в цей період система цінностей надалі набуває функцій регуляторів соціальної поведінки дитини, трансформуючись у ціннісні орієнтації [274, с. 20]. Опираючись на означені думки вчених, вважаємо, що засвоєння цінностей дошкільниками має неперервний характер, тому особливої вагомості набуває формування гуманістичних цінностей з раннього віку, а також системи власних життєвих цінностей дітей.

Підґрунтям особистісно діяльнісного підходу слугують педагогічні концепти минулого і сучасності: ідеї гуманізму, висвітлені у педагогічному досвіді Я. Корчака [162], В. Сухомлинського [280], [281]; засади особистісно

гуманної концепції І. Зязюна [131], [132]; ідеї особистісно орієнтованого виховання І. Беха [29], О. Столяренко [275], І. Якиманської [315]; психолого-педагогічні твердження Б. Ананьєва [14], А. Богуш [43], Л. Виготського [65], Т. Жаровцевої [121], В. Петровського [221] та ін. Дослідники акцентують на діяльнісному аспекті розвитку особистості, маючи на увазі не пасивне засвоєння знань особистістю, а використання нею різноманітних способів цього засвоєння, формування ціннісних смислів через відповідну діяльність. Позиція цього підходу передбачає розуміння особистості як суб'єкта діяльності, що не лише формується в діяльності та спілкуванні, а й сама визначає характер цих процесів.

Діяльність є джерелом формування особистості та чи не найголовнішим чинником її розвитку, адже її основними ознаками є продуктивно-перетворювальний характер і свідоме цілепокладання. У період дошкільного дитинства відбувається оволодіння дитиною “основними смислами” людської діяльності, міжлюдськими відносинами і відповідними діями; під час ігор, що організуються в тій чи іншій мірі дорослими, а також у продуктивній діяльності – малюванні, ліпленні, конструюванні, трудових чи навчальних завданнях [317, с. 203]. Відтак, діяльність – це сфера, в якій відбувається формування і розвиток дитини, а тому різні види діяльності є педагогічними інструментами виховання. Гра і праця зумовлюють ментальне і моральне зростання особистості. Дослідження, використання різноманітних інструментів та матеріалів у різних видах діяльності сприяють творенню та вираженню позитивних емоцій (Дж. Дьюї) [110, с. 155]. А. Богуш акцентує на розвивальному типі сумісної діяльності дитини і дорослого, з його відкритою проблемністю, ситуацією невизначеності, котра передбачає спільний пошук педагогом і дитиною шляхів її вирішення, їхнє розвивальне спілкування під час цього. За переконанням вченої, таке розвивальне спілкування веде до саморозвитку, формування творчої особистості всіх учасників цього процесу [43, с. 19].

Особистісно діяльнісний підхід уможлиблює створення умов для саморозвитку, самодіяльності та самовиховання. У процесі формування

міжетнічної толерантності він є необхідним, адже риси особистості (толерантні / інтолерантні) не лише виявляються, а й формуються у активних видах діяльності, характерних для певного вікового періоду. Для дошкільного віку такими видами діяльності є ігрова та пізнавальна.

Таким чином, враховуючи предмет та завдання нашого дослідження, в процесі виховання міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку вважаємо доцільним використання культурологічного, аксіологічного та особистісно діяльнісного підходів. На нашу думку, їхня єдність є достатньою базою для розроблення моделі виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Визначення доцільних педагогічних умов у процесі формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку пов'язане з реалізацією низки виховних принципів, що сприяють цілісності та ефективності освітнього процесу. Пропонована модель формування міжетнічної толерантності передбачає врахування принципів народності, полікультурності, діалогічності, індивідуалізації, рефлексивної позиції.

Принцип народності виховання передбачає формування національної самосвідомості як провідної риси особистості, виховання любові до рідної землі, свого народу, його культурно-історичної спадщини, усіх народів що населяють Україну. Здійснення цього принципу відбувається шляхом раціонального поєднання ідей наукової та народної педагогічної культури [272]. Дієвість цього принципу обумовлюють: чітке визначення мети на кожному етапі виховання; відповідність виховних завдань реальним подіям, що відбуваються у світі, країні, найближчому оточенні; регулярне використання засобів етнокультури у виховному процесі ДНЗ чи поза ним; моделювання інноваційних педагогічних технологій та народнопедагогічного досвіду; прищеплення дітям моральних чеснот – працьовитості, гуманності, відповідальності, принциповості, шляхом від елементарних поведінкових умінь до моральних переконань, заснованих на усвідомлених етичних поняттях [291, с. 326]. Даний принцип вимагає також від педагога виховання толерантної особистості через виховання у неї етнокультурної

компетентності, а також врахування соціальних реалій (особливостей економіки, політики, духовності суспільства) з опертям на полікультурність освітнього середовища у процесі виховання міжетнічної толерантності дітей.

Принцип полікультурності передбачає врахування особливостей національного, релігійного, мовного характеру у тенденціях розвитку особистості, тобто опертя на те спільне, що об'єднує всі народи й культури світу чи окремої країни. Методологічним керівництвом для цього принципу слугує гуманістичне положення, яке стверджує, що культури відрізняються одна від одної своїм змістом, а їх значущість визначається самими індивідами (Г. Дмитрієв). Умовами втілення цього принципу є: проголошення постулату, що незважаючи на етнічні, релігійні чи світоглядні відмінності, усіх дітей / людей об'єднує любов до батьківщини та бажання мирного співжиття; наповнення навчально-дидактичного (вербального й візуального) матеріалу інформацією про різні народи та етноси [103].

Процес виховання міжетнічної толерантності дітей не мислимо без принципу діалогічності (за І. Бехом) [30, с. 12]. Його втілення передбачає сприйняття унікальності, рівності партнерів по педагогічній взаємодії. Особливої вагомості вказаний принцип набував у процесі діалогу, в ході якого зверталась увага на активну інтерпретацію поглядів та переконань іншого, щирість і взаємоповагу один до одного, незважаючи на відмінності у віці, життєвому досвіді та соціальних ролях вихователя й дитини. Дотримання означеного принципу забезпечує й обмін індивідуальними та соціокультурними цінностями у ході педагогічної взаємодії педагога й вихованця, а також спільне продукування цінностей. Втілення цього принципу на практиці вбачали у належному прикладі власної поведінки та висловлювань педагога, розвитку емпатійних здібностей дітей з допомогою творчих вправ, підготовку та проведення свят із залученням сімей вихованців задля формування в дітей толерантних ціннісних орієнтацій, а також обміну цінностями сімейного виховання між родинами. Дієвість цього принципу забезпечить дотримання низки правил: повага один до одного всіх суб'єктів педагогічної взаємодії, толерантне ставлення до відмінних цінностей чи

поглядів іншого, максимальна відкритість та щирість у ході співпраці та спілкування.

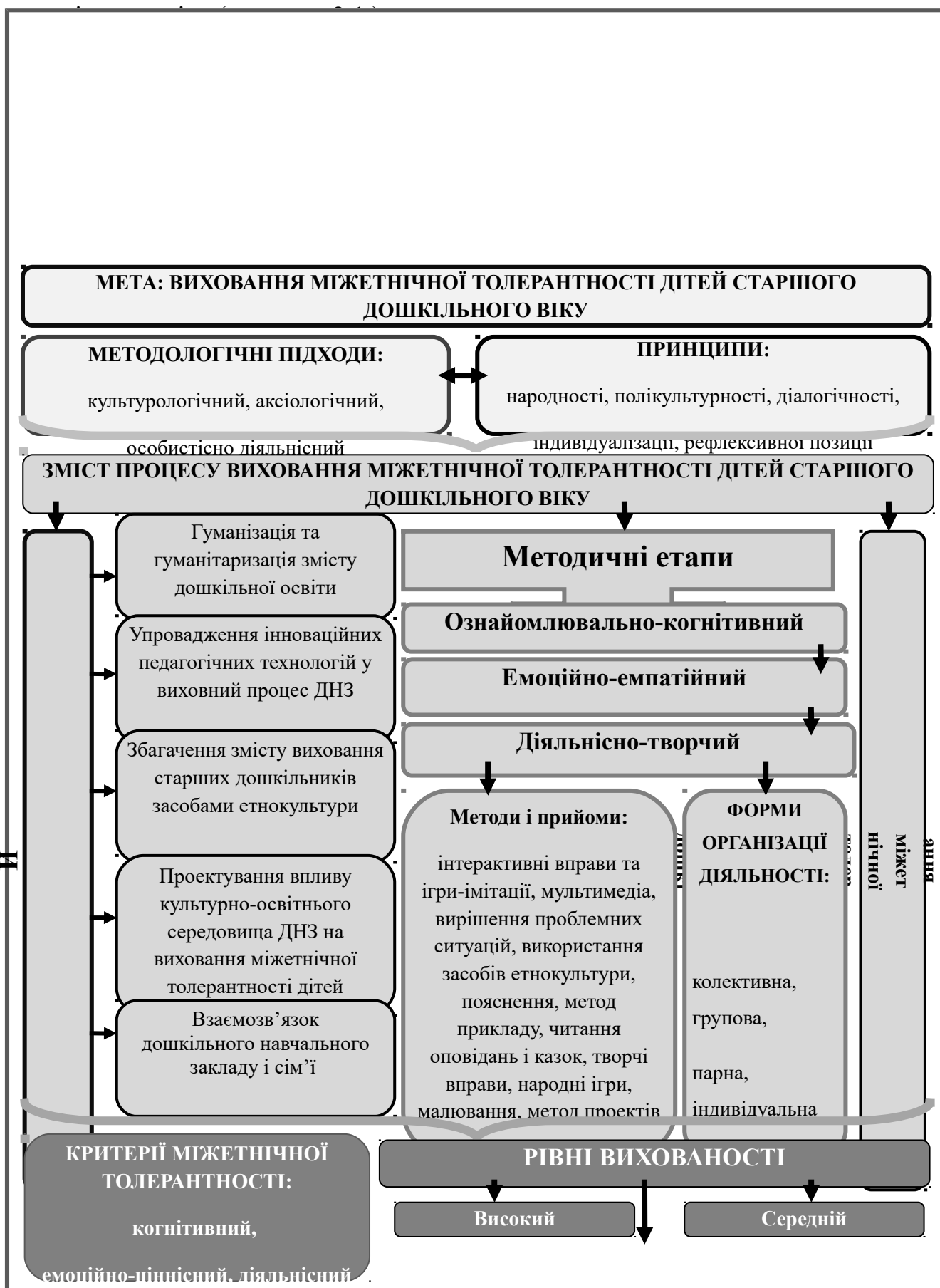
Принцип індивідуалізації передбачає вибір такої траєкторії процесу виховання міжетнічної толерантності, яка б відповідала індивідуальним особливостям, розкривала потенціал особистості, надавала можливості самореалізації та саморозкриття кожній дитині. Успішна реалізація цього принципу залежить від моніторингу динаміки вихованості міжетнічної толерантності та відповідної поведінки дітей; визначення ефективності впливу застосованих педагогічних засобів на рівень вихованості міжетнічної толерантності дошкільників; підбір індивідуальних засобів педагогічної взаємодії на основі врахування індивідуальних особливостей і ціннісних орієнтацій вихованців; надання можливості старшим дошкільникам самостійного вибору доцільних засобів спілкування з дорослими та однолітками.

Принцип рефлексивної позиції ґрунтується на формуванні в дитини свідомого ставлення до власної вчинкової діяльності у щоденному житті та вміння прогнозувати наслідки її впливу на оточуючих однолітків чи дорослих. Реалізація цього принципу детермінована стимулюванням в дітей самоаналізу (їх ставлення до оточуючих та різних життєвих ситуацій загалом); спільного з педагогом вирішення проблемних ситуацій (реальних та імітованих); формуванням вміння дітей об'єктивно оцінювати власні вчинки та висловлювання, а також їхній вплив на відносин з оточуючими в майбутньому. Означений принцип потребує дотримання таких педагогічних правил: проблеми у спілкуванні та стосунках дітей слід вирішувати разом з ними; успіху у взаєминах з людьми дитина досягне лише на основі власного усвідомлення такої необхідності.

Подані вище педагогічні принципи застосовано у розробленій моделі виховання міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку у навчально-виховному процесі ДНЗ.

Модель виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку розуміємо як відображення цілеспрямованого

поліаспектного процесу, що включає три етапи (ознайомлювально-когнітивний, емоційно-емпатійний, діяльнісно-творчий), реалізація змісту яких відбувається шляхом використання різноманітних форм і методів виховання з метою формування толерантної особистості дитини старшого дошкільного віку

**РЕЗУЛЬТАТ: СФОРМОВАНА МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ СТАРШИХ
ДОШКІЛЬНИКІВ**

**Рис. 2.1. Модель виховання міжетнічної толерантності старших
дошкільників**

В результаті здійснення аналізу дисертаційних вітчизняних і зарубіжних робіт виявлено, що є значна кількість праць присвячених висвітленню проблем, дотичних проблемі виховання міжетнічної толерантності, в яких обов'язковим моментом є врахування індивідуально-типологічних особливостей дошкільників, школярів, старшокласників, студентів. Відтак, відчувається недостатня кількість досліджень, які б розкривали специфіку форм і методів педагогічної діяльності у процесі виховання міжетнічної толерантності в дошкільному віці. Тому узагальнення джерел психолого-педагогічної літератури дозволило виокремити доцільні у вихованні міжетнічної толерантності форми роботи. У дослідженні, за класифікацією М. Скаткіна, використано такі форми організації діяльності педагога й дітей: колективна, групова (підгрупова, з мікрогрупами, парна), індивідуальна [266].

Визначальним стартом в особистісному розвитку дитини є виховання її доброзичливого ставлення до навколишнього світу, людей, надання дошкільнику певної свободи дій, тренування дитячої самостійності у процесі навчання і виховання. У дошкільному навчальному закладі основи, які дитина зможе використовувати у різних видах діяльності, закладаються через організаційні форми взаємодії. Колективні форми роботи педагога з дітьми дошкільного віку досить різноманітні. Це й свята, конкурси, спільна творча діяльність, ігри тощо. Своєю чергою педагоги здійснюють роль провідного учасника, організатора; просто учасника, що демонструє дітям приклад виконання завдання; радника (помічника) дітей.

На відміну від колективних форм, вплив педагога у груповій діяльності є більш значущим, оскільки на нього звернена увага старших дошкільників. Головним його завданням є, з одного боку, – допомогти кожному вихованцю

проявити себе, а з іншого – створити відповідні умови для отримання відчутного позитивного результату, значущого для усіх суб'єктів педагогічного процесу. Вплив педагога у групових формах діяльності спрямований на поглиблення знань дітей з певної проблеми, розвиток толерантних відносин між дітьми у різних формах взаємодії, формування у вихованців комунікативних умінь.

Індивідуальні форми певною мірою визначають успішність використання групових і колективних форм. До них належать: бесіда, обмін думками, виконання доручення, надання індивідуальної допомоги у певній роботі, спільний пошук вирішення проблеми, завдання. Вихователі у індивідуальному порядку могли провести бесіду з дітьми щодо їхньої толерантної (інтолерантної) поведінки, що мало вагомий вплив на свідомість вихованців. Ці форми можуть реалізовуватись самотійно, але зазвичай застосовуються комплексно. Важливим є таке співробітництво у розв'язанні творчих завдань, де дорослий, вводячи дітей у ситуацію нового завдання, не дає дітям готових зразків, інструкцій, що підводять дітей до попередньо спланованого “відкриття”. Спеціально організовані дії дітей, котрі спільно вирішують нове завдання, не знаючи його вирішення, відтак пошук його відбувається спільно, перевіряючи й уточнюючи різноманітні гіпотези – ось це образ співробітництва як форми самотійного відкриття дітьми нового.

Модель виховання міжетнічної толерантності націлена на виконання низки певних функцій.

Ціннісно-орієнтована функція передбачає створення умов для орієнтації особистості у педагогічному просторі, вибір діяльності, що найбільш повно відповідає потребам, здібностям та інтересам дитини, що саморозвивається. Розвивальна функція забезпечує динаміку й оптимізацію розглянутих нами різних видів діяльності. Організаційна функція передбачає інтегрування завдань та координацію учасників процесу виховання, реалізацію різноманітних способів взаємодії з оточуючими, навички роботи в групі. Оціночно-рефлексивна функція має метою створення умов для вивчення, аналізу подій і вчинків дитини, здійснення всіх типів контролю (зовнішній

контроль, здійснений педагогом, взаємоконтроль, самоконтроль), оцінка дитиною своїх щоденних вчинків і поведінки.

В основі моделі виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників у навчально-виховному процесі закладений алгоритм – послідовне засвоєння знань та їх подальше застосування у практичній діяльності.

Мета **ознайомлювально-когнітивного етапу** – сформувати початкові духовно-моральні уявлення про міжетнічну толерантність як загальнолюдську цінність, допомогти набути знання необхідні для виховання міжетнічної толерантності. Зміст виховання у межах цього етапу виявляється в усвідомленні реальних ситуацій, мотивації, що включає рефлексивне мислення і свідомість, а також співставлення предмету пізнання зі своїми знаннями й уявленнями, включаючи цей предмет у систему причинно-наслідкових зв'язків, на основі яких можливе його пояснення та прогнозування, інтерпретація і оцінка (Ю. Кулюткін) [172]. На цьому етапі на вихователя покладена мета – формування фактичних уявлень дітей про сутність міжетнічної толерантності (орієнтація на позитивну взаємодію, самоконтроль, усвідомлення результату вчинків), знань про цінності (доброта, терпимість, любов, милосердя, повага до особистості іншого і т.ін.); про комунікативні потреби у спілкуванні з іншими; про природу конфліктів, їхню профілактику та запобігання; про права людини в рамках толерантної культури (допустиму поведінку у рамках чинних моральних норм); про своєрідність інших. В межах цього етапу було реалізовано такі педагогічні умови: гуманізація та гуманітаризація змісту дошкільної освіти та впровадження інноваційних педагогічних технологій у виховний процес ДНЗ.

Доцільними методами організації діяльності дітей у межах ознайомлювально-когнітивного етапу є читання й обговорення творів моральної і полікультурної спрямованості, обговорення моральних дилем, мультимедійні презентації, демонстрування фотоілюстрацій, бесіди.

Наступний етап – **емоційно-емпатійний** – мав метою сформувати у старших дошкільників здатність до самоаналізу, самооцінки та

самоконтролю, навички самоорганізації, усвідомлене виконання суспільних правил, вміння контролювати свої слова, вчинки, дії. На цьому етапі розвивали вміння дітей виявляти витримку, самовладання, здійснювати саморегуляцію, стримувати роздратованість. Спонукали до емпатії, любові, поваги, зацікавлення. На цьому етапі було зrealізовано педагогічну умову – збагачення змісту виховання старших дошкільників засобами етнокультури. Ефективним на даному етапі виявилось вивчення прислів'їв і приказок, читання й аналіз українських народних казок, творчі вправи, моделювання ситуацій, ігри морально-етичної спрямованості.

Діяльнісно-творчий етап передбачав формування в дітей умінь і навичок конструктивної міжетнічної взаємодії, толерантного спілкування й поведінки з представниками інокультур, здійснення толерантної вчинкової діяльності у щоденному житті (у садку, на прогулянці, вдома). На даному етапі керувалися твердженням, що міжетнічна толерантність як особистісна якість є регулятором поведінки дітей, а це не випадкове епізодичне явище, а стійка особистісна якість, яка виявляється у відносинах з оточуючими людьми. Діти старшого дошкільного віку здатні підпорядковувати мотиви своєї поведінки та діяти відповідно до моральних норм. Тому вважали доцільним орієнтуватись на оволодіння дітьми способами позитивної взаємодії, на створення позитивних настанов у свідомості вихованців, зниження рівня тривожності, закріплення й впровадження дітьми набутих знань і умінь у життєві ситуації, закріплення позитивних емоційних контактів і зв'язків. У цьому аспекті дієвим є розвиток таких умінь: уміння слухати та поважати думку співрозмовника, коректно вести міжособистісну суперечку та дискусію; комунікативні вміння, готовність людини до співжиття з іншими людьми, спільнотами, вміння зрозуміти і сприйняти їх такими, як вони є (Б. Вульф) [74]; оцінка ситуації взаємодії, вибір, реалізація і рефлексія власної моделі поведінки на основі толерантності: співпраця, відмова від примусу, допомога, любов, поступливість (емоційно-позитивне ставлення до людей, прагнення до узгодженості позицій, збереження доброзичливості до

інших); вміння слухати, не принижуючи інших, уміння володіти собою, користування позитивною лексикою. Даний етап передбачав реалізацію педагогічних умов: проектування впливу культурно-освітнього середовища ДНЗ на процес виховання міжетнічної толерантності та взаємозв'язок дошкільного навчального закладу і сім'ї у вихованні у старших дошкільників міжетнічної толерантності. На даному етапі розігрували та аналізували проблемні ситуації, моделювали ситуації із щоденного життя, впроваджували ігри-імітації, інтерактивні вправи, народні ігри, вправи-драматизації, метод проектів.

Старший дошкільний вік вважаємо початковим етапом становлення толерантної особистості, здатної до гуманної взаємодії з оточуючим світом й самою собою, що володіє терпимим ставленням, повагою і правовим розумінням оточуючих людей, незалежно від їх національних, культурних, релігійних уподобань, поглядів, звичок.

Одним із компонентів авторської моделі є науково-методичний супровід процесу виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, який реалізовано через впровадження спецкурсу для вихователів ДНЗ у вигляді лекцій-діалогів, семінарських занять, диспутів тощо. Детальний опис здійснення спецкурсу у експериментальних дошкільних групах вміщено у параграфі 2.3.

Ймовірними результатами процесу виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку на основі розробленої моделі є такі:

- підвищення вже існуючого рівня вихованості міжетнічної толерантності старших дошкільників дітей за когнітивним, емоційно-ціннісним та діяльнісним критеріями;
- досягнення гармонії між “Я” кожної окремої дитини і “Ми”, під яким розуміємо товариство дошкільного освітнього закладу, приналежність до українців, людей;
- перетворення міжособистісних, етнічних і релігійних розбіжностей у чинник розвитку й збагачення соціокультурної сфери життя;
- попередження агресивності та конфліктності в групі дітей дошкільного освітнього закладу внаслідок етнокультурних відмінностей.

Відтак, з метою підвищення ефективності виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, запропоновано модель виховання міжетнічної толерантності у ДНЗ, яка містить теоретико-методичне обґрунтування (мету, завдання, теоретико-методологічні підходи, принципи, функції, етапи з відповідним змістом, методами й формами організації діяльності дітей) доцільності впровадження визначених педагогічних умов заради підвищення рівня вихованості міжетнічної толерантності старших дошкільників в умовах ДНЗ.

2.3. Реалізація методики виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку

Констатувальний експеримент дослідження довів необхідність підвищення рівня вихованості міжетнічної толерантності дітей, а також наявність певних труднощів у вихователів дошкільних навчальних закладів у процесі реалізації завдань виховання міжетнічної толерантності. Відтак, упровадженню програми формуального етапу експерименту передував етап підвищення рівня етнопедагогічної толерантності педагогів ДНЗ,

забезпечивши, тим самим, підґрунтя для формування досліджуваної якості у дітей.

Приклад толерантної поведінки педагога – дієвий чинник формування позитивних міжетнічних взаємин у дітей. Чинні програми дошкільних закладів України містять рекомендації для педагогів щодо толерантного ставлення до інтересів кожної дитини у процесі формування дитячого колективу та створення умов для включення в нього дітей з різних етнічних та релігійних груп, тобто, ефективність навчально-виховного процесу в ДНЗ забезпечується наявністю належних взаємин між педагогом і дітьми [100], [233], [234]. Імпонує твердження О. Дубасенюк стосовно підготовки педагогів до толерантної взаємодії. Провідною умовою цього процесу дослідниця вважає культурну емпатію. Маємо на увазі здатність зрозуміти представника іншого етносу чи національності, його ментальності та світогляду [106, с. 65]. Вихователь є носієм культурних надбань і традицій, тому значна роль належить його готовності до міжкультурної взаємодії, відкритості до представників інокультур і світоглядних моделей. Це дозволить через культуру інших усвідомити культуру власного народу та навчати зростаюче покоління міжнаціональному спілкуванню (Н. Якса) [318, с. 102].

Вагомою педагогічною рисою слугує рефлексія, яка, за Т. Жаровцевою, є здатністю людини усвідомлювати й оцінювати ступінь адекватності власних педагогічних дій і поведінки у професійно значущих ситуаціях [121, с. 22]. У формуванні міжетнічної толерантності дітей педагогічну рефлексію вихователя вважаємо необхідною професійною властивістю.

Не менш вагоме значення набуває ідентифікація педагогом себе як представника того чи іншого етносу (далі – етноідентичність) та його етнопедагогічна компетентність. Виникнення та утвердження етноідентичності зумовлене прагненням індивіда захистити себе та своє ставлення до світу, що є основою прийняття особистістю норм і правил поведінки своєї етнічної спільноти (Т. Мацейків) [197, с. 18–19]. Відсутність етнічної самоідентифікації створює перешкоди у взаємодії з представниками

інокультур та намаганні їх зрозуміти, оскільки цей процес носить двосторонній взаємообумовлений характер – пізнання інших дозволяє нам краще пізнати нас самих, тобто прагнення пізнати культурну спадщину інших, зумовить пізнання самобутніх етнічних і культурних особливостей. Етнопедагогічну компетентність розуміють, як “досконале знання рідної мови, історії, краєзнавства, етнографії, народної педагогіки, різних видів мистецтва, набутих в процесі навчання, що дає змогу успішно вирішувати проблеми, які виникли в даній галузі” [113, с. 100–101]. Припускаємо, що таке визначення можна доповнити ще й наявністю в особистості знань про культурне надбання інших етносів, що перебувають у межах однієї держави, прагнення до діалогу та взаємодії з представниками інокультур.

Таким чином, *етнопедагогічна толерантність* – особистісна якість, яка базується на етнічній самоідентифікації та знаннях про культурну спадщину власного етносу; знаннях про світову національну різноманітність та етнічну різноманітність своєї держави; прагненні до міжкультурного діалогу та взаємодії на основі поваги, розуміння, рефлексії; бажанні особистості внести власний вклад у світове культурне надбання та своїм життям сприяти формуванню культури миру.

З-поміж труднощів, з якими зустрічаються педагоги у процесі виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, було названо відсутність науково-методичного забезпечення з проблеми, недостатня кількість часу для її вивчення, власна некомпетентність у цій галузі знань, відсутність інтересу до проблеми. Проте, ми брали до уваги й побажання вихователів дошкільних навчальних закладів щодо бажаних форм допомоги у розв’язанні окресленої проблеми. Так, значна кількість педагогів висловили побажання отримати допомогу у вигляді лекцій, тренінгів на курсах підвищення кваліфікації; у майстер-класах з означеної проблеми; ознайомились би із педагогічними дослідженнями та кращим педагогічним досвідом на означену тематику, узяли б участь у створенні проблемних груп у дошкільних навчальних закладах.

Задля підготовки педагогів до організації культурно-орієнтованої діяльності, вирішення завдань виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, нами розроблено програму спеціального навчального курсу (надалі – спецкурс) “Виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку у навчально-виховній практиці ДНЗ”, який реалізовано з педагогами експериментальних і контрольних груп нашого дослідження. Метою вивчення педагогами означеного спецкурсу є підвищення рівня їх теоретичних знань та оволодіння практичними вміннями у сфері формування міжетнічної толерантності вихованців. Програма спецкурсу була розрахована на 18 годин аудиторної роботи і передбачала: а) вивчення потреб педагогів у інформації щодо формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку; б) систематизацію існуючих та набуття нових знань в галузі виховання міжетнічної толерантності; в) узагальнення знань педагогів щодо інших культур; г) пізнання педагогами самих себе та своїх вихованців як представників певної етнокультури; д) опанування найбільш ефективних способів взаємодії з старшими дошкільниками у формуванні в них міжетнічної толерантності.

Аналіз наукової літератури дозволив визначити вихідні теоретичні положення розроблення змісту спецкурсу та методики його проведення:

- культурологічний, діяльнісний і комунікаційно-діалогічний підходи;
- динамізм, гнучкість у пошуку нових форм і засобів забезпечення готовності вихователя до вирішення завдань формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку;
- співпраця педагогів та вихованців як необхідна складова процесу формування міжетнічної толерантності;
- гуманізація виховання як домінантна лінія сучасного навчально-виховного процесу;
- визнання багатоманітності культур, їх рівнозначності та усвідомлення їх місця і значення в розвитку світової культури;
- обґрунтування цінності комунікації в цілому та міжкультурної комунікації зокрема.

Програму спецкурсу подано в додатку Д.

Реалізація програми спецкурсу дозволила виявити потребу педагогів в осмисленні проблеми виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку; збагатити досвід їхньої діяльності в сфері формування толерантної особистості. У цілому, вирішення завдань спецкурсу засвідчило готовність педагогів до роботи над досліджуваною проблемою, форми організації і методика його проведення поставили педагога в суб'єктивну, діяльнісну позицію.

Наступною складовою формувального етапу експерименту було підвищення рівня вихованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. Оскільки вище було описано критерії та показники вихованості міжетнічної толерантності (когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісний), то й зміст експериментальної роботи підпорядковано такій логіці викладу матеріалу, що передбачала три взаємопов'язані етапи – ознайомлювально-когнітивний, емоційно-емпатійний, діяльнісно-творчий. Такий підхід сприяв поступовому оволодінню дітьми пропонованими знаннями та інформацією, формуванням відповідного ставлення й надалі втіленням отриманих знань у щоденній поведінці і діяльності. Виховну роботу з дітьми старшого дошкільного віку було спрямовано на: поглиблення знань про самих себе, рідну країну та її культуру, збагачення уявлень про полікультурне багатство світу, особливості життя людей в інших країнах, норми співжиття у полі національному суспільстві; виховання ціннісного ставлення до особистості загалом, а також поваги до рідних і близьких, однолітків, дорослих; позитивного ставлення до відмінностей; формування вміння конструктивної міжетнічної взаємодії.

Змістом першого етапу, ознайомлювально-когнітивного, було передбачено зміцнення знань дітей про власну країну, її культуру, державні та народні символи, звичаї й традиції; збагачення уявлень про назви країн-сусідів України на мапі, культуру країн близького й далекого зарубіжжя. Також зміст виховання в межах означеного блоку передбачав закріплення знань дітей про норми життя у полінаціональному суспільстві, моральні

категорії, вміння диференціювати позитивні і негативні вчинки людей. Провідною формою роботи педагогів на цьому етапі було заняття.

Загальновідомо, що правильне налаштування дітей на заняття забезпечує успішне оволодіння новою інформацією, підтримує пізнавальний інтерес та створює на занятті сприятливе емоційне тло. Цього принципу дотримувались й вихователі експериментальних груп. Традиційно заняття розпочиналось із віршів-привітань: “Діти дружно всі живуть...”, “Про що виспіває струмок?” та “Усміхнися всім навколо...” (А. Костецький), “Знають всі: коли є друг...”, “Доброго ранку сонце привітне!...”, “Я всміхаюсь сонечку...” (М. Познанська) “Наш садок!” [122] і т. д. Зазвичай після привітання застосовувався прийом “Подаруй сусідові усмішку!” (діти обертаються до своїх товаришів ліворуч та праворуч й усміхаються). У ході роботи зауважили, що цей прийом знімає напруження у сором’язливих дітей, сприяє зміцненню міжособистісних взаємин.

Розвитку етноідентичності дітей сприяли тематичні заняття “Національні символи”, “Земля, де народились і ростем”, “Мандрівка Україною”, “Київ – славетне місто-столиця”, “Моє рідне місто” тощо. Заняття за темою “Свою мову знай, інші – поважай” допомагали дітям усвідомити, що кожна мова милозвучна й красива для людей, що є її носіями, цінна як культурне надбання (див. додаток Е). Спільно з дітьми обговорювались і вивчались прислів’я про рідну мову (“Слово до слова – зложиться мова”, “Птицю пізнають по пір’ю, а людину по мові”, “Хто мови своєї цурається, хай сам себе стидається”, “Рідна мова – не полова: її за вітром не розвієш”, “Слово до слова – зложиться мова” і т. ін.).

Також дітям демонстрували світлини та ілюстрації з культурними, природними і національними пам’ятками України, що викликало гордість у дітей за свою Батьківщину. Зокрема, ілюстрації “Михайлівський собор”, “Кам’янець-Подільська фортеця”, “Український костюм”, “Лялька-мотанка”, “Рушник” та ін. [170], [203].

На цьому етапі знайомили дітей із глобусом, показуючи на мапі Україну та держави, що межують з нею. Цей прийом викликав у дітей неабиякий

інтерес. Так, Ісмаїл Н. попросив “Покажіть, будь ласка, де знаходиться Азербайджан!” (хлопчик та його сім’я – вихідці з Азербайджану). Під час розповіді педагога, про різні країни діти розповідали “Моя бабуся живе в Америці” (Емілія В.), “А де Португалія? Мій тато там працює!” (Влад Д.). Пам’ятаючи про те, що діти добре запам’ятовують інформацію, яка їм близька та зрозуміла, демонстрували їм фотоілюстрації та відеоматеріали щодо життя дітей інших країн, їхнє перебування у дошкільних навчальних закладах.

Ознайомлення дітей із життям та культурою інших народів відбувалося також з допомогою бесід і розповідей. Педагоги розповідали старшим дошкільникам, що у світі існує багато різних народів і в кожного своя культура, релігія, звичаї. Найбільше цікавило дітей, чому в деяких народів шкіра темніша, ніж в українців. Вихователі пояснювали, що організм людини здатний пристосовуватись до умов, в яких ми живемо. Тому темний колір шкіри є захистом людей від сонця. Здивування дітей викликало й той факт, що в людей, які жили в умовах постійного холоду й морозу, очі поступово звузилися. Було продемонстровано низку фотоілюстрацій “Кімоно”, “Індійське сарі”, “Одяг племені Масаї”, “Російський костюм” (ознайомлення з національним одягом); “Сфінкс”, “Тадж Махал”, “Велика Китайська стіна”, “Собор Василя Блаженного” (ознайомлення дітей із пам’ятками архітектури різних країн); “Димківська іграшка”, “Матрешка”, “Нецке”, “Лялька-мотанка” (народна іграшка різних народів) [170], [203]. Показ ілюстрацій супроводжувався поясненням вихователя. Вихователі на цьому етапі прагнули усвідомлення дітьми, що незважаючи на відмінне етнокультурне походження, різницю у зовнішніх рисах, релігійних чи світоглядних переконань, усіх людей об’єднує любов до батьківщини, гордість за неї, бажання мирного й щасливого життя.

Апробацію однієї з педагогічних умов, поряд із розширенням уявлень дітей про інші країни, здійснювали, використовуючи мультимедіа-презентації, оформлені у вигляді подорожей: “Подорожуємо з картою і глобусом. Європа”, “Африка і Австралія”, “Азія та Америка”, “Ми маленькі

діти на Землі великій”, “Що таке культура?”, “Життя людей на Землі”. Можливо, означені мультимедіа носили дещо фрагментарний характер, адже інформації полікультурного змісту надзвичайно багато і її важко презентувати за короткий проміжок часу, проте діти все-таки засвоїли чимало інформації, про що засвідчили результати підсумкового зрізу. Після проведених розповідей і презентацій мультимедіа, пропонували дітям колекцію розмальовок із зображеннями жителів різних країн у національному одязі.

Попри діяльність, спрямовану на оволодіння знаннями полікультурного характеру, прагнули зміцнити знання дітей про загальнолюдські моральні якості: повагу, доброзичливість, толерантність, скромність, чесність тощо; навчити диференціювати добрі й погані вчинки однолітків та дорослих. Позитивних результатів у цьому аспекті роботи домоглися з допомогою казок і оповідань В. Сухомлинського “Кожна людина повинна”, “Добре слово”, “Скажи людині “Здрастуйте!””, “Горбатенька”, “Хлопці розважаються”, “Любов і жорстокість”, “Тавеня і Соловей”; Ф. Мусаджанова “Доброта”, В. Осєвої “Три товариші” та ін. [278]. Зазвичай, педагоги читали дітям оповідання, після читання пригадували імена персонажів, їхні особистісні якості, робили узагальнення щодо вчинків (позитивних і негативних), про які йшла мова. На цьому етапі залучали також дітей до участі в іграх та інсценівках за мотивами казок різних народів. Разом з дітьми вивчалися прислів'я й приказки морально-етичної спрямованості, що, водночас, слугувало апробацією однієї з викоремлених педагогічних умов.

Наступний етап експериментальної методики, емоційно-емпатійний, був спрямований на формування емоційної чутливості дітей для вироблення адекватної реакції на почуття, емоційний стан інших людей; набуття емпатійних здібностей, що виявлятимуться у співпереживанні та співчутті іншому; сприяв усвідомленню цінності іншої людини, її інтересів, переконань, думок, що виявлятиметься у відповідному ставленні.

Зміст роботи на цьому етапі включав заняття на розвиток самоідентичності дітей, усвідомлення цінності іншого з тем: “Все про себе

хочу знати”, “Я – маленька людина”, “Я та інші”, “Пізнаючи себе – пізнаю світ”, “Мій характер” (див. додаток Е).

Так, у рамках теми “Я – маленька людина” дітям загадували загадку про найважливішу людину на Землі, “яка поки ще дитина, але дуже добра й хороша, старанна у справах, радіє, коли може бути корисною і потрібною для мами й тата”. Дошкільники доходили висновку, що кожен із них і є тією найважливішою людиною. Вихователі роздали дітям люстерка та пропонували розглянути своє відображення. Так діти усвідомлювали, що кожна людина (дитина) є особливою, несхожою на інших зовнішністю і характером. Логічним продовженням теми слугувала колективна гра “Мої почуття”. На занятті “Кожний привабливий по-своєму”, де тривало ознайомлення дітей з власними особливостями та якостями, колективно виконували гру “Який ти?”. Гравець, який отримував м’яча, повинен був сказати про себе кілька слів (добрий, веселий тощо). Діти по-різному характеризували себе: “Я – сором’язлива” (Катя П.), “Я – хоробрий” (Саша Г.), “Смішна” (Аліса М.), “Розумна, багато знаю” (Аня В.). Таким чином, кожен з дітей довідався про особливості однолітків, а також отримав підстави для самоповаги й позитивного самосприйняття. Діти експериментальних груп не залишилися байдужими і після прочитання казки В. Сухомлинського “Хризантема і цибулина”, після аналізу якої дійшли узагальнення, що головне – не зовнішній вигляд людини, а її добрі вчинки, користь, яку вона приносить людям.

Також зміст діяльності у аспекті емоційно-емпатійного розвитку дітей передбачав використання вправ, запропонованих Р. Калініною. Це були, зокрема, вправи “Вгадай емоцію”, “Лото настроїв”, етюди на вияв різних емоцій, “Назви схожі”, “Малюємо настрої” [140]. Спостереження засвідчили, що після означених вправ діти стали більш уважнішими один до одного, могли зрозуміти іншу дитину, коли та була засмучена чи плакала, бачили наслідки своїх учинків за емоціями інших дітей.

Загальновідомо, що значний вплив на емоційно-ціннісну сферу дітей дошкільного віку здійснюють казки. В руслі цього використовували

українські народні казки про тварин, соціально-побутові, казки інших народів. Так, дітям експериментальних груп було цікаво слухати та відтворювати українські народні казки у творчій інтерпретації Олени Пчілки: “Куликове болото”, “Ворона й Рак”, “Казка про жадного чоловіка та гадюку”, “У пригоді” [239], а також казки Лесі Українки (приміром, “Казка про дивну сопілку”) [290, с. 119–121]. Інтерес викликали й такі казки про тварин, як “Козел і баран”, “Як лис вовкові масло показав”, “Совині діти”, “Чому ведмідь соромиться” (остання у творчій обробці М. Зінченка). Не залишились без нашої уваги й казки інших народів, зокрема болгарська народна казка “Виноградар і Змія”, шотландська казка “Лисиця і Яструб”. На прикладі соціально-побутових українських казок (“Три бажання”, “Гостинець батькові”, “Пани, Хома і гуска”, “Як чоловік людей колись душив”, “Надокучливі казки”), діти дізнавались про діаметрально протилежні людські якості, зіткнення різних характерів, дружбу та її вияви. Пізнавальний процес передбачав також узагальнення моральних уроків з кожної конкретної казки.

На наше переконання, дуже важливим є формування у дітей старшого дошкільного віку розуміння цінності іншої людини, без чого немислиме виховання міжетнічної толерантності. Йдеться про знання дітей, які втілюються у відповідне ставлення до оточуючих однолітків і дорослих, незалежно від того чи це співвітчизники, чи представники інокультур. Вирішення цього важливого аспекту полягало у використанні творчих вправ. Як засвідчили подальші спостереження за дітьми під час виконання пропонуванних творчих вправ, вони сприяли формуванню у дошкільників прихильного ставлення, інтересу до оточуючих, переконання у наявності в кожного особливих рис характеру та індивідуальності, розвивали креативність і творчі здібності. Використовували різновекторні творчі вправи “Мій смішний портрет”, “Що я люблю?”, “Коли мені добре”, “Якби я...”, “Улюблена іграшка”, “Чарівний стілець”, “Малюємо одне одного”, “Розповідь про друга”, “Чарівне слово”, “Учимося піклуватися”, “Приділяємо увагу”,

“Наша Батьківщина”, “Вчимося ділитися”, “Місток”, “Країна Любові та Єдності” тощо (див. додаток 3) [188].

Приміром, емоційне піднесення у дітей викликала творча вправа “Учимося піклуватися”. Її зміст полягав у тому, щоб поміркувати, як можна виявити турботу про оточуючих у різних ситуаціях. Це були ситуації, на кшталт: мама занедужала, у бабусі день народження, товариш прийшов у гості, маленька дівчинка загубилася на ринку, братик плаче за матусею тощо. Данило К. висловився, що “якби у моєї бабусі був День народження, я б підготував для неї вітальну листівку і ми разом з мамою приготували святкове печиво”. Софію С. вразила ситуація із загубленою дівчинкою, вона запропонувала зателефонувати у міліцію, а поки маму дівчинки шукатимуть, вона б її втішила, пригостивши солодощами чи розповівши смішинку. Відповіді дітей свідчили про толерантне ставлення до оточуючих, бажання допомогти у скруті.

На наше переконання, дуже важливим у міжособистісних взаєминах є розуміння емоційного стану співрозмовника, партнера по взаємодії. Не менш важливим є й контроль власних емоцій, вміння стримувати надмірні емоційні вияви. Це прагнули донести й до дітей. З метою формування здатності дітей до емпатії, використовували вправу “Обери емоцію”. Її сутність полягала в тому, що вихователі зачитували дітям певну ситуацію, а дошкільники отримували завдання із картинок-смайликів обрати ту, яка найкраще характеризує емоційний стан героїв. Серед таких ситуацій були, зокрема такі: “Дідусь йде по вулиці, опираючись на ціпок. Хлопчики кепкують та сміються з нього”, “Ілля та Петрик вийшли погуляти і кудись зникли. Мама з бабусею хвилюються, ледь не плачуть. Виявилось, що хлопці побачили новий автомобіль і побігли його розглядати” або “Твій товариш попросив у тебе твою улюблену іграшку, а повернув її зламаною”. На завершення гри діти разом з педагогами зробили висновок, що почасти наші емоції залежать від учинків інших людей, і навпаки – певний наш учинок може принести довколишнім радість чи печаль.

Зміст діяльнісно-творчого етапу експериментальної методики мав за мету вправління дітей у здійсненні конструктивної міжетнічної взаємодії на засадах поваги й партнерства, дотриманні норм культури у щоденній діяльності (на заняттях, на прогулянці, вдома), розвиток рефлексії як здатності передбачати наслідки своїх слів та вчинків. Цей етап роботи з дітьми був названий “Країна розуміння і взаємодопомоги”.

Відомо, що дітям дошкільного віку до вподоби виявляти свої знання й здібності у творчих видах діяльності. З метою зміцнення уявлень про представників різних країн та їхнє національне вбрання було запропоновано виготовити паперову ляльку (дівчинку/хлопчика) – представника іншої країни. Цьому завданню передувала підготовча робота: педагоги демонстрували дітям вже готові паперові ляльки, називали країну, яка є їхньою батьківщиною, закріплювали назви предметів національного одягу. Завдання виявилось посильним для більшості дітей, а значна частина з них назвали й батьківщину ляльок, і назви деяких предметів одягу.

Вправляти дітей старшого дошкільного віку у толерантній вчинковій діяльності допомагало використання вправ “Як учинити?” (діти розглядали малюнок та описували проблемну ситуацію, а тоді вирішували як чинити, коли хтось потрапив у біду); “Що буде далі?” (діти разом із вихователем вирушали в уявну подорож по вулицях міста та допомагали людям у складних ситуаціях); “А якби я...”; “Що могло статися?” (діти розглядали зображення тієї ж людини, але з різними виразами обличчя й міркували, яка ситуація могла до спричинити такий настрій); “Компліменти” (діти у колі дарували один одному компліменти та приємні слова); “Ниточки доброти” (діти передаючи один одному клубок ниток, продовжували речення “Я радію, коли...”); “Метелики на галявині” та ін.

На цьому етапі педагоги використовували елементи інтерактивного навчання, даючи змогу дітям самостійно робити узагальнення й висновки. Однією з використаних була вправа під назвою “Аналіз ситуації” (case-метод), яка була адаптована для дітей старшого дошкільного віку. Діти отримували картку із зображенням певної проблемної ситуації, проте вони

характеризуються конфліктом, її оцінку можна здійснити з обох поглядів. Такі вправи спонукали дітей до висловлювання суджень, міркувань.

Так, метою вправи “Що буде далі?” було вправлення дітей у вирішенні проблемних ситуацій. Вихователь пропонував заплющити очі й прогулятись по знайомим вулицям міста та починав так: “Ми вийшли за ворота дитячого садочка. Ось будинки, ось дерева. Вулицею їдуть машини...Неподалік від нас іде бабуся з валізою. Раптом у нас на очах валіза порвалася і з неї висипались й покотились в різні боки овочі. Що буде далі?”. Діти міркують: “Давайте підбіжімо до неї й допоможемо позбирати” (Вероніка К.); “У мене є порожній пакет, я можу їй подарувати. Як же вона овочі понесе додому?” (Максим П.); “А давайте ми бабуся додому проведемо, їй же напевно й нести важко свій пакунок, я їй допоможу, я ж сильний” (Саша Г.). Під час творчої вправи “Метелики на галявині” діти вчилися діяти спільно, співпрацювати та допомагати один одному. Пара дітей отримували набір деталей метелика, фарби й пензлики, якими потрібно було його розфарбувати так, щоб обидва крила були однаковими. Діти самостійно вирішували, якими кольорами його розфарбувати, продумували послідовність зафарбовування. Наприкінці дошкільники прикріплювали усіх метеликів на галявину (зелений папір), порівнювали свій виріб з іншими. Під час виконання вправи вихователь підводить дітей до висновку, що все виходить добре, якщо працювати разом, поступатися, прислухатись до думки іншого.

Вважали необхідним використання імітацій (виконання певних простих відомих дій, які відтворюють, імітують будь-які явища навколишньої дійсності [229, с. 56]. Дітям було запропоновано ситуації: “Уяви, що ти на вулиці зустрів(ла) людину (дитину) з іншої країни, котра приїхала вперше у це місто. Як будеш діяти?” або “Ти граєшся у пісочниці. До тебе підійшов хлопчик з іншої країни, усміхається. Як будеш діяти? Підеш гратися з ним? Як гадаєш, з якої країни завітав хлопчик?”. Таким чином, педагог з дітьми продумував хід імітаційної ситуації, допомагав вихованцям розвивати уяву та прогнозувати власну поведінку.

Зміцненню міжособистісних стосунків дітей сприяла вправа “Ниточки доброти”. Її зміст полягав в тому, що діти сидючи на килимку, тримаючись одною рукою за ниточку продовжували речення “Я радію, коли...”, а тоді передавали іншому. Так між дітьми утворювалась своєрідна “павутинка”. Відповіді дітей були різноманітними: “Я радію, коли мама мене цілує” (Катя П.), “Я радію, коли тато забирає мене з садочка” (Артем Б.), “Я радію, коли граюся з братом Денисом” (Аня В.) і т. д. Після цього, встаючи, вихователь звертала увагу на те, що коли ми говоримо один одному приємне, між нами утворюються ниточки доброти, а коли робимо іншим прикрощі чи ображаємо, ниточки обриваються. Після цього ниточку відпускали й павутинка падала, стаючи “некрасивою”. Після вправи дітям демонстрували анімований фільм “Ниточки доброти” як продовження тематики заняття.

Дієве значення в організації змісту діяльності дітей посіли ігри як ефективний засіб зміцнення міжособистісних взаємин між дітьми, налагодження атмосфери співробітництва й толерантності у групах старшого дошкільного віку (“Воробей”, “Сірий кіт”, “Міст”, “Кружок (Царівна)”, “Мовчанка”, “Бобер”, “Гуси”, “Квочка”, “Регіт”, “Лис”, “Заїнько”, “Перстенець”, “Дід”, “Дзвіночок”, “Чабан”, “На баштані”, “Дошик”, “Панас”, “Піжмурки” та ін.) [190]. Їх проведенню передувала певна педагогічна діяльність, зокрема, попереднє пояснення деяких слів з віршованого супроводу ігор, створення позитивної атмосфери у грі, акцентування на безпечній поведінці дітей задля уникнення травматизму. Методичним супроводом слугували історичні довідки про виникнення ігор, їхні види у різних народів. Безумовно, діти старшого дошкільного віку змагаються між собою за роль ведучого, можуть штовхнути іншу дитину у емоційному пориві гри. Однак, педагоги не залишали без уваги такі випадки, у індивідуальній формі бесідували з дитиною, вчинок котрої був негативний, пригадували оповідання чи ситуації, що читались попередньо, а щоб попередити конфлікти під час вибору ведучого, використовували лічилки.

В організації навчально-виховного процесу наголошували на організації спільної діяльності дітей і батьків. Вона передбачала організацію сімейних

конкурсів у дитячому садку та групі; презентацію результатів спільної творчості дітей та батьків, розповіді про захоплення в сім'ї; проведення спільних справ (екскурсії, оформлення груп, виготовлення посібників тощо).

Так, у рамках свята, приуроченого до Дня матері, у групі “Туцулочка” ДНЗ №19 м. Івано-Франківська, було організовано конкурси для вихованців та їхніх батьків. Наприклад, у конкурсі “Хто найшвидше знайде свою маму” приймали участь діти та їх матері. Зміст конкурсу полягав у тому, що поки діти сиділи навприсядки із закритими очима, їх матері швидко мінялися місцями. Завданням дітей було якнайшвидше підбігти до своєї матусі. Інший конкурс був розрахований на батьків – “Впізнайте свою дитину”. Із зав’язаними очима мати або батько повинні були за своїми тактильними відчуттями впізнати свою дитину із шести дітей. За нашими спостереженнями, такі конкурси є джерелом позитивного настрою для вихованців та їх сімей, зміцнення родинних стосунків і міжсімейних відносин.

Спільна творча діяльність батьків і дітей зміцнюють родинні стосунки, а також сприяють посиленню сімейного впливу на зростаючу особистість при вирішенні певних педагогічних завдань. Зокрема, за підтримки батьків групи старшої групи ДНЗ № 355 “Ясочка” м. Києва, котрі також виявили бажання в реалізації цього завдання, запропоновано презентувати власне родинне дерево, оформлене за їх баченням. Результати творчості батьків і вихованців було представлено на запланованих батьківських зборах. Батьки не лише із захопленням розповідали про те, як разом з дітьми вигадували дизайн родинного дерева, відбирали фотографії, а й робили висновки про позитивні емоційні стани дітей. Значний інтерес викликало родинне дерево Анни Г., сім'я якої – вихідці з Грузії. Дорослі й діти задавали питання щодо традицій і звичаїв у їхній родині, віросповідання, особливостей виховання дітей. На нашу думку, таке невимушене спілкування, доброзичлива атмосфера сприяли й формуванню навичок взаємодії з представниками інокультур.

Дружнє, вільне та евристичне середовище, зустрічі з цікавими людьми є ефективними чинниками в процесі виховання толерантного ставлення до

однолітків, людей похилого віку, представників інокультур. Безперечно, обставини, в яких відбувається цікава зустріч, повинні сприяти довірливому спілкуванню дітей з гостем, героєм. Запрошеними можуть бути батьки дітей, бабусі й дідусі, люди, особливі своєю професією, минулим, свідки знаменних подій. Так, в рамках святкування “Дня працівника освіти” було запрошено родини старших дошкільників, які працюють у закладах освіти. Діти підготували вірші-привітання, чим принесли чимало задоволення гостям, а у подарунок приготували квіти та власноруч зроблені листівки. Також в експериментальних групах було організовано зустрічі-знайомства з представниками різних культур. Сім’я Тамари Н. прийшла у азербайджанських костюмах, познайомили дітей з національними символами своєї країни, розповіли, чим азербайджанська культура відрізняється від української. Розповідь супроводжувалась показом фотографій та аудіозаписами з азербайджанськими піснями. Зазначимо, що у ДНЗ м. Берегово (Закарпатська обл.) діти традиційно на свята одягали угорські, ромські та українські національні костюми, що додавало урочистостям неповторний колорит.

Поглибити знання дітей допомагали екскурсії у краєзнавчі та історичні музеї. Наявність в експозиціях витворів декоративного, прикладного чи образотворчого мистецтва слугувала засобом розвитку в дітей естетичного смаку, формування елементів етнокультурної компетентності. Так, діти експериментальних груп ДНЗ № 19 та №22 м. Івано-Франківська спільно з батьками й вихователями відвідали краєзнавчий музей міста, в результаті чого довідались про визначну історію рідного міста, в якому народилась більшість дітей та той факт, що у різні часи в місті жило чимало представників інших національностей – поляків, угорців, румунів, австрійців та ін. Під час екскурсії діти виявляли пізнавальний інтерес, уявляли життя людей у місті в різні історичні часи, моделювали ситуації спілкування з представниками інокультур.

В аспекті батьківсько-дитячої взаємодії, яка передбачала спільні справи вихованців та їхніх родин, ми спрямували її на збагачення предметно-

розвивального простору групових кімнат. Всі групи старшого дошкільного віку були обладнані національними куточками, педагогічне та естетичне значення яких дуже високе в аспекті етнокультурного виховання дошкільників. Проте, ми відчули брак матеріалів, які б розповідали дітям про етнокультурне розмаїття нашого світу, виховували повагу та прихильне ставлення до представників інокультур. Саме тому, було запропоновано кожній сім'ї обрати країну за їхнім бажанням та підготувати матеріали невеликого обсягу про особливості цієї країни, її мешканців, звичаї та традиції, відображали унікальність національного одягу та пам'яток культури. Ми не ставили певних вимог чи обмежень щодо вигляду цих матеріалів, батьки з дітьми могли використовувати будь-які матеріали, фотографії, вирізки з журналів чи газет, власні фотографії країн, які вони відвідували. Наше бачення цього завдання полягало в тому, щоб збагатити знання дітей про різні країни. Вихованці працювали спільно з дорослими, паралельно задаючи питання, цікавлячись культурою різних країн, запам'ятовуючи їх особливості.

Попри організацію спільних справ батьків, педагогів і дітей значну увагу було приділено налагодженню методичної роботи вихователів з батьками дітей, що полягала у використанні групових (консультації, презентування кращих ідей родинного виховання); колективних (брифінги, дискусії, батьківські конференції) та наочно-письмових (батьківські стенди, тематичні планшети, скринька пропозицій, інформаційні листи) форм.

Так, вихователі експериментальних дошкільних груп у розмовах з батьками неодноразово консультували їх не лише щодо виявів міжетнічної толерантності у стосунках з однолітками, а й надавали допомогу батькам з приводу розвитку емоційної сфери дошкільників, яка потребує підвищеної уваги в період дошкільного дитинства. Пізнавальним для нас був досвід проведення з батьками вихованців бесід задля виявлення їх ставлення до актуальності проблеми міжетнічної толерантності та дотичних проблем. Окрім того, ці форми роботи дали змогу презентувати кращі ідеї родинного виховання, які, в деяких родинах, мали глибокі сімейні корені. Тематику

кількох бесід педагогів із батьками в рамках формувального експерименту з виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників представлено в додатку К.

Пізнавальним для батьків і педагогів був досвід проведення батьківської конференції “Змінимо світ на краще” у експериментальних групах за участю членів родин вихованців, вихователів, психологів і керівництва ДНЗ. Під час конференції кожна сторона мала можливість висловити власне бачення вирішення проблеми формування міжетнічної толерантності в дітей дошкільного віку. Незважаючи на різнобічність думок щодо означеної проблеми, було досягнуто консенсусу в тому, що для XXI сторіччя ця якість є актуальною та необхідною для гармонійного розвитку особистості. Психолог, присутня на конференції, зауважила, що міжетнічна толерантність є складним особистісним утворенням, її формування відбувається упродовж всього людського життя, проте в старшому дошкільному віці слід обов’язково долучати дітей до загальнолюдського культурного спадку, розповідати їм про культурне розмаїття світу, розвивати їх емоційну та діяльнісну сфери. Саме це, за думкою спеціаліста, створить передумови для формування міжетнічної толерантності в майбутньому. Примітно, що керівництво експериментальних ДНЗ та вихователі груп, де проводилось дослідження, виявили ентузіазм і зацікавленість до вирішення проблеми виховання толерантного зростаючого покоління. Очевидно, що педагоги в своїй діяльності не лише формують етнокультурну компетентність дітей, долучаючи їх до культурного надбання та історії України, а й знайомлять дітей з представниками інокультур.

Під час проведення організаційних форм, де були присутні батьки усіх дітей, для створення позитивного настрою та доброзичливої атмосфери у експериментальних ДНЗ вихователі застосовували ігри для батьків. Приміром, правилами гри для батьків “Чарівний глечик”, було передбачено, що кожен дорослий дістає по одному папірцю з чарівного глечика (вази, мішечка тощо), з написаними там побажаннями, для позитивного налаштування, покращення настрою, підбадьорення. Так, побажаннями були такі: “тобі сьогодні особливо пощастить”, “життя готує тобі приємний

сюрприз”, “пам’ятай, ти народилася (-вся), щоб бути щасливою (-вим)”, “сьогодні з тобою разом спокій та радість”, “вищі сили оберігають тебе”, “потурбуйся про своє здоров’я”, “пам’ятай, що ти кохана”, “люби себе таким, яким ти є - неповторним” і.т.д. Слід зазначити, що навіть така нескладна гра здатна перетворювала атмосферу заходу з напруженої на натхненну, що сприяло швидкому досягненню консенсусу в актуальних педагогічних питаннях.

Із наочно-письмових форм роботи нами використано тематичні планшети та інформаційні аркуші, що розміщувались у батьківських куточках в роздягальнях. Зокрема, це були планшети під назвами “Країни і традиції”, “Коротко про важливе”, “Що таке толерантність?”, “Як важливо розуміти один одного (жести та міміка)” та ін. Оскільки чимало батьків не усвідомлюють важливості виховання міжетнічної толерантності з наймолодшого віку, просвітницька та роз’яснювальна робота у різних формах взаємодії проводилась на регулярній основі.

Без сумніву, співпраця педагогів ДНЗ з батьками вихованців надзвичайно поліаспектний і довготривалий процес. Що стосується проблеми виховання міжетнічної толерантності дітей, ми намагались співпрацювати з родинами дошкільників комплексно, максимально враховуючи інтереси усіх сторін задля підвищення ефективності навчально-виховного процесу й стимулювання пізнавальної активності дошкільників.

2.3. Аналіз результатів формувального експерименту

Формувальний етап дослідницько-експериментальної роботи полягав у апробації педагогічних умов, моделі і методики виховання міжетнічної толерантності дітей, що були спрямовані на формування у старших дошкільників міжетнічної толерантності як стійкої особистісної якості. Зокрема, означеними педагогічними умовами слугували: гуманізація та гуманітаризація змісту дошкільної освіти, що актуалізувала виховання міжетнічної толерантності у педагогічному процесі; впровадження інноваційних педагогічних технологій у виховний процес ДНЗ; збагачення змісту виховання дітей засобами етнокультури; взаємозв'язок дошкільного навчального закладу і сім'ї у вихованні міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. Окреслені педагогічні умови було апробовано в експериментальних дошкільних групах, поряд із системою занять, спрямованих на розширення знань дітей про світове культурне розмаїття, про самих себе та довколишніх; вправлення вихованців у виявах толерантної поведінки та формуванні гуманістичного світогляду.

Результати дослідницько-експериментальної роботи оцінювались сформованістю міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку за кожним із виокремлених критеріїв (когнітивним, емоційно-ціннісним та діяльнісним). Вони були спрямовані на виявлення знань дошкільників щодо полікультуралізму та моральності, розуміння емоцій і почуттів оточуючих, вияв емпатійності, вміння взаємодіяти на основі поваги та взаємозгоди, ставлення до однолітків. Тому на різних етапах практичної діяльності використовувались діагностувальні завдання, що забезпечують достовірність результатів дослідження: “Знання національного костюма”, “Сюжетні картинки” (Р. Калініна) [140], “Вивчення розуміння емоційних станів людей, зображених на картинках” (Г. Урунтаєва, Ю. Афонькіна) [292], “Упізнай настрої”, “Пригости цукеркою”, “Сестрички” (Е. Сулова) [277] та “Рукавичка” (Г. Цукерман) [304]; метод спостереження (за активністю дітей під час виконання різних завдань); вивчення результатів діяльності та

творчості дітей; вирішення проблемних ситуацій спілкування із співвітчизниками й представниками інокультур, виконання завдань у парі для виявлення емоційно-ціннісного та діяльнісного критеріїв міжетнічної толерантності. Повторний збір даних за комплексом діагностувальних завдань на прикінцевому етапі експерименту, дозволив простежити кількісні та якісні зміни як у кожному із виокремлених критеріїв міжетнічної толерантності, так і в інтегральному показнику досліджуваного феномена загалом.

Провідні завдання цього етапу експериментальної роботи:

- визначити результативність проведеної роботи з виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку (підсумковий зріз);
- інтерпретувати отримані експериментальні дані з допомогою методів математичної статистики та виявити їх динаміку;
- на основі отриманих результатів сформулювати наукові узагальнення й висновки щодо проведеної дослідницько-експериментальної роботи.

Визначення рівня міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, за даними контрольного зрізу, відбувалось за тими ж діагностувальними завданнями, що й на констатувальному етапі експерименту. Нижче наведено дані, отримані в результаті апробації методики виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Задля визначення однорідності контрольної та експериментальної груп відносно рівня сформованості міжетнічної толерантності нами використано χ^2 -критерій однорідності. Він розрахований за такою формулою:

$$\chi^2 = n \cdot m \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_i}{n} - \frac{m_i}{m} \right)^2}{\frac{n_i + m_i}{n + m}},$$

де L – градації балів у порядковій шкалі;

n – вектор балів для експериментальної групи до початку експерименту;

m – вектор балів для експериментальної групи після експерименту;

n_i – кількість членів експериментальної групи, які отримали i -й бал до початку експерименту;

m_i – кількість членів експериментальної групи, які отримали i -й бал після експерименту [287].

Критичні значення χ^2 -критерію для рівня значущості $\alpha = 0,05$ і різних, зокрема менших 10, градацій шкали відношень наведені в таблиці 2.3.:

Таблиця 2.3.

Критичні значення χ^2 - критерію

<i>L-1</i>	1	2	3	4	5	6	7	8	9
χ^2	3,84	5,99	7,82	9,49	11,07	12,59	14,07	15,52	16,92

Наявність взаємозв'язків між показниками визначалася методом кореляційного аналізу. Для визначення кореляції між когнітивним, емоційно-ціннісним і діяльнісним критеріями міжетнічної толерантності, використовували коефіцієнт взаємного спряження А. Чупрова, який розраховували за формулою:

$$C = \sqrt{\frac{\chi^2}{n \cdot (m-1)}}$$

де χ^2 – критерій Пірсона;

n – загальний об'єм вибірки;

m - число груп за ознакою сформованості рівня міжетнічної толерантності.

Перевірка значущості коефіцієнта кореляції виконувалася за допомогою χ^2 -критерію [108].

Як зазначено у параграфі 1.3., виявлення рівня вихованості міжетнічної толерантності за когнітивним критерієм відбувалось за допомогою діагностувальних завдань “Знання національного костюма” та “Сюжетні картинки”.

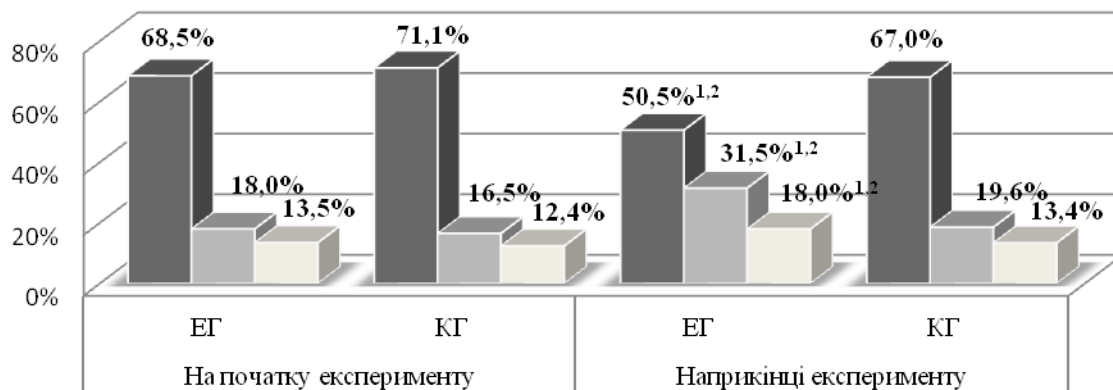
Контрольний зріз за завданням “Знання національного костюму”. засвідчив значні зміни у знаннях дітей за всіма рівнями – низькому, середньому та високому (див. табл. 2.4. та рис. 2.2.).

Таблиця 2.4.

Порівняльний аналіз результатів обстеження дітей контрольних та експериментальних груп за діагностувальним завданням “Знання національного костюма”

	На початок експерименту		На кінець експерименту			
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	КГ до –	ЕГ до –

					КГ після	ЕГ після
Низький	68,5%	71,1%	50,5%	68,0%	6,1244746	6,25925
Середній	18,0%	16,5%	31,5%	18,6%	5,9914645	0,05
Високий	13,5%	12,4%	18,0%	13,4%		

Рис. 2.2. Контрольний зріз за діагностувальним завданням “Знання національного костюма”

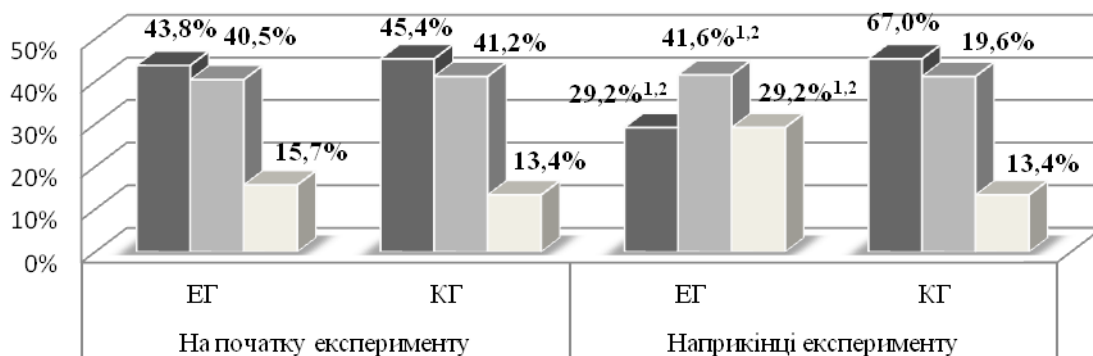
Отже, у ЕГ високий рівень зріс до 18,0 % порівняно з попереднім результатом у 13,5 %, середній – з 18,0 % зріс до 31,5%, низький рівень знань дітей з 68,5% зменшився до 50,5%. У КГ результати також змінилися, хоч і не значно: кількість дітей з високим рівнем збільшилась з 12,4% до 13,4%, середнім – з 16,5% до 18,6%, зменшилась кількість дітей з низьким рівнем до 68,0 % порівняно з початковими 71,1%.

Результати аналізу даних контрольного зрізу за діагностувальним завданням “Сюжетні картинки” подано у табл. 2.5. та рис. 2.3.

Таблиця 2.5.

Порівняльний аналіз результатів обстеження дітей контрольних та експериментальних груп за діагностувальним завданням “Сюжетні картинки”

	На початок експерименту		На кінець експерименту		КГдо – КГ після	ЕГдо – ЕГ після
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ		
Низький	43,8 %	45,4 %	29,2 %	45,4 %	8,75089	6,213699
Середній	40,5 %	41,2 %	41,6 %	41,2 %	5,991465	0,05
Високий	15,7 %	13,4 %	29,2 %	13,4 %		

Рис. 2.3. Контрольний зріз за діагностувальним завданням “Сюжетні картинки”

Контрольний зріз за завданням “Сюжетні картинки” засвідчив про позитивну динаміку, однак лише у ЕГ. В контрольних групах позитивної динаміки не відбулось. Так, високий рівень знань дітей у ЕГ зріс з 15,7% до 29,2%, середній – з 40,5% до 41,6%. Низький рівень показав тенденцію до зниження (29,2% порівняно з початковими 43,8%).

Таким чином, за окресленими двома методиками, ми можемо констатувати зміни у знаннях дітей щодо сутності міжетнічної толерантності на кінець експериментальної роботи (див. табл. 2.6., 2.7. та рис. 2.4.) .

Таблиця 2.6.

Динаміка міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку в експериментальних групах за когнітивним критерієм

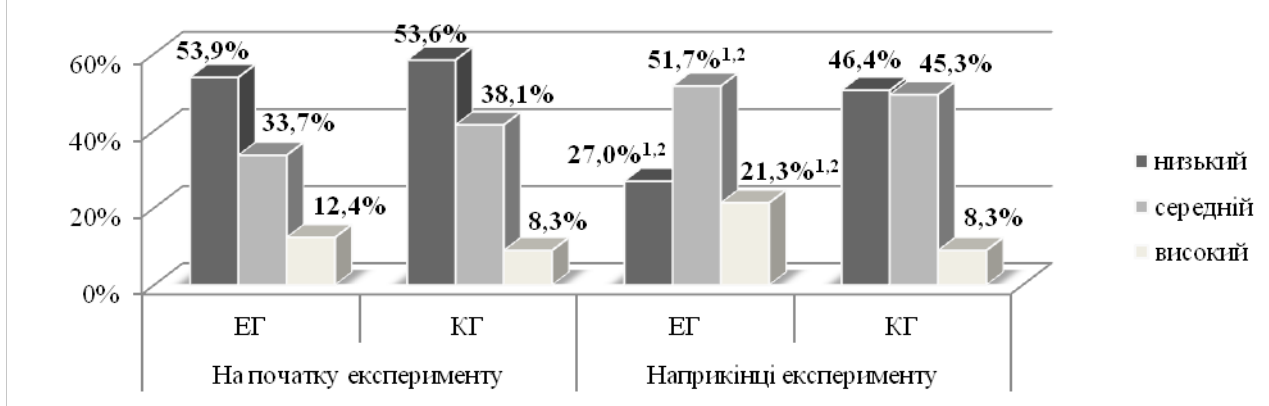
Рівні	Констатувальний етап		Формувальний етап		ЕГ до- ЕГ після
	Абсолютний показник	%	Абсолютний показник	%	
Низький	97	53,9 %	48	27,0 %	0,05
Середній	60	33,7 %	93	51,7 %	0,01
Високий	22	12,4 %	38	21,3 %	Рівень достовірності (P)

Таблиця 2.7.

Динаміка міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку у контрольних групах за когнітивним критерієм

Рівні	Констатувальний етап	Формувальний етап	КГ до- КГ після
-------	----------------------	-------------------	-----------------

	Абсолютний показник	%	Абсолютний показник	%	$\chi^2 = 11,898$
Низький	103	53,6 %	90	46,4 %	5,991465
Середній	74	38,1 %	87	45,3%	9,21
Високий	16	8,3 %	16	8,3 %	Критичне

Рис. 2.4. Порівняльний графік вихованості міжетнічної толерантності на початок та кінець експериментальної роботи (когнітивний критерій)

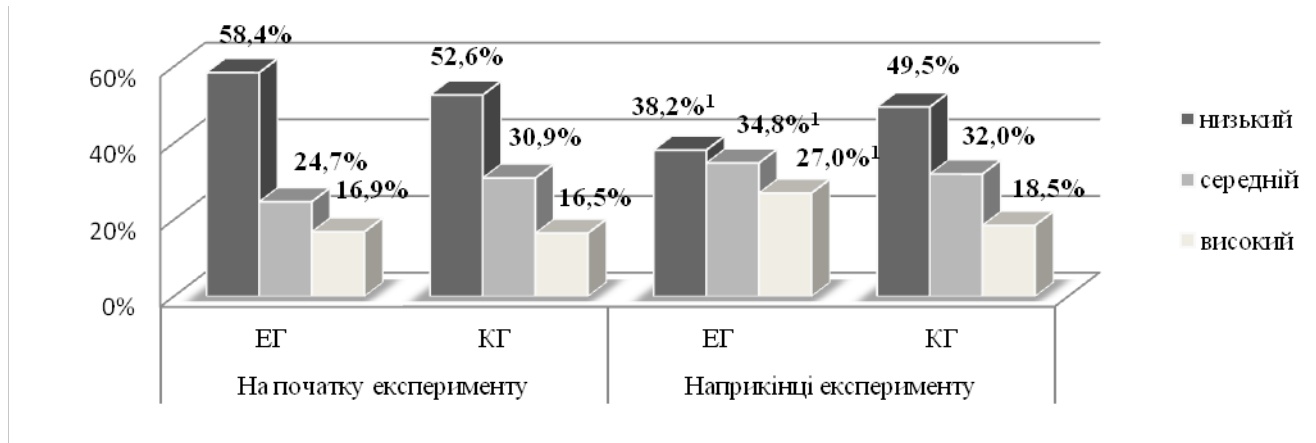
Рівень вихованості міжетнічної толерантності за емоційно-ціннісним критерієм визначався за діагностувальними завданнями “Визначення емоційного стану дітей, зображених на картинках” (Р. Калініна) [140] і “Впізнай настрої”.

Результати контрольного зрізу за діагностувальним завданням “Визначення емоційного стану дітей, зображених на картинках” подано у табл. 2.8. та на рис. 2.5.

Таблиця 2.8.

Порівняльний аналіз результатів обстеження дітей контрольних та експериментальних груп за діагностувальним завданням “Визначення емоційного стану людей, зображених на картинках”

	На початок експерименту		На кінець експерименту		КГдо – КГ після	EGдо – EG після
	EG	KG	EG	KG		
Низький	58,4%	52,6%	38,2%	49,5%	2,9086816	7,3726668
Середній	24,7%	30,9%	34,8%	32,0%	5,9914645	0,05
Високий	16,9%	16,5%	27,0%	18,5%	4,6051702	0,1

Рис. 2.5. Контрольний зріз за діагностувальним завданням “Визначення емоційного стану дітей, зображених на картинках”

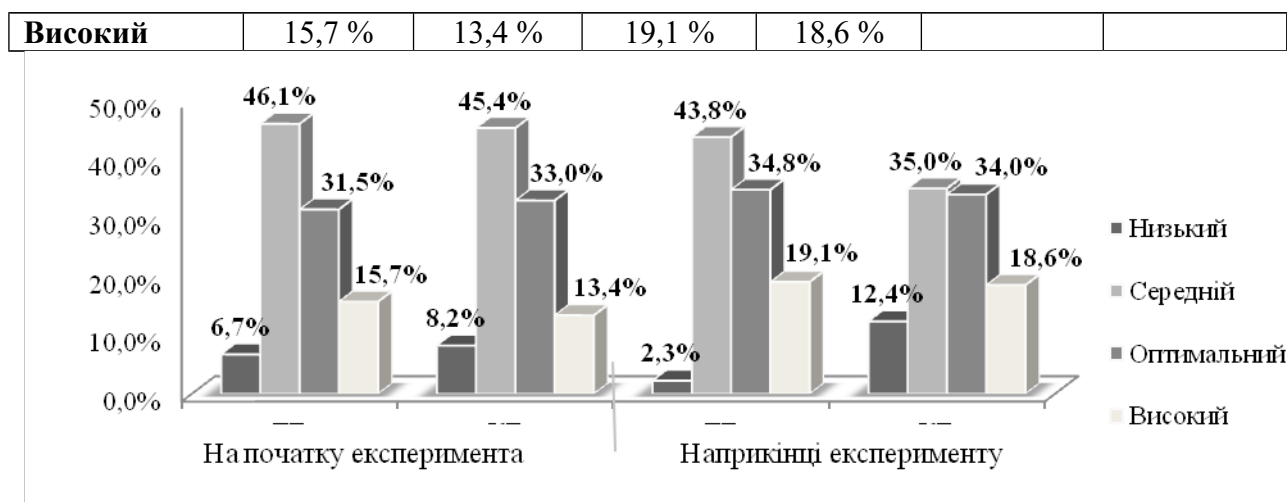
Щодо першого завдання, то воно засвідчило досить вагомі зміни в показниках як в експериментальних, так і в контрольних групах. Зокрема, у ЕГ високий рівень зріс з 16,9 % до 27,0 %; середній рівень зріс до 34,8 % з початкових 24,7 %; кількість вихованців з низьким рівнем знизилась з 58,4 % до 38,2 %. У контрольних групах результат був наступним: кількість дошкільників із високим рівнем збільшилась до 18,5 % з початкових 16,5 %; середній зріс з 30,9 % до 32 %; кількість вихованців низького рівня знизилась до 49,5 % з 52,6 %.

Діагностувальне завдання “Впізнай настрої” мало метою не лише виявлення розуміння дітьми настрою однолітка чи іншої людини, а й емпатійних здібностей, які важливі в міжетнічній взаємодії (див. табл. 2.9. та рис. 2.6.).

Таблиця 2.9.

Порівняльний аналіз результатів обстеження дітей контрольних та експериментальних груп за діагностувальним завданням “Впізнай настрої”

	На початок експерименту		На кінець експерименту		КГдо – КГ після	ЕГдо – ЕГ після
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ		
Низький	6,7 %	8,2 %	2,3 %	12,4 %	10,899065	14,079451
Середній	46,1 %	45,4 %	43,8 %	35,0 %	5,9914645	0,05
Оптимальний	31,5 %	33,0 %	34,8 %	34,0 %	9,2103404	0,1

Рис. 2.6. Контрольний зріз за діагностувальним завданням “Впізнай настрій”

У таблицях 2.10., 2.11. та на рисунку 2.7. прослідковуємо зміни у емоційно-ціннісному критерії міжетнічної толерантності.

Таблиця 2.10.

Динаміка міжетнічної толерантності дітей в експериментальних групах (емоційно-ціннісний критерій)

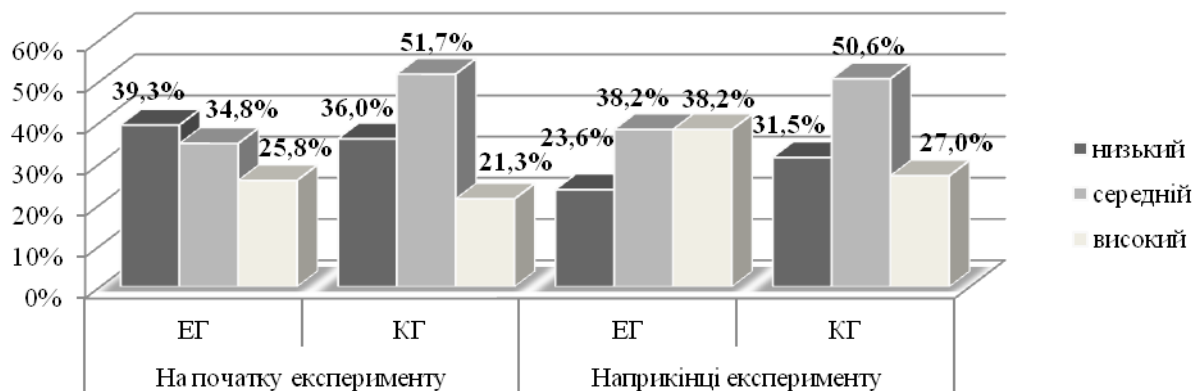
Рівні	Констатувальний етап		Формувальний етап		ЕГ до- ЕГ після
	Абсолютний показник	%	Абсолютний показник	%	$\chi^2 = 5,76$
Низький	70	39,3 %	43	23,6 %	Достовірні 0,05
Середній	63	34,8 %	68	38,2 %	Рівень тенденції 0,1
Високий	46	25,9 %	68	38,2 %	Рівень достовірності (P)

Таблиця 2.11.

Динаміка міжетнічної толерантності дітей у контрольних групах
(емоційно-ціннісний критерій)

Рівні	Констатувальний етап		Формувальний етап		КГ до- КГ після
	Абсолютний показник	%	Абсолютний показник	%	$\chi^2 = 4,64$
Низький	64	33,0 %	56	28,9 %	5,991465
Середній	91	47,4 %	89	46,4 %	4,61
Високий	38	19,6 %	48	24,7 %	Критичне

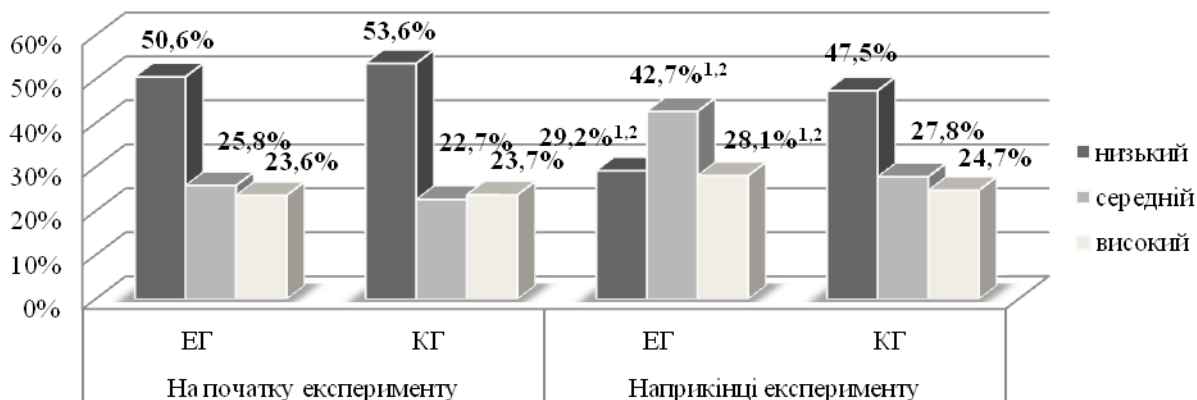
Рис. 2.7. Порівняльний аналіз міжетнічної толерантності на початок та кінець експериментальної роботи (емоційно-ціннісний критерій)

Міжетнічну толерантність за діяльнісним критерієм визначено за наступними діагностувальними завданнями: “Пригости цукеркою”, “Сестрички” (Е. Суслова) [277] та “Рукавичка” (Г. Цукерман) [304]. У таблиці 2.12. та на рисунку 2.8. вміщено результати контрольного зрізу за діагностувальним завданням “Пригости цукеркою”.

Таблиця 2.12.

Порівняльний аналіз результатів обстеження дітей контрольних та експериментальних груп за діагностувальним завданням “Пригости цукеркою”

	На початок експерименту		На кінець експерименту		КГдо – КГ після	ЕГдо – ЕГ після
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ		
Низький	50,6%	53,6%	29,2%	47,5%	7,106563	9,120858
Середній	25,8%	22,7%	42,7%	27,8%	5,9914645	0,05
Високий	23,6%	23,7%	28,1%	24,7%		

Рис. 2.8. Контрольний зріз за діагностувальним завданням

“Пригости цукеркою”

Діагностувальне завдання “Пригости цукеркою” засвідчило на констатувальному етапі, що діти прагнуть до взаємодії з представниками інокультур на основі зовнішньої привабливості, гендерних ознак тощо, хоч на формувальному етапі діагностики діти мотивували свою діяльність здебільшого на основі принципів толерантності та доброзичливості. Так, в експериментальних групах кількість вихованців з поведінковими реакціями, оціненими на високому рівні зросла з 23,6 % до 28,1 %, на середньому рівні – з 25,8 % підвищилась до 42,7 %. Кількість дошкільників із низьким рівнем вияву поведінкових реакцій міжетнічного характеру зменшилась з 50,6 % до 29,2 %. У контрольних групах, завдяки спеціально організованим заняттям, за зібраними даними також простежуємо позитивну динаміку, хоч й не таку значну, як в експериментальних групах. Так, з 53,6 % дошкільників із низьким рівнем, отримано результат у 47,5 % на контрольному зрізі. Збільшилася кількість вихованців із середнім (з 22,7 % до 27,8 %) та високим (з 23,7 % до 24,7 %) рівнями прояву поведінкових реакцій.

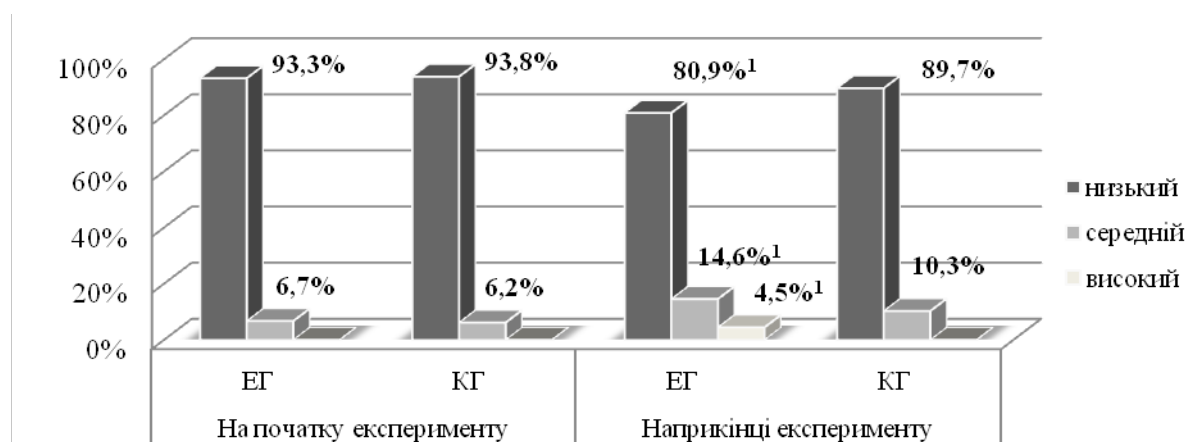
На констатувальному етапі експериментальної роботи, введення дітей у проблемну ситуацію “Сестрички” виявило недостатній рівень уміння дітей прогнозувати ситуацію міжетнічної взаємодії, відповідати на експериментальні запитання. Був помітним брак досвіду дітей у міжетнічних контактах. Зважаючи на це, здійснено спробу узагальнення досвіду та знань дітей, їхніх комунікативних вмінь шляхом вирішення моральних дилем, прогнозування поведінки в уявних ситуаціях спілкування з представниками інокультур. Результати аналізу даних за цим діагностувальним завданням подано у табл. 2.13. та на рис. 2.9.

Таблиця 2.13.

Порівняльний аналіз результатів обстеження дітей контрольних та експериментальних груп за діагностувальним завданням “Сестрички”

	На початок експерименту		На кінець експерименту		КГдо – КГ після	ЕГдо – ЕГ після
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ		

Низький	93,3%	93,8%	80,9%	89,7%	5,472436	7,359593
Середній	6,7%	6,2%	14,6%	10,3%	5,9914645	0,05
Високий	0,0%	0,0%	4,5%	0,0%	4,60517	0,1

Рис. 2.9. Контрольний зріз за проблемною ситуацією “Сестрички”

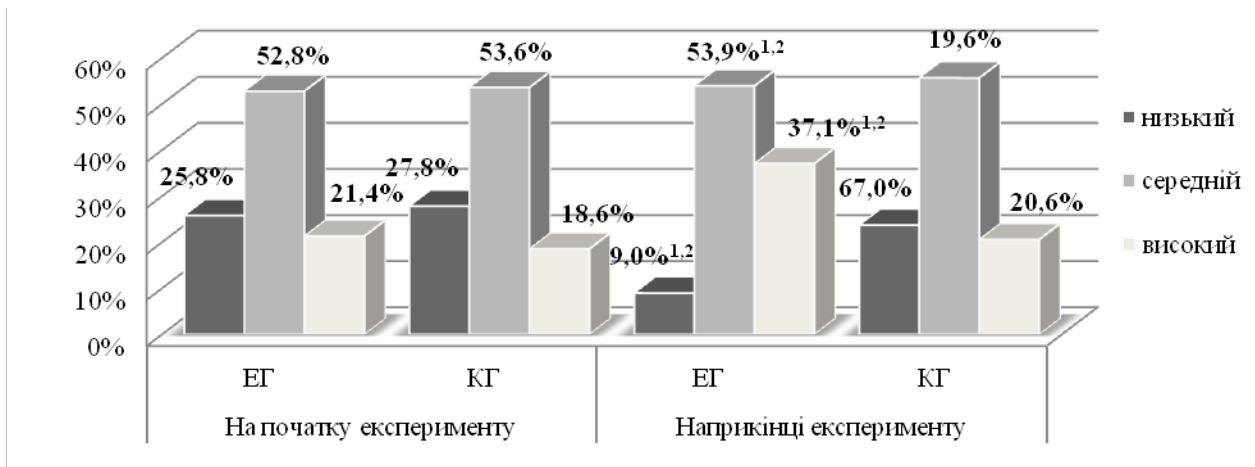
Так, в експериментальних групах на констатувальному етапі не було виявлено дошкільників із високим рівнем вихованості міжетнічної толерантності за діяльнісним критерієм по означеній діагностиці. Контрольний зріз засвідчив, що цей показник зріс до 4,5%. Відповідно й змінився середній рівень, який підвищився з 6,7% до 14,6% на завершення експериментальної роботи. Зміни на низькому рівні становили 80,9% порівняно з початковими 93,3%. У контрольних групах низький рівень поведінкових реакцій дітей зменшився до 89,7% з початкових 93,8%. Також змінився середній рівень – з 6,2% до 10,3% на завершенні експеримента. На жаль, вихованців із високим рівнем не було виявлено й на завершальному етапі дослідження. Дані за діагностувальним завданням “Рукавичка” вміщено у табл. 2.14. та на рис. 2.10.

Таблиця 2.14.

Порівняльний аналіз результатів обстеження дітей контрольних та експериментальних груп за діагностувальним завданням “Рукавичка”

	На початок експерименту		На кінець експерименту			
	EG	KG	EG	KG	KGдо – KG після	EGдо – EG після

Низький	25,8 %	27,8 %	9,0 %	23,7 %	10,47498	11,03782
Середній	52,8 %	53,6 %	53,9 %	55,7 %	5,9914645	0,05
Високий	21,4 %	18,6 %	37,1 %	20,6 %	4,60517	0,1

Рис. 2.10. Контрольний зріз за діагностувальним завданням "Рукавичка"

Так, в експериментальній групі кількість вихованців з низьким рівнем зменшилась з 25,8% до 9,0% (КГ – з 27,8% до 23,7%), збільшилась кількість дітей із середнім рівнем – з 52,8% до 53,9% (КГ – з 53,6% до 55,7%), дошкільників із високим рівнем також побільшало – з 21,4% до 37,1% (КГ – з 18,6% до 20,6%).

Експериментальні дані, зібрані за трьома діагностувальними завданнями, дозволили виявити загальний рівень вихованості міжетнічної толерантності в дітей старшого дошкільного віку за діяльнісним критерієм.

Динаміку рівня міжетнічної толерантності дітей за діяльнісним критерієм можна прослідкувати за допомогою табл. 2.15., 2.16. та рис. 2.11.).

Таблиця 2.15.

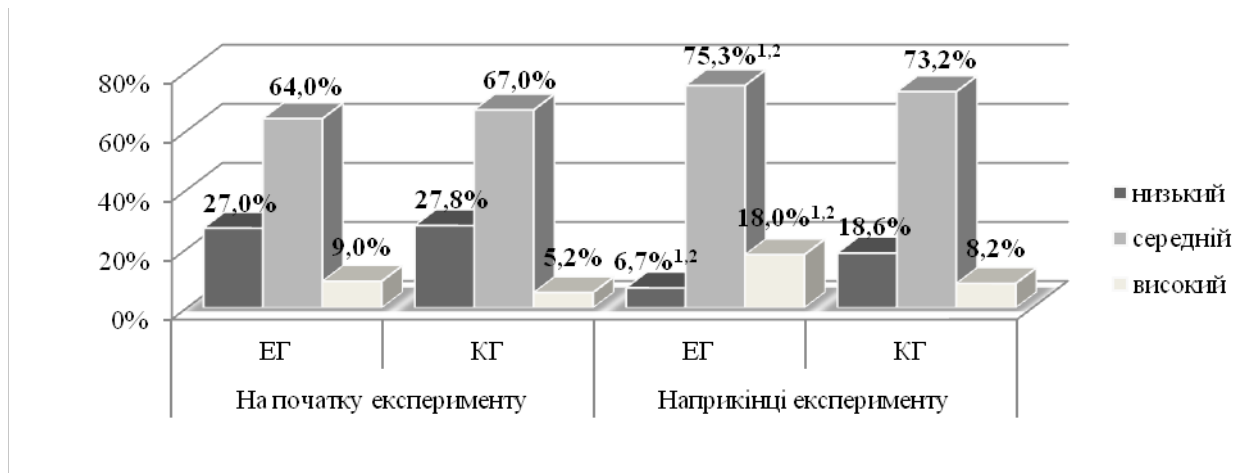
Динаміка міжетнічної толерантності дітей у експериментальних групах (діяльнісний критерій)

Рівні	Констатувальний етап		Формувальний етап		ЕГ до- ЕГ після
	Абсолютний показник	%	Абсолютний показник	%	
Низький	48	27,0%	12	6,7%	$\chi^2 = 14,27$ Достовірні 0,05 Рівень тенденції 0,01 Рівень достовірності (P)
Середній	115	64,0%	135	75,3%	
Високий	16	9,0%	32	18,0%	

Таблиця 2.16.

Динаміка вихованості міжетнічної толерантності дітей у контрольних групах (діяльнісний критерій)

Рівні	Констатувальний етап		Формувальний етап		КГ до- КГ після $\chi^2 = 8,45$
	Абсолютний показник	%	Абсолютний показник	%	
Низький	54	27,8%	36	18,6%	5,991465
Середній	129	67,0%	141	73,2%	4,61
Високий	10	5,2%	16	8,2%	9,21 Критичне

Рис. 2.11. Порівняльний аналіз міжетнічної толерантності на початок та кінець експериментальної роботи (діяльнісний критерій)

Примітки:

1 – достовірна різниця між рівнями діяльнісного у у КГ і ЕГ ($P < 0,05$)

2 – достовірна різниця рівнями діяльнісного критерію у ЕГ до та після експерименту ($P < 0,01$)

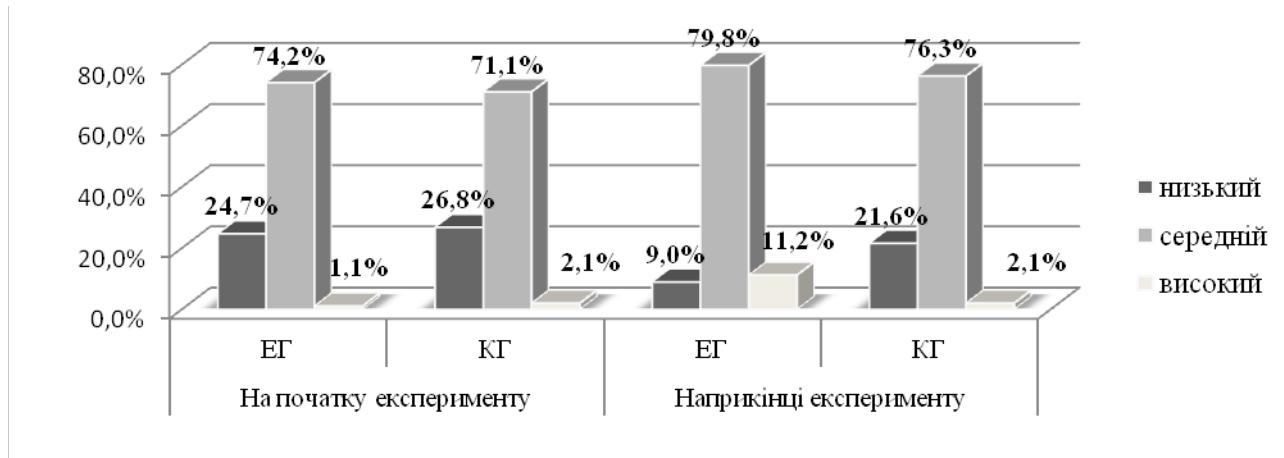
Отримані результати за усіма діагностувальними завданнями та кінцеві дані за кожним із критеріїв міжетнічної толерантності, дозволили нам отримати інтегральний показник, який засвідчив зміни за кожним із рівнів вихованості міжетнічної толерантності в експериментальних та контрольних дошкільних групах (див. табл. 2.17. та рис. 2.12.).

Таблиця 2.17.

Порівняльна характеристика інтегрального показника сформованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку на констатувальному та контрольному етапах експерименту

Рівні	ЕГ			КГ		
	Констатувальний Етап	Контрольний Етап	Динаміка	Констатувальний етап	Контрольний етап	Динаміка
Низький	24,7%	9,0%	- 15,7%	26,8%	21,6%	- 5,2%

Середній	74,2%	79,8%	- 5,6%	71,1%	76,3%	+ 5,2%
Високий	1,1%	11,2%	+ 10,1%	2,1%	2,1%	0

Рис. 2.12. Динаміка рівнів вихованості міжетнічної толерантності дітей у експериментальних та контрольних групах на констатувальному та формувальному етапах дослідження

Результат кореляційного аналізу, здійсненого за результатами діагностувальних завдань дозволив визначити найбільш сильний взаємозв'язок між критеріями міжетнічної толерантності. Рівень кореляції як низький пояснюємо, якщо $0 < C < 0,3$, середній рівень кореляції – проміжні значення від 0,3 до 0,7. Високий рівень кореляції дорівнює від 0,7 до 1,0. Порівняльний аналіз результатів кореляційного аналізу між діагностувальними завданнями (“Знання національного костюма” і “Впізнай настрої”), засвідчив найбільш сильний взаємозв'язок між когнітивним та емоційно-ціннісним критеріями (див. додаток Л) та становив 0,6807. Аксіоматично, більш пильну дослідницьку увагу було зосереджено на означених критеріях досліджуваного феномена.

Результати контрольного зрізу засвідчили здебільшого позитивну динаміку рівнів вихованості міжетнічної толерантності дошкільників. Врваджена модель та експериментальна методика, а також дотримання теоретично обґрунтованих й апробованих педагогічних умов з комплексом форм і методів, спрямованих на підвищення рівня вихованості міжетнічної

толерантності дітей старшого дошкільного віку, довели свою ефективність у навчально-виховному процесі експериментальних ДНЗ.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку – складний і поліаспектний процес, що потребує комплексного педагогічного підходу. Тому було розроблено модель та експериментальну методику задля підвищення рівня вихованості міжетнічної толерантності старших дошкільників шляхом впровадження виокремлених педагогічних умов. Підґрунтям означеної моделі слугували: виокремлені теоретико-методологічні підходи, принципи реалізації педагогічної діяльності, форми та методи виховання (відповідно до трьох когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісного критеріїв міжетнічної толерантності), рівні вихованості досліджуваного феномена.

Окреслено теоретико-методологічні підходи щодо реалізації досліджуваної проблеми (особистіно-діяльнісний, культурологічний та аксіологічний) та педагогічні принципи (народності, полікультурності, діалогічності, індивідуалізації, рефлексивної позиції).

Структура педагогічної моделі включала реалізацію таких функцій: ціннісно-орієнтованої, організаційної та оціночно-рефлексивної, що спрямовані на врегулювання суб'єкт-суб'єктних відносин між педагогами та вихованцями.

Теоретично обґрунтовано та апробовано педагогічні умови виховання у дітей старшого дошкільного віку міжетнічної толерантності дітей у ДНЗ:

- 1) гуманізація та гуманітаризація змісту дошкільної освіти;
- 2) впровадження інноваційних педагогічних технологій у виховний процес дошкільного навчального закладу;
- 3) збагачення змісту виховання старших дошкільників засобами етнокультури;
- 4) проектування впливу культурно-освітнього середовища ДНЗ на процес виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

5) взаємозв'язок дошкільного навчального закладу і сім'ї у вихованні міжетнічної толерантності дітей.

З'ясовано, що виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку – поліаспектний і складний процес, тому в роботі реалізовано системний підхід до досліджуваної проблеми, що передбачає єдність обґрунтованих та апробованих педагогічних умов; моделі, що включає теоретико-методологічні підходи, принципи, функції; поетапної методики виховання з відповідними методами й формами організації діяльності старших дошкільників.

На пропедевтичному етапі впроваджено спецкурс для вихователів з метою підвищення рівня їх компетентності в означеній галузі знань на основі отриманих результатів обох етапів дослідно-експериментальної роботи, які засвідчили важливість педагогічного керівництва означеним процесом, а з цього слідує необхідність спеціальної підготовки педагогів до виховання толерантної особистості з наймолодшого віку.

Метою спецкурсу було збагатити педагогів додатковими новими знаннями полікультурного спрямування та упорядкувати вже відому їм інформацію; сприяти набуттю ними етнопедагогічної толерантності як

актуальної особистісної якості сьогодення; ознайомити з методами, формами та функціями процесу виховання міжетнічної толерантності дітей; розкрити потенціал педагогічних інновацій як додаткового засобу не лише виховання, а й джерела позитивних емоцій дошкільників.

Формувальний етап науково-дослідної діяльності передбачав упровадження теоретично обґрунтованих педагогічних умов у експериментальних ДНЗ України в аспекті формування міжетнічної толерантності дітей, моделі та методики виховання міжетнічної толерантності, що охоплювала три взаємопов'язані етапи – ознайомлювально-когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісно-творчий.

На прикінцевому етапі експериментальної роботи виявлено позитивну динаміку у критеріях міжетнічної толерантності дітей та в інтегральному показнику досліджуваної якості загалом.

У ЕГ 11,2% старших дошкільників володіє високим рівнем досліджуваної якості, в той час як на констатувальному етапі цей показник становив лише 1,1%. Середній рівень міжетнічної толерантності зріс до 79,8% (74,2% на констатувальному етапі). Низький рівень міжетнічної толерантності продемонстрували 9% дітей (порівняно з початковими 24,7%).

У КГ дітей старшого дошкільного віку також зафіксовано позитивну тенденцію у зміні показників сформованості міжетнічної толерантності. Кількість дітей з високим рівнем міжетнічної толерантності залишилась незмінною і становить 2,1%. Водночас, зросла кількість вихованців з середнім рівнем – 76,3% (порівняно з початковими 71,1%). Низький рівень вихованості міжетнічної толерантності було виявлено у 21,6% (на відміну від 26,8% на констатувальному етапі).

Ефективність експериментальної роботи з виховання міжетнічної толерантності дітей в ДНЗ доведено порівняльним аналізом динаміки рівнів сформованості міжетнічної толерантності старших дошкільників в експериментальних і контрольних групах. У вихованців експериментальних груп зафіксовано підвищення рівня вихованості міжетнічної толерантності за когнітивним, емоційно-ціннісним та діяльнісним критеріями унаслідок упровадження сукупності виокремлених педагогічних умов та розробленої

моделі виховання міжетнічної толерантності дітей у педагогічний процес ДНЗ,

Основні положення розділу дисертації відображено у таких публікаціях автора: [245], [247], [250], [255], [259], [260].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження містить теоретичне узагальнення та прикладний аспект вирішення проблеми виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, які знайшли втілення в обґрунтуванні ефективних педагогічних умов підвищення рівня досліджуваного феномена.

1. Аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури з проблеми виховання міжетнічної толерантності та дотичних її аспектів засвідчив, що окреслена проблема у вітчизняній науці розглядалась здебільшого в умовах школи, вищих навчальних закладів. Визначено, що недостатню увагу в дослідженнях приділено специфіці виховання міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку.

У результаті вивчення теоретико-методичних праць визначено, що виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку – це процес цілеспрямованого формування міжетнічної толерантності як особистісної якості, що передбачає розуміння, терпиме й доброзичливе ставлення до поглядів, звичаїв чи традицій інших людей, незалежно від їхньої національної чи етнокультурної приналежності, та бажання взаємодіяти з ними. Уточнено зміст поняття “міжетнічна толерантність дітей старшого дошкільного віку” та кваліфіковано як особистісну якість, що виявляється в розумінні та сприйманні інокультури, доброзичливому ставленні до представників інших народів та етносів, прагненні спілкуватись з ними на засадах гуманізму та терпимості.

2. Виявлено критерії та показники вихованості міжетнічної толерантності дітей: 1) когнітивний (знання про самого себе як представника певної спільноти, про свою країну, її символи, національні звичаї й традиції; уявлення про національну культуру інших країн; уміння диференціювати прояви добра і зла в учинках й поведінці однолітків і дорослих); емоційно-ціннісний (адекватність емоційних відгуків на почуття й емоції інших людей, здатність до емпатійного співпереживання, поцінування оточуючих (людей / дітей), толерантне ставлення до їхніх думок, почуттів, поглядів, ідей); 3) діяльнісний критерій з показниками (уміння здійснювати міжособистісну взаємодію з представниками інокультур і співвітчизниками на засадах поваги та партнерства; культура поведінки, що виявляється в дотриманні норм моралі в щоденних учинках і діяльності; рефлексія як здатність передбачати наслідки своїх дій і висловлювань). Вихованість у дітей старшого дошкільного віку міжетнічної толерантності виявляється на високому, середньому та низькому рівнях.

Опираючись на розроблені критерії, показники та рівні міжетнічної толерантності, на констатувальному етапі дослідно-експериментальної роботи 1,6 % дітей старшого дошкільного віку продемонстрували високий рівень вихованості міжетнічної толерантності; 72,6 % - середній; виявлено 25,8 % вихованців з низьким рівнем вихованості міжетнічної толерантності.

3. Обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови, виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, а саме: *гуманізація та гуманітаризація змісту дошкільної освіти* (реалізація означеної педагогічної умови відбувалась з використанням особистісно зорієнтованих технологій виховання, які уможливили індивідуалізацію та диференціацію виховного процесу, актуалізацію суб'єктного досвіду дітей, їхніх емпатійних здібностей, пізнавальних інтересів тощо); *впровадження інноваційних педагогічних технологій у виховний процес ДНЗ* (мультимедійних презентації та елементів інтерактивного навчання); *збагачення змісту виховання старших дошкільників засобами етнокультури* (усна народна творчість, народні ігри задля формування у старших

дошкільників національної ідентичності та етнокультурної компетентності); *проекування впливу культурно-освітнього середовища ДНЗ на процес виховання міжетнічної толерантності дошкільників* (збагачення предметно-розвивального середовища дошкільних закладів методичними матеріалами полікультурного змісту); *взаємозв'язок дошкільного навчального закладу і сім'ї у виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку* (цю педагогічну умову було втілено у підвищенні інформованості батьків щодо проблем виховання міжетнічної толерантності дошкільників, виявленні їхнього ставлення до означеної галузі знань, проведення бесід, ігор й тренінгів із батьками в індивідуальній та груповій формах; поліпшення батьківсько-дитячих взаємин шляхом проведення спільних творчих справ та організації дозвілля);

4. У дослідженні розроблено й апробовано модель та експериментальну методику виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, що обіймала три етапи. На першому етапі (ознайомлювально-когнітивному) у процесі занять, бесід, демонстрування ілюстрацій, мультимедіа-презентацій, читання відповідних художніх творів збагачували знання дітей про норми життя у полінаціональному суспільстві, моральні категорії, розвивали вміння диференціювати позитивні й негативні вчинки оточуючих, формували в дітей знання про культуру власної країни та культуру інших країн. На другому етапі (емоційно-емпатійному) проведено тематичні заняття, творчі вправи, читання казок, вивчення прислів'їв і приказок, що сприяло усвідомленню дітьми цінності іншої людини, вихованню емоційної чутливості та емпатійних здатностей. Третій етап (діяльнісно-творчий) відзначався вмінням старших дошкільників успішно вирішувати проблемні ситуації, взаємодіяти з оточуючими на засадах партнерства та поваги, дотримуватися норм толерантності й культури у повсякденній поведінці та діяльності.

Порівняльні результати рівнів вихованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку засвідчили позитивну динаміку за всіма критеріями в ЕГ: високого рівня міжетнічної толерантності досягли 11,2 %

дітей, середнього – 79,8 %, низького – 9,0 %. У контрольній групі ці зміни виявились незначними: високий рівень вихованості міжетнічної толерантності залишився без змін і становив 2,1 %, середній рівень – 76,3 %, на низькому рівні залишилось 21,6 % дітей старшого дошкільного віку.

Отже, результати експериментальної роботи довели, що реалізація сукупності педагогічних умов забезпечила позитивну динаміку міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Подальшого вивчення потребують теоретико-методологічні та організаційно-технологічні аспекти виховання міжетнічної толерантності у дошкільних навчальних закладах, проблеми вікової динаміки міжетнічної толерантності, моніторинг і ґрунтовне вивчення актуальних соціально-педагогічних умов виховання міжетнічної толерантності дітей у навчальних закладах різних типів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м.

Київ.

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України 1917–1991 рр.
Оп. 24.

1. Спр. 7. Печать. Работа издательств газет, журналов, художественных, научных и технических изданий. Главлит. 1950 р., 487 арк.
Оп. 24.
2. Спр. 312. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома. 1950 р., 9 арк.
Оп. 24.
3. Спр. 1946. Работа техникумов, школ, спецшкол... 1952 р., 129 арк.
Оп. 25., ч. 1.
4. Спр. 514. Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина), 1971 р., 20 арк.
Ф. 7 Центральний комітет ЛКСМ України “Молодь за демократичний соціалізм”. 1919–1991 рр.
Оп. 20., ч. 1.
5. Спр. 556. Відділ КМО УРСР. Плани роботи редакцій українських газет щодо висвітлення питань контрпропаганди, переліки та огляди газетних матеріалів про інтернаціональне виховання і міжнародні молодіжні зв'язки. Січень 1969 – грудень 1969, 50 арк.
6. Спр. 724. Інформації обкомів ЛКСМУ про підсумки республіканської експедиції школярів “В країну знань”. Жовтень 1970 – жовтень 1970, 175 арк.
7. Спр. 927. Тези доповідей республіканської науково-теоретичної конференції “Актуальні питання патріотичного та інтернаціонального виховання молоді. Секції 1– 5”. 29.10.1971 – 30.10.1971, 311 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України, м. Київ.

Ф. 3889 Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадянська та культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, українського інституту громадянства в м. Празі, Голова Української національної жіночої ради.
оп. 1.

8. Спр. 5. Особистий фонд української емігрантки, професора Софії Федорівни Русової. 6.04.1926 – 6.04.1926, 169 арк.
Ф. 5127. Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР Київ.
оп. 1.
9. Спр. 1123. Отдел теории воспитания 11.10.1967, 30 арк.
10. Абібуллаєва Г. С. Деякі аспекти полікультурної освіти / Г. С. Абібуллаєва // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1 (50). – С. 75–84.
11. Агадуллін Р. Р. Полікультурна освіта – методолого-теоретичний аспект / Р. Р. Агадуллін // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 3 (44). – С. 18–29.
12. Алексєєва О. В. Пріоритети і перспективи полікультурного виховання / О. В. Алексєєва // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 4 (45). – С. 60–62.
13. Алексєнко Т. Ф. Виховне середовище / Т. Ф. Алексєнко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 95–96.
14. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Спб. : Питер, 2001. – 288 с. – (Серия “Мастера психологии”).
15. Антонюк О. В. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади : монографія / Олександр Васильович Антонюк. – К., 1999. – 284 с.
16. Арістотель. Політика. / Арістотель ; пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К. : Основи, 2005. – 239 с.
17. Артемова Л. В. Ознайомлення дітей з працею дорослих / Л. В. Артемова, Н. В. Кудикіна, І. О. Школьна. – К. : Рад. шк., 1988. – 176 с.
18. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения (Общедидактический аспект) / Ю. К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1977. – 256 с.
19. Бабанский Ю. К. Принцип комплексного подхода к воспитанию / Ю. К. Бабанский // Педагогика / под ред. Г. Нойнера, Ю. К. Бабанского. – М. : Педагогика, 1984. – С. 151–157.
20. Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – перша половина XIII ст.) / С. Д. Бабишин. – К. : Вища школа, 1973. – 88 с.
21. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку “Я у Світі” / наук. ред. та упоряд. О. Л. Кононко. – 2-ге вид., випр. – К. : Світич, 2008. – 430 с.
22. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 615 від 22.05.2012 р. // Дошкільне виховання. – 2012. – № 7. – С. 4–19.

23. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / О. Г. Балл. – К. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
24. Барабаш О. Основи педагогічної концепції Софії Русової / О. Барабаш // Ідеї Софії Русової у контексті сучасного дошкільного виховання: матеріали виступів науковців і практиків з нагоди 145-річчя від дня народж. С. Ф. Русової / Івано-Франківський обл. ін-т післядиплом. пед. освіти ; за ред. Мариновська О., Калуська Л. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 17–20.
25. Баранівський В. Ф. Освіта та культура особистості в контексті сучасних реалій глобалізації / Ф. В. Баранівський // Людина і культура в умовах глобалізації : зб. наук. статей. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – С. 170–175.
26. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / Михаил Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
27. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с. – (Словники України).
28. Бердяев Н. Самопознание / Николай Бердяев // Самопознание : сочинения. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Фолио, 1999. – С. 249–603.
29. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. – Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : монографія / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
30. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. – Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-теоретичні засади : монографія / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
31. Бех І. Д. Принципи виховання особистості. / І. Д. Бех // Оновлення змісту та форм дошкільної і початкової освіти України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Миколаїв : МДУ, 2003. – С. 10–12.
32. Беленька Г. Гуманістична педагогіка в реаліях сучасної системи освіти / Г. Беленька // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – 2010. – Вип. 16. – С. 11–14.
33. Беленька Г. Культурно-освітнє середовище ВНЗ як чинник формування професійної компетентності майбутнього педагога / Г. Беленька // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : наук. записки РДГУ. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 1 (44). – С. 17–21.

34. Беленька Г. П'ятирічні: на фінішній прямій до школи / Г. Беленька // Дошкільне виховання. – 2013. – № 11. – С. 4–6.
35. Библер В. С. На гранях логики культуры : Книга избранных очерков / В. С. Библер. – М. : Русское феноменологическое общество, 1997. – 440 с.
36. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М. : Политиздат, 1991. – 413 с.
37. Биков В. Ю. Сучасні завдання інформатизації освіти [Електронний ресурс] / В. Ю. Биков // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2010. – № 1(15). – Режим доступу : <http://www.ime.edu.ua.net/em15/content/10bvyeoi.html>.
38. Білецька С. В. Дитиноцентрована педагогіка: теорія і практика західних країн : навч. посіб. / С. В. Білецька. – Х. : Факт, 2008. – 255 с. : іл.
39. Бобинова С. В. Воспитание культуры толерантности / С. В. Бобинова // Начальная школа. – 2004. – № 8. – С. 76–78.
40. Богомолова М. И. Интернациональное воспитание дошкольников : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. № 2110 “Педагогика и психология (дошк.)” / М. И. Богомолова. – М. : Просвещение, 1988. – 112 с. : ил.
41. Богуш А. М. Виховання дітей дошкільного віку / А. М. Богуш // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 88–89.
42. Богуш А. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі : підручник для ВНЗ / А. Богуш, Н. Гавриш. – К. : ВД “Слово”, 2008. – 408 с.
43. Богуш А. М. Передшкільна освіта: реалії і перспективи / А. М. Богуш // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка і психологія. – 2011. – Вип. 567. – С. 15–22.
44. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі : навч. посіб. / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – 2-ге вид., пер. і доп. – К. : Вища шк., 2002. – 407 с.
45. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте (Психологическое исследование) / Л. И. Божович – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.

46. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації (підготовка вчителя до формування виховуючи відносин з учнями) : навч.-метод. посібник / А. М. Бойко. – К. : ІЗМН, 1996. – 232 с.
47. Бойко А. М. Упровадження інновацій – стратегія прискореного розвитку педагогічної практики і теорії / А. М. Бойко // Постметодика. – 2010. – № 2 (93). – С. 16–23.
48. Бойченко В. В. Полікультурне виховання в контексті формування культури миру / В. В. Бойченко // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1 (46). – С. 24–31.
49. Бойченко В. В. Полікультурне виховання молодших школярів у навчально-виховному процесі школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Бойченко Валентина Василівна. – Умань, 2006. – 202 с. : табл. – Бібліогр. : с. 171–183.
50. Боднар А. Д. Проблеми виховання підростаючого покоління у творчій спадщині корифея педагогіки / А. Д. Боднар // Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського / за ред. В. І. Войтко, С. М. Полгородник [та ін.]. – К. : Вид. об'єднання “Вища школа”, 1974. – 339 с.
51. Болтівець С. І. Софія Русова про психологію соціальної гармонії / С. І. Болтівець // Педагогічна спадщина Софії Русової та сучасна освіта: науково-методичний збірник / за ред. В. Г. Слюсаренка, О. В. Проскури. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 31–36.
52. Бондырева С. К. Феномен толерантности в системе межэтнических отношений / С. К. Бондырева // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М. : Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО “Модэк”, 2003. – 368 с.
53. Борба М. Нет плохому поведению: 38 моделей проблемного поведения ребёнка и как с ними бороться [Электронный ресурс] / Мишель Борба ; пер. с англ. – М. : ИД “Вильяме”, 2005. – 320 с. : ил. – Режим доступа : <https://docs.google.com/document/d/1TGkCrLTzX8-XNtK2Sg5blTjHq-L3jx8TFR1UreMjiQ/edit?pli=1>.
54. Бубер М. Проблема человека / Мартин Бубер, пер. с нем. М. Князев – К. : Ника-Центр, Вист-С, 1998. – 132 с.

55. Будник О. Етновиховне середовище педагогічного навчального закладу: теоретико-методологічний аспект / О. Будник // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2012. – № 5. – С. 175–184.
56. Будник О. Б. Етноекономічна компетенція школяра : монографія / Олена Богданівна Будник. – К. – Івано-Франківськ : Вид-во “Плай” ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – 200 с.
57. Будник О. Поєднання ідей народної та наукової педагогіки у забезпеченні гармонії родинно-шкільного виховання дітей / О. Будник, Л. Степанова // Ідеї народної та наукової педагогіки у вихованні дітей і молоді : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 93–99.
58. Бьюдженталь Дж. Наука бать живым: диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии / Дж. Бьюдженталь, пер. с англ. А. Б. Фенько. – М. : Независимая фирма “Класс”, 1998. – 336 с. – (Библиотека психологии и психотерапии).
59. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч. посібник / Г. П. Васянович // Вибр. твори : в 5 т. – Т. 3. – Львів : Сполом, 2010. – 420 с.
60. Васянович Г. П. Полікультурний та поліетнічний вимір вищої освіти (теоретико-методологічний аспект) / Г. Васянович // Вибрані твори : зб. наук. праць : у 6 т. – Т. 6. – Львів : Сполом, 2012. – С. 121–127.
61. Васянович Г. Методологічні контексти педагогічної науки на сучасному етапі її розвитку / Г. Васянович // Педагогічна освіта і наука в умовах класичного університету : традиції, проблеми, перспективи : у 3 т. – Т. 1 : Підготовка педагогічних кадрів у вищій школі: виклики, проблеми, динаміка змін : зб. наук. пр. / за ред. М. Євтуха, Д. Герцюка, К. Шмидта. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – С. 11–27.
62. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.). – 5-те вид. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
63. Веснянка : сборник приуроченный для самостоят. чтения в первом классе / сост. Н. Ф. Скрипченко, Н. С. Вашуленко. – К. : Радянська школа, 1981. – 126 с.
64. Выготский Л. С. Лекции по педологии / Лев Семенович Выготский. – Ижевск : ИД “Удмуртский университет”, 2001. – 304 с. _

65. Выготский Л. С. Лекции по психологии / Лев Семенович Выготский. – СПб : Изд-во “Союз”, 2004. – 144 с.
66. Виховання моральності підростаючого покоління : наук.-метод. посіб. / Чорна К. І., Білоусова В. О., Ганнусенко Н. І. [та ін.] ; за ред. К. І. Чорної. – К. : Богдана, 2005. – 288 с.
67. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси / О. Вишневський. – Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти ; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенка. – 1996. – 238 с.
68. Вовчик-Блакитна О. Співтворчість педагогів та батьків як умова розвитку особистісного потенціалу дитини / О. Вовчик-Блакитна // Мандрівець. – 2007. – № 3. – С. 64–71.
69. Водолазська Т. В. Моделювання освітнього середовища початкової школи / Т. В. Водолазська // Постметодика. – 2010. – № 5 (96). – С. 52–57.
70. Войцещук Л. Є. Інтерактивне навчання – технологія сучасного навчання. / Л. Є. Войцещук // Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки. – 2011. – № 3 (16). – С. 46–49.
71. Волков Г. Н. Этнопедагогика : учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Г. Н. Волков. – М. : ИЦ “Академия”, 1999. – 168 с.
72. Вопросы интернационального воспитания учащихся : сб. студ. работ пед. вузов Северного Кавказа, Дагестана и Азербайджана / науч. ред. З. Т. Гасанов. – Махачкала : Дагучпедгиз, 1973. – 83 с.
73. Врочинська Л. І. Виховання гуманної поведінки дітей старшого дошкільного віку у процесі взаємодії дошкільного навчального закладу і сім’ї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Врочинська Людмила Ігорівна. – Рівне, 2008. – 233, [6] с. : рис.
74. Вульфов Б. З. Основы педагогики в лекциях, ситуациях, первоисточниках : учеб. пособ. / Б. З. Вульфов, В. Д. Иванов. – М. : Изд-во УРАО, 1997. – 288 с.
75. Гасанов З. Т. О воспитании учащихся в духе дружбы народов / З. Т. Гасанов. – Махачкала : Дагучпедгиз, 1966. – 71 с.
76. Гельвецій Клод Адріан. Про людину, її розумові здібності та її виховання. / Клод Адріан Гельвецій ; пер. з франц. Валер’яна Підмогильного. – К. : Основи, 1994. – 416 с.

77. Гершунский Б. С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы / Б. С. Гершунский. – М. : Педагогика, 1987. – 264 с.
78. Глузман О. В. Базові компетентності: їхня сутність та значення у життєвому успіху особистості / О. В. Глузман // Гуманітарні науки : науково-практичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 6–15.
79. Гончаренко О. Етнонаціональне розмаїття як суспільна і педагогічна проблема у США / О. Гончаренко // Рідна школа. – 2009. – № 2–3 (лютий–березень). – С. 77–80.
80. Гончаренко С. У. Гуманізація і гуманітаризація освіти / С. У. Гончаренко, Ю. І. Мальований // Шлях освіти. – 2001. – № 2. – С. 2–7 ; № 3. – С. 2–8.
81. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
82. Гончаров Н. К. Педагогическая система К. Д. Ушинского. / Н. К. Гончаров. – М. : Педагогика, 1974. – 272 с.
83. Гончарова О. М. Методологічні основи проектування та використання мультимедійних засобів у процесі навчання студентів вищих навчальних закладів / О. М. Гончарова, Д. О. Касаткін // Педагогічний альманах. – 2010. – № 6. – С. 79–83.
84. Гордійчук О. Є. Моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Гордійчук Оксана Євгенівна. – Чернівці, 2008. – 280 с.
85. Грива О. Модель системи формування толерантної особистості в полікультурному середовищі. / О. Грива // Толерантність як соціо-гуманітарна проблема сучасності : матеріали засідання “круглого столу” від 27 травня 2007 р. / за заг. ред. П. Ю. Сауха. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 67–71.
86. Грива О. А. Пути воспитания толерантной личности в поликультурном обществе / О. А. Грива // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-метод. статей. – 2-е изд., стереотип. / под. ред. С. К. Бондыревой. – М. : Изд-во Москов. психол.-социал. ин-та ; Воронеж : Изд-тво НПО “МОДЭК”, 2003. – 368 с.

87. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища : дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.10 / Ольга Анатоліївна Грива. – К., 2008. – 417 с.
88. Грива О. А. Толерантність молоді в полікультурному середовищі : монографія / Ольга Анатоліївна Грива. – К. : Вид-во Націон. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 275 с.
89. Грицай О. Ю. Теорія і методика виховання. Курс лекцій : навч. посіб. / О. Ю. Грицай. – Миколаїв. : МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2005. – 207 с.
90. Гумовська Л. М. Розвиток соціально-емоційної сфери дошкільників : [авторська програма ; розробки занять для дітей 3–6-го років життя] / Л. М. Гумовська. – Х. : Вид. група “Основа”, 2011. – 218, [6] с. – (Серія “ДНЗ. Вихователю”).
91. Гуревич Р. С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах / Р. С. Гуревич ; ред. С. У. Гончаренко ; АПН України, Ін-т педагогіки і психології професійної освіти. – К. : Вища школа, 1998. – 229 с.
92. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Ентоні Гіденс. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с. – (“Сучасна гуманітарна бібліотека”).
93. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений, принята генеральной Ассамблеей 25 ноября 1981 года (резолюция 36/55). – 7 с.
94. Декларація принципів толерантності, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її 28-й сесії в Парижі 16 листопада 1995 року. – 14 с.
95. Державна цільова соціальна програма розвитку дошкільної освіти на період до 2017 р. : постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 629 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/629-2011-%D0%BF>.
96. Дерман-Спаркс Л. Антидискримінаційні методи виховання дітей дошкільного віку / Луїза Дерман-Спаркс ; пер. з англ. О. Тереха. – К. : Веселка, 2002. – 262 с.
97. Джуринський А. Н. Поликультурное воспитание в современном мире / А. Н. Джуринський // Духовність, духовна культура: проблеми,

- дослідження, практичні здобутки. Дайджест 3 / упор. О. М. Каплуновська. – Запоріжжя : ТОВ “ЛПІС” ЛТД, 2007. – С. 53–55. – (Бібліотека вихователя дошкільного навчального закладу).
98. Дидактика средней школы: некоторые проблемы современной дидактики : учеб. пособ. / под ред. М. Н. Скаткина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1982. – 319 с.
99. *Дитина в дошкільні роки*: комплексна додаткова освітня програма / автор. кол. : наук. кер. *К. Л. Крутій*. – Запоріжжя : ТОВ “ЛПІС” ЛТД, 2011. – 188 с.
100. Дитина: Програма виховання і навчання дітей від двох до семи років / наук. кер. проекту : О. В. Огнев’юк, К. І. Волинець ; наук. кер. програмою : О. В. Проскура, Л. П. Кочина, В. У. Кузьменко, Н. В. Кудикіна ; авт. кол. : Г. В. Беленька, Е. В. Белкіна, О. Л. Богініч, Н. І. Богданець-Білоskalенко, С. А. Васильєва, М. С. Вашуленко [та ін.] / МОНмолодьспорту України, Гол. упр. осв. і наук. викон. орг. Київміськради (КМДА), Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. – 3-є вид. доопр. та доп. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – 472 с.
101. Дитячі ігри та розваги : [Популярний посібник для педагогів, дітей, батьків] / упоряд. І. Січовик. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2004. – 424 с.
102. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 218 с. – (Серія “Альма-матер”).
103. Дмитриев Г. Д. Многокультурность как дидактический принцип / Г. Д. Дмитриев // Педагогика. – 2000. – № 10. – С. 3–12.
104. Добре зернятко – гарні сходи : Оповідання і вірші. – Х. : Белкар-книга, Біляєв В. Г., 2008. – 64 с. : іл. – (Веселка).
105. Докукіна О. М. Толерантність у вихованні / О. М. Докукіна // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 912–913.
106. Дубасенюк О. А. Підготовка майбутніх учителів до толерантної взаємодії в умовах полікультурного середовища / О. А. Дубасенюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2007. – Вип. 35. – С. 62–65.

107. Дубасенюк О. Роль цілепокладання в особистісному розвитку у процесі професійній підготовці майбутнього вчителя / О. Дубасенюк // Науковий Вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. – 2011. – Вип. 567. – С. 72–77.
108. Дубина И. Н. Математические основы эмпирических социально-экономических исследований : учеб. пособ. / И. Н. Дубина. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2006. – 267 с.
109. Духовні цінності українського народу : монографія / Возняк С. М., Кононенко В. І., Кононенко І.В. [та ін.] ; під заг. ред. В. І. Кононенка. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 294 с.
110. Дьюї Дж. Демократія і освіта / Джон Дьюї ; пер. з англ. М. Олійник. – Львів : Літопис, 2003. – 294 с.
111. Дьюї Дж. Моральні принципи в освіті / Джон Дьюї ; пер. з англ. М. Олійник. – Львів : Літопис, 2001. – 32 с.
112. Етнопедагогічні засади українського дошкілля : навч.-метод. посіб. / за ред. проф. Н. Лисенко. – Івано-Франківськ : Вид-во Плай ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – 541 с.
113. Етнопедагогічний контекст професійної підготовки студентів у вишах Прикарпатського регіону: навч.-метод. посіб. / за ред. проф. Н. В. Лисенко. – К. – Івано-Франківськ, 2009. – 344 с.
114. Этнические и региональные конфликты в Евразии : в 3 кн. – Кн. 2 : Россия, Украина, Белоруссия / общ. ред. А. Зверев, Б. Коппитерс, Д. Тренин. – М. : Изд-во “Весь мир”, 1997. – 224 с.
115. Этнопсихологический словарь / под ред. В. Г. Крысько. – М. : Моск. психол.-социал. ин-т, 1999. – 343 с.
116. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В. Б. Євтух. – К. : Фенікс, 1997. – 215 с.
117. Євтух В. Б. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Троцинський, Л. О. Аза – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський ун-т”, 2003. – 58 с.
118. Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... / В. Євтух. – К. : Стилос, 2000. – 236 с.

119. Ефимова Д. В. Национальное самосознание и межэтническая толерантность / Д. В. Ефимова, Ю. А. Макаров. – Пенза : ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2004. – 311 с.
120. Жаровцева Т. Г. Сімейний уклад як основа виховання духовності дитини [Електронний ресурс] / Т. Г. Жаровцева. – Режим доступу : http://conf.obljust.lviv.ua/files/Zharovceva_tezu.pdf.
121. Жаровцева Т. Г. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти до роботи з неблагополучними сім'ями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / Тетяна Григорівна Жаровцева. – Одеса, 2007. – 43 с.
122. Жирафа Рафа. Розвивально-пізнавальний журнал для дітей 5–6 років. – № 2 / за ред. В. Колесник. – К. : ТОВ “СВС СІТІ МЕДІЯ”, 2012. – 40 с.
123. Заболотна О. А. Культурно-історичні відмінності американського та українського стилів соціалізації / О. А. Заболотна // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 2 (43). – С. 51–61.
124. Загальна декларація прав людини. – К. : Укр. правнича Фундація ; Вид-во “Право”, 1995. – 12 с. – (Серія : “Міжнародні документи ООН з прав людини”).
125. Задорожна Н. Т. Мультимедійні засоби навчання / Н. Т. Задорожна, Т. Г. Омельченко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 532–534.
126. Закон України “Про дошкільну освіту” від 11 липня 2001 р. № 2628-III / [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2628-14/page>.
127. Заняття та виховні заходи для дітей старшого дошкільного віку / упоряд. О. Б. Полєвікова. – Х. : Вид. група “Основа”, 2011. – 239, [1] с. – (Серія : “Впевнений старт”).
128. Зарицька В. Г. Формування полікультурної компетентності учнів і вчителя як компонента культури міжнаціонального відносин / В. Г. Зарицька // Постметодика. – 2008. – № 2 (79). – С. 33–38.
129. Заслуженюк В. С. Виховання учнів в дусі дружби народів СРСР / В. С. Заслуженюк. – К. : Товариство “Знання” Української РСР, 1972. – 46 с.

130. Заслуженюк В. С. Інтернаціональне виховання в школі / В. С. Заслуженюк. – К. : Радянська школа, 1975. – 142 с.
131. Зязюн І. Гуманізм освіти ХХІ століття: філософський і психологічний аспект / І. Зязюн // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2002. – № 2. – С. 23–24.
132. Зязюн І. А. Естетичні регулятиви педагогічної майстерності / І. А. Зязюн // Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика, перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 14–23.
133. Ігнатенко П. Р. Виховання громадянина: Психолого-педагогічний та народознавчий аспекти : навч.-метод. посіб. / П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 252 с.
134. 745 ігор для дошкільників / уклад. О. А. Шевцова – Х. : Вид. група “Основа”, 2011. – 366, [2] с. – (Серія: “ДНЗ. Вихователю”).
135. Інновації в дошкіллі. Програми, технології, проекти, ідеї, досвід : посібник на допомогу дошкільним працівникам / авт.-упор.: Л. В. Калуська, М. В. Отрощенко. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 376 с.
136. Інноваційна практика в роботі вихователя ДНЗ : метод. посіб. / Н. Дятленко, А. Гончаренко, А. Шевчук [та ін.]. – К. : Шкільний світ, 2010. – 128 с.
137. Інтерактивні технології навчання / О. І. Пометун, Л. В. Піроженко, Г. І. Коберник [та ін.]. – К. : Наук. світ, 2004. – 85 с.
138. Історія дошкільної педагогіки : хрестоматія / упоряд. : З. Н. Борисова, В. З. Смаль. – 2-е вид., доп. – К. : Вища шк., 1990. – 423 с. : іл.
139. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. : О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – 767 с.
140. Калинина Р. Р. Тренінг розвитку личности дошкільника: заняття, ігри, упражнения / Р. Р. Калинина. – 2-е изд. доп. и перераб. – СПб. : Изд-во “Речь”, 2005. – 160 с.
141. Калуська Л. В. Казковий дивосвіт: науково-методичний практико орієнтований посібник на допомогу дошкільним працівникам / Л. В. Калуська. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2010. – 160 с.

142. Калуська Л. В. Комплексна програма розвитку, навчання та виховання дітей дошкільного віку “Соняшник” / Л. В. Калуська. – Тернопіль : Мандрівець, 2014. – 144 с.
143. Карнаух Л. П. Особливості соціалізації дітей дошкільного віку в умовах сучасного соціального середовища / Л. П. Карнаух // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко П. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Випуск 40. – С.110–115.
144. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. / С. Г. Карпенчук. – К. : Вища шк., 1997. – 304 с. : іл.
145. Кессиди Ф. Х. Сократ / Ф. Х. Кессиди. – СПб. : Алетейя, 2001. – 352 с. – (Античная библиотека. Исследования).
146. Кириченко В. Виховний простір: сутність і технологія створення / В. Кириченко, Г. Ковганич // Постметодика. – 2009. – № 2 (86). – С. 7–15.
147. Клименко Т. Організація експериментальної та науково-дослідної роботи в закладах освіти / Т. Клименко, С. Чернякова, Т. Голуб // Школа: інформаційно-методичний журнал. – 2006. – № 7, (липень). – С. 5–15.
148. Козлакова Г. О. Ергономіка / Г. О. Козлакова // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 263.
149. Комар О. Інтерактивні технології – технології співпраці / О. Комар // Початкова школа. – 2004. – № 9. – С. 5–7.
150. Комар О. А. Розвиток суб’єкта-особистості вчителя в процесі інтерактивного навчання / О. А. Комар // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки. – Бердянськ : БДПУ, 2012. – № 1. – С. 147–152.
151. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. – М. : Педагогика, 1988. – 416 с. – (Б-ка учителя).
152. Коменский Я. А. Материнская школа, или О заботливом воспитании юношества в первые шесть лет / Ян Амос Коменский // Избранные

- педагогические сочинения : в 2 т. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1982. – С. 201–241. – (Пед. б-ка).
153. Коменский Я. А. Пампедия / Ян Амос Коменский // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – С. 382–453. – (Пед. б-ка).
154. Коменский Я. А. Правила поведения / Ян Амос Коменский // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – С. 164–174. – (Пед. б-ка).
155. Конвенція про права дитини. – К. : Укр. Правнична Фундація ; Вид-во “Право”, 1995. – 32 с. – (Серія : “Міжнародні документи ООН з прав людини”).
156. Кононко О. Л. Виховання / О. Л. Кононко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 87–88.
157. Кононко О. Л. Проблема толерантності у контексті особистісно-орієнтованої моделі спілкування / О. Л. Кононко // Педагогіка толерантності. – 1998. – № 1. – С. 5–10.
158. Конфуцій. Лунь юй / Конфуцій // Мудрецы Поднебесной : сборник / Лао-цзы “Дао де цзин”; Конфуций “Лунь юй”; Мо-цзы “Мо-цзы”; Мэн-цзы “Мэн-цзы”; Чжуан-цзы “Чжуан-цзы”; Сюнь-цзы ; Хань Фэй. – Симферополь : Реноме, 1998. – С. 54–158.
159. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : ухвала Президії Академії педагогічних наук України від 19 квітня 2000 р. Протокол № 1-7/4-49 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://osvita.irpin.com/viddil/v4/d1.htm>.
160. Корепанова М. В. Диагностика развития и воспитания дошкольников в образовательной системе “Школа 2010” : пособие для педагогов и родителей / М. В. Корепанова , Е. В. Харлампова – М. : ИД РАО; Баласс, 2005. – 144 с.
161. Кортоузова С. Ю. Педагогические условия воспитания старших дошкольников на занятиях в детском саду : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Кортоузова Стелла Юрьевна. – Елец, 2005. – 202 с.

162. Корчак Я. Правила жизни : Педагогика для детей и для взрослых / Януш Корчак ; пер. с польск. К. Э. Сенкевич // Избранное ; пер. с польск. Н. Я. Подольской, К. Э. Сенкевич. – К. : Рад. школа, 1983. – С. 445–501.
163. Котирло В. К. Розвиток гуманних почуттів дітей у спілкуванні з вихователем / В. К. Котирло // Виховання гуманних почуттів у дітей / С. Ладивір, О. Долинна, В. Котирло, С. Кулачківська, О. Вовчик-Блакитна, Ю. Приходько. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – С. 53–76. – (Сер. “Дитина замовляє розвиток”).
164. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
165. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – 2-е вид. – К. : Т-во “Знання” України, 2011. – 520 с. – Бібліогр.: с. 504–511.
166. Крисаченко В. С. Вступне слово учасника засідання Круглого столу “Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності” / В. С. Крисаченко // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності : матеріали засідання “круглого столу” від 29 травня 2007 р. / за ред. П. Ю. Сауха. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 9–13.
167. Крутій К. Л. Технологія формування полікультурної особистості (конспекти занять з українського народознавства з дітьми старшого дошкільного віку) / К. Л. Крутій, Н. І. Котій. – Запоріжжя : ТОВ “ЛПКС” ЛТД, 2010. – 220 с.
168. Кукушин В. С. Воспитание толерантной личности в поликультурном социуме / В. С. Кукушин. – Ростов н/Д : ГинГо, 2001. – 404 с.
169. Кулачківська С. Є. Психологія розвитку доброзичливих стосунків між дітьми / С. Є. Кулачківська // Виховання гуманних почуттів у дітей / С. Ладивір, О. Долинна, В. Котирло, С. Кулачківська, О. Вовчик-Блакитна, Ю. Приходько. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – С. 24–52. – (Сер. “Дитина замовляє розвиток”).
170. Культура народів світу : Комплект наочних посібників. Навчальне видання / ред. Н. О. Одарюк. – Х. : Вид-во “Світогляд”, 2011. – 28 окремих арк. – [У папці]. – (Серія “Демонстраційний матеріал”).

171. Кульчицька О. І. Розвиток моральних почуттів у дітей старшого дошкільного віку / О. І. Кульчицька // Дошкільна педагогіка і психологія : республік. наук.-метод. зб. – К. : Вид-во “Радянська школа”, 1968. – Вип. 4. – С. 73–80.
172. Кулюткин Ю. Н. Ценностные ориентиры и когнитивные структуры в деятельности учителя / Ю. Н. Кулюткин, В. П. Бездухов. – Самара : СамГПУ, 2002. – 400 с.
173. Лаврентьєва Г. Комп’ютер навчає, розвиває, розважає. / Г. Лаврентьєва // Дошкільне виховання. – 2009. – № 10. – С. 8–9.
174. Лаврентьєва Г. П. Джерела доброти : навч.- метод. посіб. для роботи з дітьми в дошкіль. закладах, школі та сім’ї / Г.П. Лаврентьєва. – К. : А.С.К., 1998. – 304 с.
175. Ладивір С. О. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. О. Ладивір, О. П. Долинна, В. В. Котирло, С. Є. Кулачківська, С. П. Тищенко, О. О. Вовчик-Блакитна, Ю. О. Приходько. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 168 с. – (Серія “Дитина замовляє розвиток”).
176. Левченко Т. Г. Тематичні тижні в ДНЗ / Т. Г. Левченко ; іл. Є. А. Мартиненко. – Х. : Вид. група “Основа”, 2008. – 158, [2] с.: іл. – (Серія: ДНЗ. Вихователю).
177. Лекторский В. А. О Толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46–54.
178. Лернер И. Я. Методы обучения / И. Я. Лернер // Дидактика средней школы: некоторые проблемы современной дидактики : учеб. пособ. / под ред. М.Н. Скаткина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1982. – С. 181–216.
179. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности. / И. Я. Лернер. – М. : Знание, 1980. – 96 с.
180. Лисенко Н. В. Дидактико-розвивальне середовище сучасного дошкільця в Україні / Н. В. Лисенко // Етнопедагогічні засади українського дошкільця : навч.-метод. посіб. / за ред. проф. Н. Лисенко. – Івано-Франківськ : Вид-во “Плай” ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – С. 220–320.
181. Лисенко Н. В. Етнопедагогіка дитинства : навч.-метод. посіб. / Н. В. Лисенко. – К. : Вид. Дім “Слово”, 2011. – 720 с.

182. Лисенко Н. В. Ціннісні орієнтації української етнопедагогіки у виховних пріоритетах сучасної дошкільної освіти / Н.В. Лисенко // Етнопедагогічні засади українського дошкілля : навч.-метод. посіб. / за ред. проф. Н. Лисенко. – Івано-Франківськ : Вид-во “Плай” ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2008. – С. 70–92.
183. Литвин А. В. Методологічні засади поняття “педагогічні умови”: на допомогу здобувачам наукового ступеня / А. В. Литвин. – Львів : СПОЛОМ, 2014. – 76 с.
184. Лозинська Є. Українське народознавство дітям дошкільного віку : метод. посібн. для дошкільн. Закладів / Є. Лозинська – Львів : Оріяна-Нова, 2008. – 208 с.
185. Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – 3-е вид. – Х. : Вид-во “Див”, 2005. – 472 с. : іл.
186. Лозко Г. С. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс / Г. С. Лозко. – Х. : Вид-во “Див”, 2006. – 464 с.
187. Локк Д. Мысли о воспитании / Джон Локк // Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий. – М. : Педагогика, 1988. – С. 145–179. – (Б-ка учителя).
188. Лопатіна О. О. 600 творчих ігор для дошкільнят і школярів / О. О. Лопатіна, М. В. Скребцова. – Х. : Основа, 2012. – 224 с. – (Серія “Етика”).
189. Луговий В. Через діалог і консенсус до синергії людської культури (Вступне слово перед учасниками конференції) / В. І. Луговий // Міжкультурний діалог у сучасній освіті : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 11 листопада 2008 р. – К. : Видавець СПД Цудзинович Т.І., 2009. – С. 6–11.
190. Луцан Н. І. Українські народні ігри як засіб розвитку мовлення дітей дошкільного віку : метод. посіб. / Н. І. Луцан. – Івано-Франківськ, 2004. – 60 с.
191. Макаренко А. С. О воспитании / А. С. Макаренко ; сост. и авт. вступ. статьи В.С. Хелемендик. – М. : Политиздат, 1988. – 256 с.

192. Малиношевський Р. В. Взаємозв'язок понять “виховний простір” та “виховне середовище” / Р. В. Малиношевський // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2009. – № 2. – С. 4–11.
193. Мальчевская М. Л. Формирование межэтнической толерантности младших школьников в классах с многонациональным составом : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Мальчевская Марина Леонидовна. – Абакан, 2006. – 234 с.
194. Мануйлов Ю. С. Концептуальные основы средового подхода в воспитании [Электронный ресурс] / Ю. С. Мануйлов // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – Т. 14 : Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. – 2008. – № 1. – Режим доступа : <http://sreda-lab.narod.ru/index/0-11>.
195. Мануйлов Ю. С. Стратегия опосредованного (через среду) управления [Электронный ресурс] / Ю. С. Мануйлов // Режим доступа : <http://sreda-lab.narod.ru/index/0-9>.
196. Мартинова Р. Ю. Цілісна загально дидактична модель змісту навчання іноземних мов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.09 “Теорія навчання” / Раїса Юріївна Мартинова. – К., 2007. – 51 с.
197. Мацейків Т. І. Етнокультурна ідентифікація особистості / Т. І. Мацейків // Педагогіка і психологія: науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. – 2001. – № 1 (30). – С. 17–23.
198. Машбиц Е. И. Компьютеризация обучения: проблемы и перспективы. / Е. И. Машбиц. – М. : Знание, 1986. – 80 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Педагогика и психология”. – № 1).
199. Методичні рекомендації до Програми виховання і навчання дітей від двох до семи років “Дитина” / наук. ред. проекту: В. О. Огнев'юк ; наук. ред. Н. В. Кудикіна, В. У. Кузьменко; авт. кол. : Е. В. Белкіна, О. Л. Богініч, Н. І. Богданець-Білоskalенко, С. А. Васильєва, М. С. Вашуленко [та ін.] / МОНмолодьспорту України, Гол. упр. осв. і наук. викон. орг. Київміськради (КМДА), Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. – 3-є вид. доопр. та доп. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – 400 с.

200. Мілютіна О. К. Полікультурна освіта школярів у Великій Британії : монографія / Ольга Костянтинівна Мілютіна. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 192 с.
201. Мовчун А. І. Абетка моральності: Що в характері твоїм? / А. І. Мовчун, Л. В. Мовчун. – К. : Навч. Книга, 2004. – 271 с.
202. Москальова Л. Ю. Теоретико-методичні засади виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Людмила Юріївна Москальова. – К., 2011. – 40 с.
203. Моя Україна. Народознавство: Комплект наочних посібників. Навчальне видання / ред. Н. О. Одарюк. – Х. : Вид-во “Світогляд”, 2011. – 42 окремих арк. – [У папці]. – (Серія – “Демонстраційний матеріал”).
204. Мудрецы Поднебесной : сборник / Лао-цзы. “Дао де цзин”; Конфуций “Лунь юй”; Мо-цзы “Мо-цзы”; Мэн-цзы “Мэн-цзы”; Чжуан-цзы “Чжуан-цзы”; Сюнь-цзы ; Хань Фэй. – Симферополь : Реноме, 1998. – 384 с. ; ил.
205. Назаренко К. В. Інтернаціональне виховання старших дошкільників в дитячому садку / К. В. Назаренко // Дошкільна педагогіка і психологія : республік. наук.-метод. зб. – К. : Рад. школа, 1982. – Вип. 12. – С. 14–22.
206. На пути к толерантному сознанию / отв. ред. А. Г. Асмолов. – М. : Смисл, 2000. – 255 с.
207. Народна педагогіка: світовий досвід / уклад. : А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К. : Знання-Прес, 2003. – 134 с.
208. Наступність дошкільного навчального закладу і початкової школи в етнічному вихованні дітей : навч.-метод. посіб. / В. І. Кононенко, Н. В. Лисенко, І. М. Шоробура [та ін.] ; за ред. проф. Н. В. Лисенко. – К. ; Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ ім. В. Стефаника, 2011. – 256 с.
209. Національна доктрина розвитку освіти : указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.
210. Національна стратегія розвитку освіти України на 2012–2021 роки : схвалена 28 жовтня 2011 р. на III Всеукраїнському з’їзді працівників освіти.

211. Николаева Л. В. Межкультурная коммуникация и толерантность / Л. В. Николаева // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 2. – С. 88–92.
212. Нравственность. Культура. Современность (Философские размышления о жизненных проблемах). – М. : Знание, 1990. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Этика”. – № 4).
213. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Пехоти. – К. : А.С.К., 2002. – 255 с.
214. Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах : колективна монографія / В. Андрущенко, Н. Дівінська, Б. Корольов [та ін.] ; за заг. ред. В. Андрущенка, В. Лугового. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 256 с., іл.
215. Павленко В. Інформаційне забезпечення інноваційної діяльності педагога / В. Павленко // Постметодика. – 2010. – № 2 (93). – С. 41–44.
216. Павлюк Т. О. Передумови інформатизації навчально-виховного процесу дошкільних навчальних закладів / Т. О. Павлюк // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2010. – № 6 (8). – С. 219–227.
217. Паламарчук В. Ф. Першооснови педагогічної інноватики / В. Ф. Паламарчук. – К. : Освіта України, 2006. – Т. 1. – 420 с.
218. Пастюк О. В. Партнёрство детей и взрослых? А почему бы и нет! : монографія / О. В. Пастюк. – Запорожье : ООО “ЛИПС” ЛТД, 2010. – 144 с. : схемы, табл.
219. Перепелицына М. А. Формирование педагогической толерантности у будущих учителей : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / Мария Алексеевна Перепелицына. – Волгоград, 2004. – 19 с.
220. Перотті А. Виступ на захист полікультурності / Антоніо Перотті. – Львів : Кальварія, 2001. – 128 с.
221. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский ; Российский открытый университет. – М. : ТОО “Горбунок”, 1992. – 224 с.
222. Петухова Л. Є. Розширення можливостей навчального процесу в умовах інформаційно-комунікаційного педагогічного середовища /

- Л. Є. Петухова // Інформаційні технології в освіті. – 2010. – № 6. – С. 32–37.
223. Пиаже Ж. Психологія інтелекта / Жан Пиаже ; пер. с франц. А. М. Пятигорського, Л. С. Ильинської // Избранные психологические труды / пер. с англ. и франц., вступ. стаття В. А. Лекторського, В. Н. Садовського, Э. Г. Юдина. – М. : Международная пед. академия, 1994. – С. 51–237.
224. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології. Інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти / І. П. Підласий. – К. : ВД “Слово”, 2004. – 616 с.
225. Пізнавальний розвиток старших дошкільників / уклад. Н. І. Дикань, К. С. Мельниченко, О. А. Шевцова. – Х. : Вид. група “Основа”, 2011. – 319, [1] с. – (Серія: Впевнений старт).
226. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку : навч.-метод. посіб. / Т. О. Піроженко. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 136 с.
227. Побірченко Н. Інтерактивне навчання в системі нових освітніх технологій / Н. Побірченко, Г. Коберник // Початкова школа. – 2004. – № 10. – С. 8–10.
228. Подивилова О. Н. Методика виховання основ толерантної культури у дітей старшого дошкільного віку : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Подивилова Ольга Николаевна. – Челябинск, 2009. – 213 с.
229. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Піроженко ; за ред. О. І. Пометун. – К. : Вид-во А.С.К., 2004. – 192 с. : іл.
230. Поніманська Т. І. Теоретико-методичні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку / Т. І. Поніманська. – Рівне : РДГУ, 2006. – 364 с.
231. Поштарєва Т. В. Формирование этнокультурной компетентности / Т. В. Поштарєва // Педагогика : научно-теоретический журнал. – 2005. – № 3. – С. 35–42.
232. Програма виховання в дитячому садку / Міністерство освіти УРСР ; Управління дошкільних закладів. – Офіц. вид. – К. : Радянська школа, 1971. – 256 с.
233. Програма розвитку дитини дошкільного віку “Українське дошкілля” / О. І. Білан, Л. М. Возна, О. Л. Максименко [та ін.]. – Тернопіль : Мандрівець, 2013. – 264 с.

234. Програма розвитку дітей старшого дошкільного віку “Впевнений старт” / кер. проекту Б. М. Жебровський (схвалено рішенням колегії МОНмолодьспорту від 01.03.2012, № 2/4-2, затверджена наказом МОНмолодьспорту від 21.05.2012 № 604). – Тернопіль : Мандрівець, 2012. – 104 с.
235. Психологическая диагностика : учеб. пособ. / под ред. М. К. Акимовой. – СПб. : Питер, 2005. – 304 с. : ил.
236. Психодиагностика толерантности личности / под. ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
237. Пустовіт Г. П. Гуманізація навчально-виховного процесу позашкільного закладу / Г. П. Пустовіт // Педагогіка і психологія. Формування творчих здібностей особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць. – К. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 19. – С. 10–14.
238. Пустовіт Г. П. Методи навчання і виховання як дидактична категорія в історико-педагогічному контексті (На допомогу педагогу позашкільного навчального закладу) / Г. П. Пустовіт // Позашкільна освіта і виховання. – 2008. – № 1. – С. 2–11.
239. Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Вірші, оповідання, казки, фольклорні записи: для дошк. та мол. шк. віку / Олена Пчілка ; упоряд. та передм. О. М. Таланчук ; худож. І. І. Литвин. – К. : Веселка, 1991. – 334 с. : іл.
240. Радчук Г. К. Сімейне виховання. Освітній тренінг для батьків : навч.-метод. посіб. / Г. К. Радчук, О. В. Тіунова. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 120 с.
241. Рапацевич Е. С. Педагогика. Современная энциклопедия / Е. С. Рапацевич ; под общ. ред. А. П. Астахова. – Минск : Современная школа, 2010. – 720 с.
242. Рибалко Л. М. Сучасні підходи до визначення поняття “навчальне середовище” / Л. М. Рибалко // Постметодика. – 2010. – № 5 (96). – С. 41–44.
243. Римашевская Л. В. Развитие сотрудничества у детей старшего дошкольного возраста / Л. В. Римашевская // Стратегия развития дошкольника и младшего школьника в XXI веке : тезисы конф., 25–26 апреля 2001 г. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – С. 28–29.
244. Розвивальні прогулянки в ДНЗ / уклад. Ю. М. Черкасова. – Х. : Вид. група “Основа”, 2011. – 223, [1] с. – (Серія “ДНЗ. Вихователю”).

245. Романюк К. О. Аналіз експериментальної роботи з виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку / К. О. Романюк // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – Вип. 112, т. 1. – С. 276–281.
246. Романюк К. О. Виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку в умовах полікультурної освіти / К. О. Романюк // Розвивальне навчання та Школа діалогу культур – можливості взаємодоповнення : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Луцьк, 12 квітня 2011 року). – Луцьк, 2011. – С. 53–60.
247. Романюк К. А. Воспитание межэтнической толерантности старших дошкольников путем использования инновационных педагогических технологий / К. А. Романюк // Актуальные вопросы современной науки : [сб. науч. трудов / под. общ. ред. С. С. Чернова]. – Новосибирск : ООО агентство “СИБПРИНТ”, 2013. – Вып. 27. – С. 173–183.
248. Романюк К. Втілення ідей виховання міжетнічної толерантності дітей у педагогічній спадщині В. Сухомлинського / К. Романюк // Василь Сухомлинський і школа ХХІ століття: традиція й інноваційність : [матеріали Всеукр. конф., (м. Умань, 5–6 квітня 2012 року) / гол. ред. Кузь В. Г.]. – Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. – С. 73–76.
249. Романюк К. Досвід формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку в США / К. О. Романюк // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Педагогічні науки. – 2012. – №7 (242) квітень, ч. II. – С. 225–235.
250. Романюк К. Етнопедагогічна толерантність майбутніх фахівців як необхідна умова полікультурного виховання старших дошкільників / К. Романюк // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – 2011.– Вип. XL. – С. 145–147.
251. Романюк К. Історико-педагогічні передумови виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку в Україні / К. Романюк // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал. – 2012. – № 3 (21). – С. 31–42.

252. Романюк Е. А. Модель воспитания межкультурной толерантности детей старшего дошкольного возраста / Е. А. Романюк // Приоритетные направления развития науки и образования : [сб. статей Междунар. науч.-практ. конф. 25 февраля 2014 г. / гл. ред. Широков О. Н.]. – Чебоксары : ЦНС “Интерактив-плюс”, 2014. – С. 133–135.
253. Романюк К. О. Особливості процесу формування міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку / К. О. Романюк // Основні парадигми педагогіки та психології в ХХІ столітті : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 22–23 червня 2012 року). – Одеса : ГО “Південна фундація педагогіки”, 2012. – С. 45–47.
254. Романюк К. О. Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників: експериментальне обґрунтування / К. О. Романюк // Вісник Запорізького національного університету : [зб. наук. праць. Педагогічні науки / гол. ред. Локарева Г. В.]. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2013. – С. 94–102.
255. Романюк К. Проблема оновлення змісту виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників засобами етнокультури / К. Романюк // Вісник інституту розвитку дитини : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 26 : Серія : філософія, педагогіка, психологія. – С. 99–104.
256. Романюк К. Проблема формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку: психолого-педагогічний аспект / К. Романюк // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – 2010. – Вип. XXXII. – С. 30–37.
257. Романюк К. Розвиток креативності дітей старшого дошкільного віку в руслі виховання в них міжетнічної толерантності / К. Романюк // Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 23–25 лютого 2012 р.). – К. : ТОВ “Інфосистем”, 2012. – С. 128–134.
258. Романюк К. Сутнісна характеристика міжетнічної толерантності як категорії психолого-педагогічної науки / К. Романюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка і психологія. – 2011. – Вип. 567. – С. 157–162.

259. Романюк К. Формування готовності педагогів ДНЗ до виховання міжетнічної толерантності дітей (за результатами експериментального дослідження) / К. Романюк // Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 36. – С. 359–367.
260. Романюк К. Формування міжетнічної толерантності дошкільників: особистісно зорієнтовані технології / К. Романюк // Педагогічний дискурс : [зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура]. – Хмельницький : ХГПА, 2012. – Вип. 13. – С. 325–329.
261. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання / Юрій Руденко. – К. : Вид-во імені О. Теліги, 2003. – 328 с.
262. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання / Софія Русова. – Львів–Краків–Париж : Просвіта, 1993. – 127 с. – (Попул. енциклопедія “Просвіти”. – Ч. 4.).
263. Руссо Ж.-Ж. Еміль, или О воспитании / Жан Жак Руссо // Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. – М. : Педагогика, 1988. – С. 199–296. – (Б-ка учителя)].
264. Савчук Б. Українська етнологія / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 559 с.
265. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : навч. посіб. / В. А. Семиченко. – К. : Вища шк., 2004. – 335 с.
266. Скаткин М. Н. Принципи обучения. / М. Н. Скаткин // Дидактика средней школы: некоторые проблемы современной дидактики : учеб. пособ. / под ред. М. Н. Скаткина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1982. – С. 48–90.
267. Сковорода Г. Вступні двері до християнської добронравності / Григорій Сковорода // Твори : у 2 т. – Т. 1. – К. : ТОВ Вид-во “Обереги”, 2005. – 2-ге вид., виправ. – С. 140–150. – (Київська б-ка давнього українського письменства. – Студії. – Т. 5).
268. Слєпкань З. І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі : навч. посіб. / З. І. Слєпкань. – К. : Вища шк., 2005. – 239 с. : іл.
269. Словник термінів міжкультурної комунікації / уклад. Ф. С. Бацевич. – К. : “Довіра”, 2007. – 205 с.

270. Спиноза Б. Етика / Бенедикт Спиноза ; пер. с лат. Н. А. Иванцова. – СПб. : Аста-пресс ltd., 1993. – 248 с.
271. Стельмахович М. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. – Т. 1 : Українське національне виховання. / упоряд. : Л. Калуська, В. Ковтун, М. Ходак ; за заг. ред. Л. Калуської. – Івано-Франківськ – Коломия : Видавничо-поліграфічне товариство “Вік”, 2011. – 520 с.
272. Стельмахович М. І. Народна педагогіка / Мирослав Ігнатович Стельмахович. – К. : Рад. шк., 1985. – 312 с.
273. Степанова Т. М. Еволюція змісту дошкільної освіти у другій половині ХХ століття : монографія / Тетяна Михайлівна Степанова – К. : ВД “Слово”, 2010. – 184 с.
274. Степанова Т. М. Трансформації змісту перед шкільної освіти в історії розвитку вітчизняної дошкільної педагогіки: методологія теорія і практика (кінець ХІХ – ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки”, 13.00.08 “Дошкільна педагогіка” / Т. М. Стапанова. – Одеса, 2011. – 43 с.
275. Столяренко О. Ціннісне ставлення до людини: виховна модель толерантних взаємовідносин учасників навчально-виховного процесу / О. Столяренко // Рідна школа. – 2010. – № 3 (березень). – С. 47–52.
276. Сусллова Э. К. Воспитание у детей эмоционально-положительного отношения к людям разных национальностей / Э.Сусллова // Дошкольное воспитание. – 1999. – № 1. – С. 82–91.
277. Сусллова Э. К. Воспитание у детей этики межнационального общения / Э. К. Сусллова. – М. : А.П.О., 1994. – 80 с.
278. Сухомлинський В. О. Квітка сонця: Притчі, казки, оповідання / В. О. Сухомлинський ; пер. Д. С. Чередниченка. – Х. : Вид-во “Школа”, 2009. – 240 с.
279. Сухар В. Л. Мовленнєве спілкування. Комплексні заняття у повсякденні. Старша група / В. Л. Сухар. – Х. : Вид-во “Ранок”, 2009. – 208 с. – (Дошкільна освіта).
280. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Т. 3. – К. : Рад. школа, 1977. – С. 7–282.
281. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Т. 4. – К. : Радянська школа, 1976. – С. 7–392.

282. Тейлор К. Психологические тесты и упражнения для детей / К. Тейлор ; пер. с англ. Е. Рыбиной. – М. : Апрель Пресс, Изд-во “Эксмо”, 2003. – 224 с. – (Серия “Психологический практикум : Тесты”).
283. Терентьева Н. О. Полікультурне виховання як основа міжкультурного спілкування / Н. О.Терентьева // Розвиток особистості в полікультурному освітньому просторі : збірка матеріалів Міжнародного конгресу. – IV Слов’янські педагогічні читання. – Черкаси : Вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. – С. 181–183.
284. Титов В. Класно-урочна система і новий образ особистості / В. Титов // Педагогіка толерантності. – 2008. – № 1–2 (43–44). – С. 8–12.
285. Тишков В. А. История и историки в США / Валерий Александрович Тишков. – М. : Наука, 1985. – 352 с.
286. Тодорцева Ю. В. Педагогіка толерантності : метод. реком. / Ю. В. Тодорцева. – Одеса : СВД Черкасов М. П., 2004. – 90 с.
287. Толстова Ю. Н. Анализ социологических данных: методология, дескриптивная статистика, изучение связей между номинальными признаками / Ю. Н. Толстова. – М. : Научный мир, 2000. – 352 с.
288. Українка Л. Лист до товаришів / Леся Українка // Зібрання творів : в 12 т. – Т. 8 : Літературно-критичні та публіцистичні статті. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1977. – С. 9–11.
289. Українка Л. “Не так ті вороги, як добрії люди” / Леся Українка // Зібрання творів : в 12 т. – Т. 8 : Літературно-критичні та публіцистичні статті. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1977. – С. 19–25.
290. Українка Л. Фольклорні записи / Леся Українка // Зібрання творів : в 12 т. – Т. 9 / під. ред. О. Я. Безпальчук. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 9–169.
291. Українська етнопедагогіка : навч.-метод. посіб. / за ред. акад. В. Кононенка. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 508 с.
292. Урунтаева Г. А. Практикум по детской психологии : пособ. для студ. педагог. ин-тов, учащихся педагог. училищ и колледжей, воспитателей детского сада / Г. А. Урунтаева, Ю. А. Афонькина. – М. : Владос, 1995. – 291 с.
293. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : в 2 т. – Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки / склав і підгот. до друку Е. Д. Днепров ; за

- ред. О. І. Пискунова (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Рад. школа, 1983. – С. 192–472. – (Пед. б-ка).
294. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : в 2 т. – Т. 1: Теоретичні проблеми педагогіки / склав і підгот. Е. Д. Дніпров ; за ред. О. І. Пискунова [та ін.]. – К. : Рад. школа, 1983. – С. 43–104. – (Пед. б-ка).
295. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання / К. Д. Ушинський ; упор. і авт. вступ. статті О. Т. Губко. – К. : Рад. школа, 1974. – 150 с.
296. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 “Дошкільна педагогіка” / Т. С. Фасолько. – К., 2000. – 18 с.
297. Филипчук Г. Знаете ли вы своего ребенка? Книга для родителей. / Галина Филипчук ; пер. с польск. Л. В. Васильевой. – 4-е изд., доп. – М. : Прогресс, 1989. – 400 с., ил.
298. Фоглінський С. Виховання національної свідомості та формування політичної культури в умовах поліетнічного регіону / С. Фоглінський // Виховання національно свідомої особистості : метод. реком. / за ред. Д. О. Тхоржевського. – Глухів : РВВ ГДПІ, 2001. – С. 27.
299. Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл ; пер. с англ. Д. Гурьева, Л. Суворовой. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во “ЭКСМО-Пресс”, 2000. – 368 с.
300. Хайрудинов М. А. Этнопедагогика как научное обоснование системы образования и воспитания народов СНГ / М. А. Хайрудинов // Этнопедагогика: проблемы, перспективы : [материалы междунар. научно-практической конф., г. Москва, Россия 15 ноября 2013 г. / под ред. Панькина А. Б.] – Москва, 2013. – С. 232–235.
301. Хайрудинов М. А. Этнопедагогические аспекты становления и развития общественного дошкольного воспитания в Крыму / М. А. Хайрудинов // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського : [збірник наукових праць : Педагогические науки. Т.1.]. – Вип. 1.41(93). – Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2013. – С.213–219.
302. Хаткіна М. О. Веселі уроки кота Етикета / М. О. Хаткіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. – 416 с.

303. Хриков Є. М. Педагогічні умови як складова наукових знань / Є. М. Хриков // Шлях освіти. – 2011. – № 2 (60). – С. 11–15.
304. Цукерман Г. А. Виды общения в обучении / Г. А. Цукерман. – Томск, Пеленг, 1993. – 268 с.
305. Шалімова Л. Л. Казкотерапія як засіб розвитку дошкільнят / Л. Л. Шалімова. – Х. : Вид-во “Ранок”, 2013. – 160 с. – (Сучасна дошкільня освіта).
306. Швайка Л. А. Організація трудової діяльності в дитячому садку / Л. А. Швайка. – Х. : Вид. група “Основа”, 2008. – 187, [5] с. : іл. – (Серія “ДНЗ. Вихователю”).
307. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н. И. Шевандрин. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 512 с., ил.
308. Шевченко Т. Г. Кобзарь (на украинском языке) / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1976. – 575 с.
309. Шемет П. Г. Інформатизація – шлях оновлення освіти. / П. Г. Шемет // Постметодика. – 1997. – № 1 (15). – С. 31–32.
310. Шибицька Л. О. Роль зовнішніх засобів у регуляції поведінки старших дошкільників / Л. О. Шибицька // Дошкільна педагогіка і психологія : республік. наук.-метод. зб. – К. : Радянська школа, 1972. – Вип. 6. – С. 51–57.
311. Шиманська І. Ф. Леся Українка про освіту та виховання / І. Ф. Шиманська. – К. : Радянська школа, 1973. – 112 с.
312. Шульга М. О. Етнокультурна компетентність особи / М. О. Шульга // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 63–64.
313. Шульга М. Етнофор / М. Шульга // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – С. 79.
314. Щукина Г. И. Деятельность учителя и деятельность учащихся в процессе обучения / Г. И. Щукина // Педагогика / под ред. Г. Нойнера, Ю. К. Бабанского. – М. : Педагогика, 1984. – С. 275–290.
315. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И. С. Якиманская. – М. : Сентябрь, 1996. – 96 с.

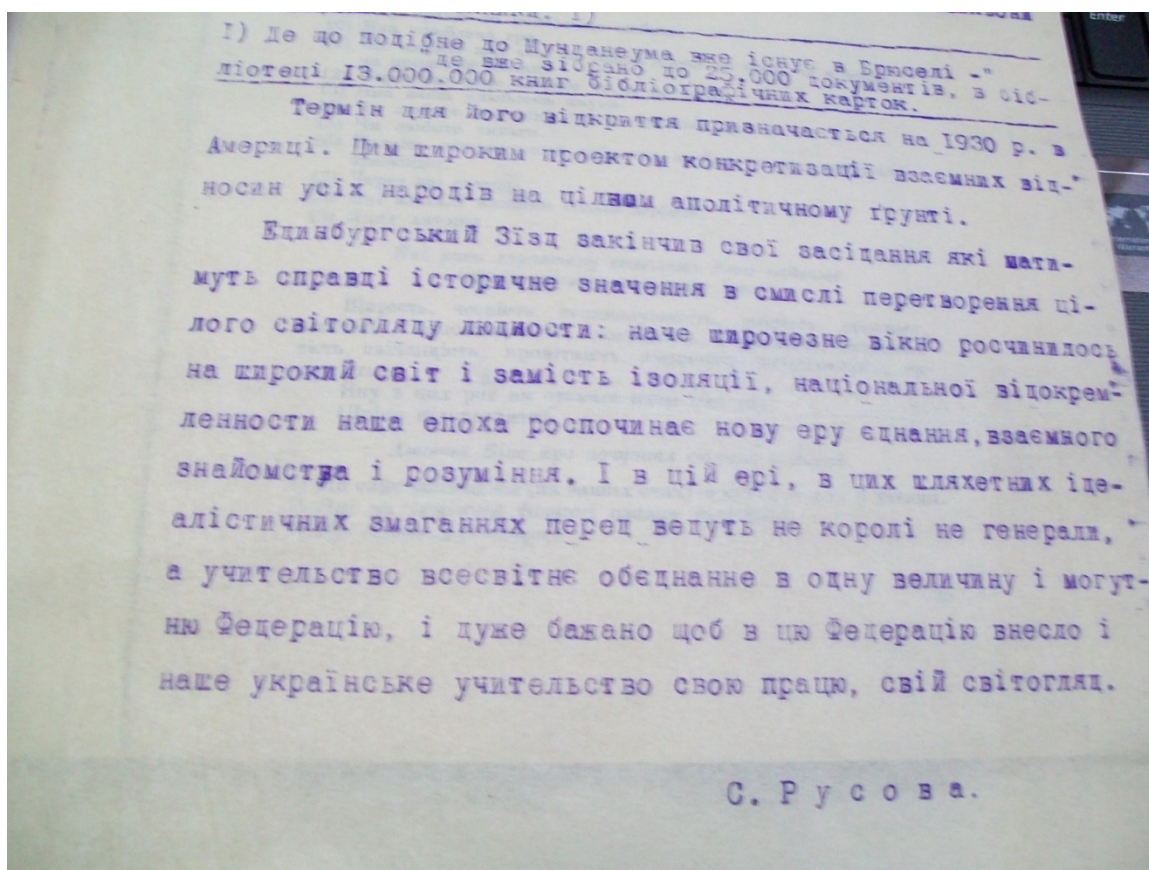
316. Якиманская И. С. Развивающее обучение / И. С. Якиманская. – М. : Педагогика, 1979. – 144 с. – (Воспитание и обучение. Б-ка учителя).
317. Якса Н. До проблеми розвитку особистості як суб'єкта праці / Н. Якса // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка і психологія. – Чернівці : Чернів. нац. ун-тет, 2011. – Вип. 567. – С. 202–205.
318. Якса Н. В. Толерантність в системі ціннісно-цільових пріоритетів педагогічної освіти: полікультурний аспект / Н. В. Якса // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2007. – Вип. 34. – С. 102–105.
319. Abboud S. K. Top of the class : How Asian parents raise high achievers – and how you can too / Dr. Soo Kim Abboud, Jane Kim. – New York : Berkley books, 2005. – 209 p.
320. Accept pluralism [Virtual Resource]. – Access mode : http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/20955/ACCEPT_2012_01_WP3_ComparativeReport.pdf?sequence=1.
321. Banks J. A. Curriculum guidelines for multicultural education / Banks J.A. ; editor – prof. Fred Schultz // Multicultural education. Second Edition. – Guilford, Connecticut, 1995/1996. – P. 112–126.
322. Cultural integration of immigrants in Europe / edited by Yann Algan, Alberto Bisin, Alan Manning, Thierry Verdier. – Oxford : MPG Books Group, Bodmin and King's Lynn, 2012. – 344 p.
323. Cummins J. Bilingual Children's Mother Tongue: Why is it important for education? [Virtual Resource] / Jim Cummins // Sprogforum. – 2001. – November 19. – Access mode : <http://www.fiplv.org/Issues/CumminsENG.pdf>.
324. Daugherty D. Pathways to tolerance. Student diversity / Editors – Dorothy Daugherty, Victoria Stanhope. – Bethesda.: The National Association of School Psychologists, 1998. – 51 p.
325. David T. From child development to the development of early education research: the UK scene / Tricia David // Researching early childhood education: European perspectives / ed. by Tricia David. – London : Paul Chapman Publishing, 1998. – P. 157–175.

326. Derman-Sparks L. Empowering children to create a caring culture in a world of differences / Louise Derman-Sparks ; Editor – prof. Fred Schultz // Multicultural education. Second Edition. – Guilford, Connecticut, 1995/1996. – P. 133–139.
327. Fillmore L.W. Educating citizens for a multicultural 21st century/ Lily Wong Fillmore ; Editor – prof. Fred Schultz // Multicultural education. Second Edition. – Guilford, Connecticut, 1995/1996. – P. 236–240.
328. Ladlia K. Tolerance of early childhood children in multicultural group in Yala Province, Thailand: A development of literature-based teaching model / Kessaree Ladlia // International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education. – 2010. – Vol. 1, Issue 4, December. – P. 201–207.
329. McLaren P. Revolutionary multiculturalism: Pedagogies of dissent for the new millennium / P.McLaren. – Boulder, Colorado, Westview Press, 1997. – 320 p.
330. Okano K. H. Ethnic Koreans in Japanese school: shifting boundaries and collaboration with other groups / Kaori H. Okano // Minorities and education in multicultural Japan: an interactive perspective / edited by Ryoko Tsuneyoshi, Kaori H. Okano, Sarane Spence Boocock. – Oxon : Taylor and Francis e-Library, 2011. – P. 100–127.
331. Shimizu M. Schools, community and “newcomer” children: a case study of a public housing complex / Mutsumi Shimizu // Minorities and education in multicultural Japan: an interactive perspective / edited by Ryoko Tsuneyoshi, Kaori H. Okano, Sarane Spence Boocock. – Oxon : Taylor and Francis e-Library, 2011. – P. 173–191.
332. Tai E. Multicultural education in Japan [Virtual Resource] / Eika Tai // Japan Focus. – 2007. – December 27. – Access mode : <http://www.japanfocus.org/-Eika-TAI/2618#>.
333. Tosqueville A. Democracy in America. – Vol. I, II / A. Tosqueville. – N.-Y. : Bantam Classic Book, 2000. – 943 p.
334. Tsuneyoshi R. Three frameworks on multicultural Japan: towards a more inclusive understanding [Virtual Resource] / Ryoko Tsuneyoshi // Multicultural education review. – 2011. – Vol. 3, No. 2. – pp. 125–156. – Access mode : <http://journals.sfu.ca/mer/index.php/mer/article/view/27/28>.
335. Vedder P. Multicultural childcare [Virtual Resource] / P. Vedder, E. Bouwer, T. Pels. – Great Britain, Cromwell Press, 1996. – 137 p. – Access mode :

- [http://books.google.com.ua/books?
id=9qMwPmD_d4C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false.](http://books.google.com.ua/books?id=9qMwPmD_d4C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false)
336. Wardle F. Diversity in Early Childhood Programs [Virtual Resource] / Francis Wardle // The Professional Resource for Teachers and Parents. – Access mode : [http://www.earlychildhoodnews.com/earlychildhood/article_view.aspx?
ArticleID=548.](http://www.earlychildhoodnews.com/earlychildhood/article_view.aspx?ArticleID=548)
337. Williams D. Beyond the golden rule / Dana Williams ; editor Brian Willoughby ; Southern Poverty Law Center. – Alabama, 2010. – 56 p.
338. Willoughby B. Speak up! Responding to everyday bigotry / Brian Willoughby, editor Jennifer Holladay ; Southern Poverty Law Center. – Alabama, 2005. – 88 p.

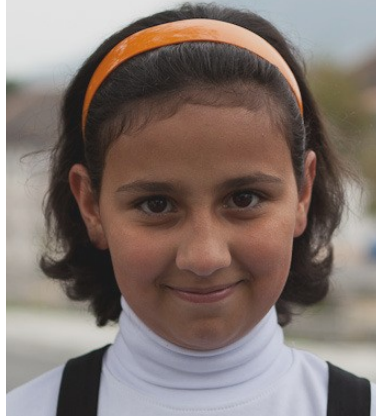
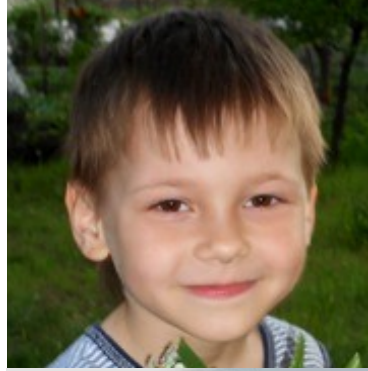
Додаток А

**Фрагмент з щоденника С. Русової про Единбурзький педагогічний з'їзд
1925 р.**

Додаток Б

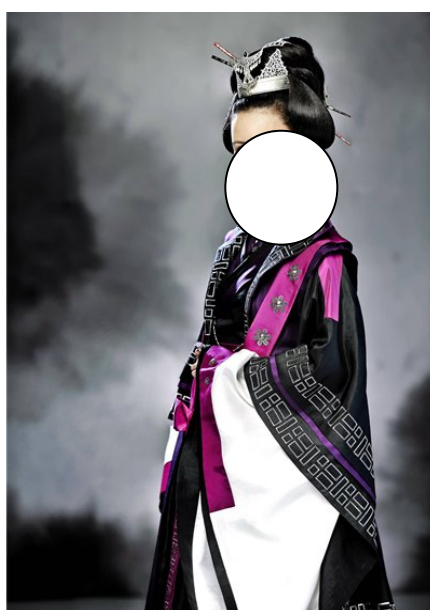
Наочний матеріал, використаний під час проведення діагностувального
завдання “Знання національного костюма”

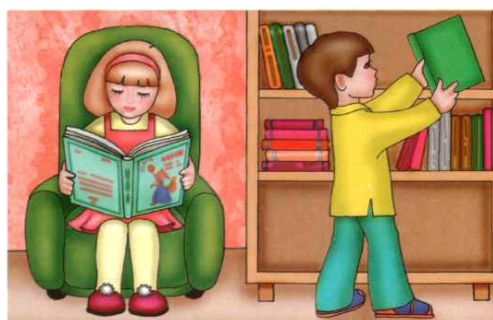

**Наочний матеріал для проведення діагностувального завдання
“Сюжетні картинки”**

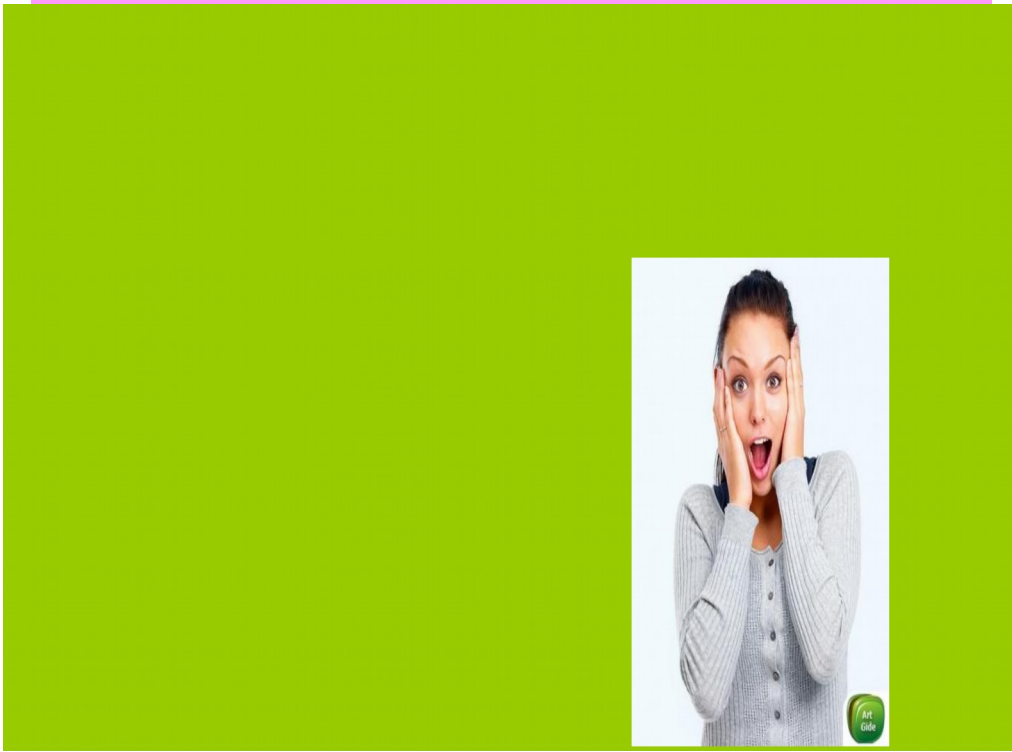

**Допоміжний матеріал для проведення діагностувального завдання
“Вивчення розуміння емоційних станів людей, зображених на
картинках”**

Наочний матеріал для проведення діагностувального завдання
“Впізнай настрій”

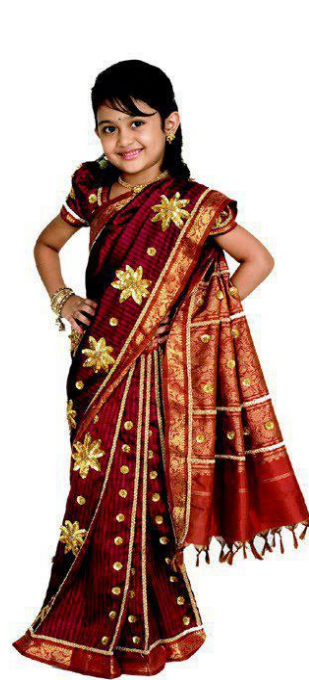

**Допоміжні матеріали для проведення діагностувального завдання
“Пригости цукеркою”**

www.vkostume.l

Додаток В

АНКЕТА ДЛЯ ВИХОВАТЕЛІВ ДНЗ

1. В якій місцевості знаходиться дитячий навчальний заклад де Ви працюєте?
  - а) місто;
  - б) село
2. У групі дітей якого віку Ви зараз працюєте?
  - а) ранній вік;
  - б) молодший дошкільний вік;
  - в) середній дошкільний вік;
  - г) старший дошкільний вік
3. Чи вважаєте актуальною в сучасних умовах проблему формування міжетнічної толерантності дітей? Чому?
4. Які, на Вашу думку, завдання формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ?

5. У чому полягає діяльність вихователя з формування міжетнічної толерантності дітей?

- а) у врахуванні вікових особливостей дітей;
- б) в розумінні полінаціональної та полікультурної ідентичності своїх вихованців;
- в) в уникненні категоричності у власних судженнях;
- г) у створенні атмосфери поваги до етнокультурних відмінностей людей;
- д) у вивченні вихованців – носіїв етнокультури;
- е) у вивченні психологічного клімату у колективі;
- є) у вивченні рівня толерантності дітей;
- ж) у володінні знаннями про загальнолюдські цінності;
- і) в аналізі власних упереджень і стереотипів та їх позбавлення

6. Які форми і методи доцільно використовувати в роботі з ознайомлення з цінностями та культурою інших народів:

- а) бесіда;
- б) читання і аналіз дитячої української і зарубіжної літератури;
- в) народні ігри різних народів світу;
- г) порівняльний аналіз звичаїв і традицій, способу життя, побуту;
- д) психологічні тренінги;
- е) тематичні ігри національних культур;
- є) дитячі свята;
- ж) пояснення;
- з) творчі самостійні завдання;
- и) інший варіант

7. Чи потрібно фіксувати у планах виховної роботи ДНЗ цілі, завдання, спрямовані на формування міжетнічної толерантності і культури міжнаціонального спілкування дітей?

- а) так, завжди;
- б) так, інколи;
- в) ні

8. Що заважає вашій роботі у цьому напрямку?

- а) недостатня кількість часу;
- б) недостатня кількість знань;
- в) відсутність науково-методичного забезпечення;
- г) відсутність інтересу до проблеми;
- д) інший варіант

9. В яких формах ви б прийняли допомогу з організації роботи з формування міжетнічної толерантності дошкільників?

а) лекції та тренінги на курсах підвищення кваліфікації для педагогів ДНЗ;

б) організація творчих проблемних груп у ДНЗ;

в) вивчення педагогічних досліджень та кращого педагогічного досвіду;

г) відвідування майстер-класів;

д) інший варіант

10. Як ви оцінюєте рівень знань сучасних дошкільників про свою країну, мову, культуру?

а) відмінно;

б) добре;

в) задовільно;

г) незадовільно

11. Як ви оцінюєте рівень знань старших дошкільників про культуру, побут та звичаї інших народів, що проживають в Україні?

а) відмінно;

б) добре;

в) задовільно;

г) незадовільно

12. Чи були конфліктні ситуації між дітьми на міжетнічній основі у Вашій педагогічній практиці в ДНЗ? Опишіть.

Додаток Д

**Програма спецкурсу для вихователів дошкільних закладів
“Виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку
у навчально-виховній практиці ДНЗ”**

№	Тема	Вид заняття	Дидактичний	Кількість
---	------	-------------	-------------	-----------

			матеріал	годин
1.	Мета, завдання, теоретико-методологічні основи спецкурсу. Поняття “толерантність” у філософії, соціології, педагогіці та психології.	Лекція	Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО, Конвенція про права дитини та ін. документи.	2
2.	Передумови виникнення вчення про міжетнічну толерантність в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ сторіч)	Лекція-діалог	Статті, схеми, архівні матеріали.	2
3.	Основні підходи до організації виховання міжетнічної толерантності дітей: культурологічний, аксіологічний, особистісно діяльнісний.	Семінарське заняття	Таблиці, схеми	2
4.	Формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку: функції, форми організації та методи окресленого процесу.	Лекція	Схеми	2
5.	Педагогічні умови ефективності реалізації процесу виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників.	Лекція-діалог	Схеми, таблиці.	2
6.	Інновації як допоміжний механізм у процесі формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.	Семінар-практикум	Методичні рекомендації, мультимедіа презентація.	2
7.	Актуалізація батьківсько-педагогічної взаємодії – запорука успішності реалізації процесу виховання міжетнічної толерантності.	Лекція-діалог	Таблиці	2
8.	Діагностика рівнів сформованості міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.	Практичне заняття	Діагностичні методики	2
9.	Рефлексія. Заключне	Конференція-	Виступи	2

	заняття.	диспут	учасників	
--	----------	--------	-----------	--

Додаток Е

Конспекти занять, впроваджених у експериментальних групах дітей старшого дошкільного віку

Тема: Мандрівка Україною

Мета: Розширювати знання дітей про Україну, стимулювати пізнавальний інтерес, увагу. надати знання про те, що кожен регіон нашої країни цікавий по-своєму. Виховувати любов до рідного краю, дружелюбність, вміння гратись та вчитись у колективі.

ХІД

1. Організаційний момент.

Зараз, люба дітвора,
В нас цікава буде гра,
І дівчата, і хлоп'ята,
Дуже люблять мандрувати.
Вирушаємо ми нині
В подорож по Україні.

2. Вступна частина (сюрпризний момент, повідомлення мети заняття, відгадування загадок тощо)

Діти, сьогодні ми помандруємо по нашій країні – Україні. Для когось з дітей вона є Батьківщиною, а хтось народився в іншій країні, а живе тут. Але чим більше ви знатимете про Україну, тим більше ви її любитимете.

3. Основна частина:

- діалог за темою;
- читання творів художньої літератури;
- розв'язання проблемних ситуацій (тренінг поведінки у типових ситуаціях спілкування)
- гра або ігрова вправа.

А зараз послухайте вірш П.Воронько.

Облітав журавель

Облітав журавель
сто морів, сто земель,
облітав, обходив,
крила, ноги натрудив.
Ми спитали журавля:
– Де найкраща земля? –
Журавель відповідає:
– Краще рідної – немає!

Дайте відповіді на запитання. Що облітав журавель? Який висновок журавель зробив після своєї мандрівки? Чому нам найкраще у рідному краї?

А зараз послухайте оповідання Г.Донець і спробувати запам'ятати назви різних регіонів України та те, чим вони багаті.

Ми живемо на Україні

Кожна людина любить найбільше той край, де народилася і живе. Кожен пишається своєю рідною землею. Завжди хоче сказати про неї найкраще:

– Чи доводилось вам бути на Полтавщині? Чи бачили її квітучі весняні сади? – захоплено запитують полтавці.

– А чи знаєте ви, що в нашому краю видобувають найбільше кам'яного вугілля, - гордо хваляться діти з Донбасу.

– А хто не бачив наших гір, високих полонин, не ласував нашим солодким виноградом, то приїздіть до нас, - додають діти з Закарпаття.

– А хто з вас уже відпочивав у нашій країні і купався у теплому Чорному морі? – запитують діти з Криму..

Але наше квітуче поле льону також схоже на синє море, - скажуть діти з Полісся.

– А...

І якби скласти до купи усе сказане дітьми, то вийшла б хвилююча розповідь про нашу квітучу Україну.

Діти, чи запам'ятали ви назви регіонів України? Чим багатий кожен з українських країв? Судячи з оповідання діти люблять свій рідний край, в кому вони живуть?

Щось ми засиділись, давайте пограємо в гру “**Ми веселі діти**”.

Мета: удосконалювати навички ритмічної ходьби та бігу; виховувати рішучість, орієнтування в просторі.

Зміст гри: Лічилкою обирається дитина – ловець. Діти утворюють коло, а в середині кола стає ловець. Діти ходять по колу і промовляють:

Ми маленькі дошкільнята,
Любим бігати й гуляти,
І сміятись і стрибати,
Ану спробуй нас догнати.
Раз, два, три – лови!

А щоб закріпити те, що ми дізнались сьогодні пограймо в творчу гру “Слівце додавай – віршика складай”.

Зміст гри: діти добирають слова-рими, завершуючи речення, що читає вихователь.

Наша Батьківщина – мальовнича... (Україна).

Батьківщину я свою палко й трепетно... (люблю).

Свій народ любити маю, а всі інші - ... (поважаю).

Хочуть українські діти з іншими дітьми... (дружити).

Усім людям світу щирю зичу долі, щастя й ... (миру).

4. Заклучна частина:

- підведення підсумків заняття;
- підведення підсумків заняття – виведення морального правила, формування логічного узагальнення.

Діти, сьогодні наше заняття називалось – “Подорож Україною”. Ми дізнались багато цікавого про нашу рідну країну, в якій живемо. Про які

регіони України ми читали оповідання? А про кого я вам читала вірш? Як слід ставитись до рідного краю? (Відповіді дітей)

Тема: Мандрівка Україною. Київ – славетне місто-столиця.

Мета: Продовжувати знайомити дітей з Україною, прищеплюючи любов до неї та рідного краю, надати дітям знання про Київ, столицю України, розвивати пізнавальний інтерес, мислення, пам'ять. Виховувати дружелюбність, слухняність, колективізм.

ХІД

1. Організаційний момент.

Зараз, люба дітвора,
В нас цікава буде гра,
І дівчата, і хлоп'ята,
Дуже люблять мандрувати.
Ми продовжуємо нині
Подорож по Україні.

2. Вступна частина (сюрпризний момент, повідомлення мети заняття, відгадування загадок тощо)

Малята, ми продовжуємо подорож по нашій країні – Україні. А хто відгадає загадку: що у світі найпрудкіше. (Відповіді дітей). Діти, це думка і з її допомогою ми помандруємо до одного з найвизначніших місць нашої держави. Але в нас на шляху перешкоди. Перша з них – вірш:

Київ княжий, стольний Київ,
Він ламав мечі батиїв.
І в Європі був щитом.
Нині Київ над Дніпром –
Місто гордості і слави
Української держави.

Про яке місто йде мова у вірші? (Відповіді). Правильно, про Київ. А зараз друга перешкода – загадка: як називається головне місто держави, де знаходиться уряд та урядові установи? Правильно, столиця. Як називається місто, що є столицею України? Так, Київ.

3. Основна частина:

- діалог за темою;
- читання творів художньої літератури;
- розв'язання проблемних ситуацій (тренінг поведінки у типових ситуаціях спілкування)
- гра або ігрова вправа.

Зараз у нас буде ще одна перешкода. Вам слід уважно слухати легенду про заснування Києва, адже місто дуже старовинне й історія його дуже цікава.

Заснування Києва (Легенда)

Жили на київських горах три брати: один називався Кий, другий – Щек, а третій – Хорив. Була у них сестра Либідь.

Кий жив на горі, де сьогодні узвіз Боричів. Щек жив на горі, що нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, яка називається Хоривицею. Побудували брати місто більше 1000 років тому і назвали його на честь старшого брата Київ.

А доповненням легенди буде уривок з вірша О.Олеся.

Де стоїть наш Київ.

Над Дніпром широким, вільним,
 Де луги й степи цвіли,
 Наші прадіди поляни
 Оселились і жили.
 Де стоїть наш Київ,
 Там була сама гора.
 Жив там перший Кий з Хоривом,
 Щек та Либідь – їх сестра.
 Над самим Дніпром на горах,
 Огороджений з боків
 Ровом, мурами, валами,
 Київ виріс і розцвів.

Що ви дізнались про історію нашого головного міста – Києва? Хто за легендою заснував його? (Київ заснували три брати-князі – Кий, Щек, Хорив та їх сестра Либідь.)

Де розташована наша столиця – Київ? Київ називають серцем нашої країни. Як ви гадаєте, чи завжди Київ був таким як тепер? Ось як написав про столицю український письменник І.Січовик.

... Стала Україна незалежною державою, а разом з нею відродилася й наша столиця – місто Київ.

Оновилися, засяяли золотом бані церков, вирости нові житлові райони, з'явилися музеї, університети, школи, театри, стадіони...

Є в місті підземна залізниця – метро. Дніпром плавають величні теплоходи, на фабриках і заводах виробляють продукти і товари, якими користуються не лише кияни, а й мешканці України.

Гостей столиці приваблюють десятки музеїв, картинних галерей, концертних залів, соборів, парків, спортивних споруд. Київ стає справжнім європейським містом, яке відвідують чимало мешканців інших країн, а на його вулицях лунає не лише рідна та милозвучна українська мова, а чимало інших світових мов.

А тепер спробуйте відповісти на кілька запитань Яке місто – наша столиця Київ? Що є в Києві? Для чого приїздять гості та туристи в Київ?

4. Заключна частина:

- підведення підсумків заняття;
- підведення підсумків заняття – виведення морального правила, формування логічного узагальнення.

Діти, сьогодні ми продовжили нашу мандрівку Україною. В яке місто сьогодні ми подорожували? Як ще його можна назвати. Що ви запам'ятали з легенди й вірша про заснування Києва. Чи хотіли б ви відвідати столицю нашої країни?

Тема: Національні символи.

Мета: сприяти розширенню світогляду дітей; ознайомити дітей з національними символами України – прапором, гербом, гімном; закріплювати знання дітей про рідний край; формувати почуття любові до рідної землі, гордості за неї; розвивати мовлення, уяву; виховувати доброзичливість, патріотичні почуття, повагу до державних символів.

Словник: державні символи, герб, тризуб, гімн, прапор.

ХІД

1. Організаційний момент.

Діти, сьогодні попереду в нас чимало цікавого, отож зосередьтеся і приготуйтеся все уважно слухати і запам'ятовувати. Але перш ніж ми почнемо, давайте привітаємося:

Діти дружно всі живуть
І до себе в гості звать
Будем весело ми грати
Вчитись будемо й танцювати

2. Вступна частина (сюрпризний момент, повідомлення мети заняття, відгадування загадок тощо)

А зараз вам слід уважно послухати й відгадати загадку:

Крила має і літає
Але крильми не махає
І сріблиться в небесах
Цей залізний диво-птах

Молодці, це літак. Я пропоную вам зібрати чарівний літак, щоб наші українські іграшки могли полетіти до інших іграшок світу. Але літак слід обладнати так, щоб льотчики інших країн бачили, що це літаки українські, що летять вони з України. Кожна країна обов'язково має свої символи. Думаю, ви здогадались, що темою нашого заняття є національні символи України. Цю тему ми будемо вивчати кілька занять.

3. Основна частина:

- діалог за темою;
- читання творів художньої літератури;
- розв'язання проблемних ситуацій (тренінг поведінки у типових ситуаціях спілкування)
- гра або ігрова вправа.

Символи – це знаки, пізнавальні прикмети. Національними символами є знаки, за якими можна впізнати ту чи іншу державу. Символами України є прапор, герб і гімн. (Вихователь демонструє Державний прапор України).

Прапор існував з давніх часів. Спочатку він був трикутної форми, а зараз якої він форми? (Діти – прямокутної). Якого він кольору? (Синьо-жовтого). Запам'ятайте, жовтий колір символізує колір хліба, пшениці, зерна, що дає життя всьому на землі, а синій колір, блакитний - колір неба.

Послухайте вірш та подумайте, чому саме ці кольори складають український прапор:

Синій, як море, як день золотий –
 З неба і сонця наш прапор ясний.
 Гляньте, на ньому волошки цвітуть,
 Гляньте, жита в ньому золото ллють.
 З жита й волошок наш прапор ясний.
 З неба і сонця як день весняний.

Ви тепер зрозуміли, чому наш прапор синьо-жовтий? Адже він символізує речі, які дають життя всьому на землі, відображає українську природу.

А зараз розгляньте малюнки із зображенням дітей з прапорами своєї держави і знайдіть дитину з України. Молодці.

У давні часи люди використовували символічні знаки. Це були хрести, ромби, квадрати, а пізніше – квіти, зброя, тварини. Слово “герб” означає символічний знак держави, який зображують на прапорах, монетах, печатках, документах.

Послухайте вірш про знак України – герб тризуб.

Знак країни головний –
 Це тризубець золотий.
 Він як сонце в небі синім,
 В ньому слава, в ньому сила,
 В нім священне слово “воля”,
 Щ рятує від неволі.
 Будь же рідна Україно,
 Під гербом цим вільна й сильна.
 Хай про тебе в цілім світі
 Знають всі: дорослі й діти.

Діти, повторіть ще раз як називається герб України. (Тризуб) Зверніть увагу, що слово “тризуб” пов’язане з числом три. Де ми зустрічаємо магічне число три? (У казках: три дороги, три сини, три бажання, три богатири).

Правильно. У тризубі відображена триєдність життя. Це батько, мати, дитя, що символізують силу, мудрість, любов.

А зараз ми пограємо в гру **“Чий вінок кращий”**.

Зміст гри. Діти діляться на дві рівні групи, кожна з яких утворює коло.

Вихователь співає:

Візьмемось за руки,
Підемо на луки,
Там сплетем віночок,
Станем у таночок.

Діти беруться за руки і йдуть по колу вліво. На останні слова зупиняються, піднімають руки, вихователь продовжує:

Чий найкращий вінок,
Той і піде в танок.

Після цих слів діти швидко опускають руки на плечі своїм сусідам. Вихователь зазначає, у якому колі діти швидше поклали руки на плечі і додержують форми кола. Ці діти танцюють під будь-яку музику, а інші плескають в долоні.

Діти, під яку музику ми зараз танцювали. (Під жваву, веселу, швидку). Так, а бувають пісні урочисті, святкові. До такої пісні належить ще один національний символ – гімн України. Слово “гімн” означає похвальну пісню, а його назва – “Ще не вмерла Україна”.

А зараз уважно послухайте вірш про гімн України:

Лине пісня незабутня, горда, величава.
В ній – надія на майбутнє, України слава.
Нею сонце зустрічає нашу Батьківщину,
день новий розпочинає – сильна, неподільна.
До нових здобутків кличе пісня Україну,
А зовуть її велично всі Державним Гімном.

Слухати гімн України завжди треба стоячи, з гордо піднятою головою., тримаючи руку біля серця. (Разом з вихователем діти слухають фрагмент гімну)

4. Заклучна частина:

- підведення підсумків заняття;
- підведення підсумків заняття – виведення морального правила, формування логічного узагальнення.

Діти, сьогодні ми познайомились з вами з національними символами України. Які з них ви запам'ятали? З яких кольорів складається прапор України? Що таке герб? Чому наш герб називається тризуб? Що таке гімн? Як гімн України слід слухати?

Сьогодні ви всі були дуже уважні та кмітливі, а ще показали як ви вмієте разом дружно гратись. Ви просто молодці. Наше заняття завершено.

Тема: Я та люди навколо мене

Мета: Збагатити знання дітей про чесноти навколишніх людей та шанобливе ставлення до них; викликати бажання різними способами вшановувати дорослих та однолітків; поповнити знання дітей про способи вияву поважливого ставлення до інших людей; сформувані твердження, що інших шанують не за зовнішні ознаки, а за моральні якості та вчинки.

Підтема: Повага до людей: що це?

Мета: Ознайомити дітей з поняттям “повага” та способами вияву поваги до інших на основі ситуацій повчального характеру, вправляти дітей у вияві поваги один до одного, розвивати моральні якості дітей, виховувати товариське ставлення один до одного та оточуючих.

ХІД

1. Організаційний момент.

Діти, сьогодні на нас чекає дуже цікаве заняття. Проте, перш ніж ми почнемо, давайте скажемо привітання:

Знають всі: коли є друг,
Все світлішає навкруг,
Якщо сам не підведеш,
Друзів більше ти знайдеш. (заняття та виховні заходи
с. 137 “Пісня про дружбу”)

2. Вступна частина (сюрпризний момент, повідомлення мети заняття, відгадування загадок тощо)

Тема нашого заняття сьогодні “Повага до людей: що це?”. Навколо нас величезна кількість людей, які достойні шанобливого, поштивого ставлення до себе. Людей варто шанувати і за доброту, і за чуйність, старанність у роботі, прагнення все зробити самостійно тощо.

3. Основна частина:

- діалог за темою;
- читання творів художньої літератури;

- розв'язання проблемних ситуацій (тренінг поведінки у типових ситуаціях спілкування)
- гра або ігрова вправа.

Поважати іншу людину означає всім своїм виглядом показати, що вона подобається вам, що ви раді зустрічі з нею. Для цього частіше усміхайтесь, використовуйте “чарівні” слова, пропонуйте свою допомогу, співчуйте тощо.

Діти, розповім вам історію про Тетянку і Дмитрика та їх друзів із дитячого садка. Подивіться, вони зображені на цій картині. Зверніть увагу, які красиві іграшки в них, світле і просторе приміщення. Проте діти чимось засмучені. Зверніть увагу, дівчинка ось-ось заплаче, а хлопчики дивляться з-під лоба, начебто чимось ображені.

- Як ви гадаєте, що відбувається?

Вихователь вислуховує різні варіанти, які наводять діти.

Вихователь. Усі біда в тому, що ніяка спільна справа в них не виходить. Починають гратися, але не можуть справедливо розподілити іграшки і обов'язково посваряться; збираючись на вулицю, починають штовхатися і обов'язково хтось розплачеться. Буває й так, що в когось не виходить малюнок чи поробка, а всі замість того, щоб поспівчувати чи допомогти, починають зловтішатися.

Запитання до дітей:

1. Як ви гадаєте, у чому тут справа? (Чому так відбувається? Чому діти не можуть дружно гратися?) Діти називають різноманітні причини, вихователь погоджується з ними, водночас підводить до наступного запитання.

2. Чи можна стверджувати, що діти сваряться, б'ються тому, що не шанують чи не поважають один одного?

3. Як ви розумієте, що означає поважати іншу людину? Дітям важко визначитись з цим питанням. Вихователь підтримує їх думки про те, що шанувати означає дарувати мамі квіти, допомагати збирати іграшки, ділитися смачним печивом, гратися зі своїми братиками та сестричками, допомагати мамі мити посуд тощо.

4. За що ви поважаєте інших людей? Вихованцям потрібно нагадати конкретні ситуації, у яких знайомі їм дорослі чи діти робили добрі справи і заслужили шанобливе ставлення.

5. Як ви демонструєте (показуєте) своє шанобливе ставлення до людини.

Давайте ми разом повчимося виявляти один до одного поважливе ставлення і пограємо в гру **“Усміхнись і скажи “чарівне” слово.**

Зміст гри. Діти сидять у колі і по черзі один до одного доторкаються долоньками, передаючи свою повагу, і говорять поштиві слова. Зокрема, може бути використаний такий умовний перелік слів: “спасибі”, “дякую”, “прошу вас”, “будь ласка”, “вибачте”, “дозвольте”, “перепрошую”, “будьте добрі”, “ласкаво прошу”. Гра триває доти, доки звучатимуть слова.

Той, хто знає найбільше таких слів, отримує титул – “Принц чародій” (дитині вручається корона та “чарівна” паличка). Цього дня їй надаються особливі права, наприклад, до кого вона торкнеться паличкою, має сказати “чарівне” слово, рухом палички може зупинити сварку, розпочати гру чи змагання.

Гра “Обери картинку”

Зміст гри. Кожна дитина отримує набір з картинок, де є сюжети, зміст яких можна розцінити як прояв шанобливого чи нешанобливого ставлення до інших. Дітям пропонується розкласти картинки на дві купки: в одну, де зображені прояви шанобливого, уважного, прихильного ставлення; у другу – неуваги, недобррозичливості, грубощів тощо. Далі пропонується пояснити принцип поділу. Якщо хтось з дітей відчуває труднощі з трактуванням сюжету, варто залучити для допомоги інших. У разі потреби дорослий допомагає дітям виділити зміст поштивного ставлення за допомогою навідних запитань, підказок, власного пояснення.

4. Заключна частина:

- підведення підсумків заняття;
- підведення підсумків заняття – виведення морального правила, формування логічного узагальнення.

Сьогодні на занятті ми дізнались з вами що таке повага до інших і як слід її проявляти у наших вчинках. Пам’ятайте: як ви ставитеся до людей, так

і вони ставитимуться до вас! А щоб закріпити ваші вміння і знання на закінчення пограємо в мовленнєву гру **“Продовжи речення”**

Орієнтуючись на попередньо використані картинки, діти продовжують речення: “Поважати іншу людину означає... дарувати квіти, говорити компліменти, співчувати, говорити “чарівні слова”, поступатися місцем тощо”.

Отже, сигналом вашого доброго, шанобливого ставлення до іншої людини завжди є добре слово та гарний вчинок. Кожній людині приємно почути комплімент – приємні слова про себе.

Тема: Кожний привабливий по-своєму

Мета: Навчати дітей усвідомленого ставлення до себе, своєї зовнішності, особливостей і здібностей, власної неповторності, фізичних особливостей; виховувати шанобливе ставлення до однолітків та дорослих, надати розуміння, що інших цінують не за зовнішні риси, а за моральні якості.

ХІД

1. Організаційний момент.

Діти, сьогодні на занятті ми продовжимо дізнаватись про самих себе та виховувати шанобливе ставлення не лише до інших, а й самих себе. В нас попереду чимало цікавого , тому вам слід все уважно слухати і

запам'ятовувати. А щоб розпочати скажемо наше привітання “Людина починається з добра...”:

Людина починається з добра, -
 - Живи, добро звершай!
 Та нагород за це не вимагай.
 Хай оживає істина стара:
 Людина починається з добра!

2. Вступна частина (сюрпризний момент, повідомлення мети заняття, відгадування загадок тощо)

Наше заняття називається “Кожний привабливий по-своєму”. Скажіть будь-ласка, з яким настроєм ви завітали на заняття? Як можна дізнатись про настрій людини? Підійдіть до малюнка та вкажіть на настрій, який зараз у вас. Бачите, ви всі різні і настрої у всіх сьогодні різний. На занятті ми поговоримо про кожного з вас, чим ми відрізняємося чим схожі; про те, що кожний із нас неповторний, особливий, такого на Землі більше немає.

3. Основна частина:

- діалог за темою;
- читання творів художньої літератури;
- розв'язання проблемних ситуацій (тренінг поведінки у типових ситуаціях спілкування)
- гра або ігрова вправа.

А зараз разом пограємо у вправу “**Який Я**”.

Мета: учити дітей розповідати про себе; підтримувати високу самооцінку, сприяти усвідомленню власних умінь і вчинків.

Зміст гри: Діти утворюють коло, обирають за допомогою лічилки ведучого, який стає з м'ячем у центр кола. Діти рухаються по колу із словами:

Швидше м'ячик свій кидай
 Й кого хочеш обирай.
 Кого черга настає,
 Розповість, який він є.
 Є одна умова, діти:
 Тільки правду говорити!

Діти зупиняються. Ведучий кидає комусь із дітей м'яч і запитує: “Який ти?” Дитина має спіймати м'яч і розповісти, вживаючи прикметники: “Я добрий, веселий, розумний...” Решта дітей можуть їй допомагати. Потім

дитина, яка розповіла про себе, стає ведучим, і гра повторюється. Вихователь спостерігає за тим, щоб в центрі уваги опинилися всі діти.

Молодці, тепер ви ще більше дізналися про себе самих і маєте ще більше підстав для шанобливого ставлення до самих себе. А зараз уважно послухай оповідання В.Сухомлинського.

Хризантема і цибулина

В.Сухомлинський

Неподалік від хати виросла Хризантема. Під кінець літа вона розквітла ніжно-рожевим цвітом. Хризантема милувалася собою. Її квіти шепотіли: “Які ж ми гарні”.

А поряд з Хризантемою росла Цибуля. Звичайна ріпчаста Цибуля. Її зелена стеблина вже зів’яла. А від спілої цибулини йшов міцний цибулинний дух. Хризантема зморщила ніс й каже Цибулі:

- Як неприємно від тебе пахне! Дивуюсь, для чого люди садять таку рослину. Мабуть для того, щоб відганяти бліх.

Цибуля промовчала. Поряд з Хризантемою вона видавалась простачкою.

Пополудні з хати вийшла Жінка і попрямувала до Хризантеми. Квітка затамувала подих. Звісно, Жінка зараз скаже: “Які чудові квіти ці Хризантеми”.

Жінка підійшла ближче, промовила:

- Які прекрасні квіти ці Хризантеми.

Хризантема мліла від задоволення.

Жінка схилилась, вирвала Цибулю і, замилувана, сказала:

- Яка прекрасна Цибулина!

Хризантема здивувалась. Вона подумала: “Невже і Цибулина може бути прекрасною?”.

Проблемні запитання

Як почувалася цибулина, коли хризантема так зневажливо про неї сказала? Як почуваетесь ви, коли хтось говорить про вас щось неприємне?

- Зачитати фрагмент казки: Жінка схилилась, вирвала Цибулю і, замилувана, сказала:

- Яка прекрасна Цибулина!

Хризантема здивувалась. Вона подумала Невже і Цибулина може бути прекрасною?”.

- Підвести до висновку: все навколо є прекрасним. Тільки треба це побачити. Усі діти – прекрасні. Погані можуть бути лише недобрі вчинки, образи.
- Кого можна назвати хвальком, а кого скромним?

Діти українським народом була створена така приказка: не хвали сам себе, нехай люди похвалять тебе. Як ви думаєте, чому не ми маємо валити себе, а інші. За що можуть вас похвалити інші люди і за що ви самі можете похвалити себе?

4. Заключна частина:

- підведення підсумків заняття;
- підведення підсумків заняття – виведення морального правила, формування логічного узагальнення.

Малята, на початку заняття ми визначали який у кого настрій. А чи зараз з'явилися діти, кому сумно, в кого поганий настрій?

Про що ми говорили на сьогоднішньому занятті?

Чи сподобалася вам наша гра? А оповідання?

Чи зрозуміли ви, що кожен з нас по своєму привабливий, незважаючи на те, що усі ми різні? Тепер ви шанобливо ставитеся до себе та до інших?

Додаток Ж

Прислів'я та приказки, використані в аспекті збагачення змісту виховання старших дошкільників засобами етнокультури

Про спілкування з оточуючими людьми та ставлення до них:

Не вір словам, а вір ділам.
 На чужому горі щастя не збудуєш.
 Вір своїм очам, а не чужим словам.
 Не одежа красить людину, а добрі діла.
 Живи для людей, поживуть люди і для тебе.
 Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь.
 Не бажай другому того, чого сам не хочеш.
 Не дарунок дорогий, а дорога любов.
 Гостре словечко, коле сердечко.
 Одне приємне слово, наче сад цвіте.
 Слова щирого вітання дорожчі за частування.

Про друзів, дружбу та товаришування:

Один у полі не воїн.
 Де дружніші, там і сильніші.
 Дружній табун і вовків не боїться.
 Без вірного друга – велика туга.
 Людина без друзів, що дерево без коріння.
 Нема друга – шукай, а знайшов – бережи.
 Не той друг, що медом маже, а той, хто правду каже.
 Сонце зігріває повітря, а друг – душу.
 Дружба – велика сила.
 У товаристві лад – усяк тому рад.

Про сім'ю, сімейні стосунки, повагу до батьків.

Все купиш, лише тата й мами – ні.
 Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько.
 Нема в світі цвіту цвітіншого над маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки.
 Шануй старих – молоді тебе пошанують.
 Нащо й клад, коли в сім'ї лад.
 Як батька покинеш, то й сам загинеш.
 Найдорощча пісня – з якою мати колисала.

Прислів'я, що містять народно-педагогічний досвід:

Без праці нічого не зробиш.
 Не все золото, що блищить.
 Поспішиш – людей насмішиш.
 Умій узяти, умій і віддати.
 Що посієш, те й пожнеш.
 Хто багато робив, той багато знає.
 Який порядок у себе заведеш, таке й життя поведеш.

Про моральні категорії:

Правда кривду переважить.
 Добре роби – добре й буде.
 Чесному всюди честь, хоч і під лавкою.

Раз добром налите серце вік не прохолоне.
 Добро не пропадає, а зло умирає.
 Злого люди заключають, а доброго злижуть.
 Зустрічають по одягу, а проводжають по розуму.
 З добрими людьми завжди згоди можна дійти.

Про Батьківщину та рідний край:

Всюди добре, а вдома найліпше.
 Кожному мила своя сторона.
 Нема в світі ліпшого, як своя країна.

Додаток 3

Творчі вправи для дітей старшого дошкільного віку на виховання міжетнічної толерантності, вміння взаємодіяти з однолітками, виявляти творчість й креативність

Чарівний стілець

Діти стають у коло, у центрі якого стілець (його доцільно прикрасити).

Діти йдуть по колу, співаючи:

Хто сьогодні найгарніший?
 Хто із вас найщасливіший?
 Ти з'явись, часу не гай!
 На чарівний стілець сідай!

Кожна дитина по черзі сідає на чарівний стілець, а решта дітей кажуть тому, хто сидить на стільці щось добре й приємне. Перед початком гри слід розповісти дошкільникам, що чарівний стілець вмє “дарувати” дітям добрі якості і “віднімати” усе погане.

Учимося піклуватися

Для цієї гри слід дошкільників об'єднати у групи й попросити їх подумати, яку турботу можна виявити щодо різних людей у таких ситуаціях: у бабусі день народження; у товариша зламалась улюблена іграшка; в цуценятка болить лапка; тато повернувся з роботи втомлений і т. д.

Приміром, якщо у друга зламалась улюблена річ, потрібно втішити його, сказати приємні слова, поділитись із товаришем своєю іграшкою тощо.

Наша Батьківщина

Дітей об'єднують у групи. Педагог роздає кожній групі картки із зображенням різних небесних мешканців: зірок, сонця, місяця, хмарок, веселки тощо, іншій – картки із зображенням мешканців землі, третій – картинки із зображенням мешканців води тощо. Кожна група від імені тих, хто зображений на їхніх картках має вигадати інсценівку про свою Батьківщину.

Учимося ділитися

Педагог просить дітей перелічити усе, чим вони колись ділилися зі своїми друзями. Потім роздає картки із зображенням людей різних професій і просить розповісти, чим представники цих професій можуть поділитися з людьми.

Промінчики доброти

Діти стають у коло на середині якого педагог ставить паперове сонце. Кожен із дошкільників отримує “промінчик” (смужку жовтого паперу). Діти по черзі обертаються до сусіда праворуч, говорять побажання та ставлять промінець до сонечка. Приміром, “бажаю гарного настрою на весь день”, “будь чемним і слухняним”, “ти сьогодні дуже красива, я бажаю тобі щастя і міцного здоров'я”, “усміхайся сьогодні увесь день!” тощо.

Місток

На підлозі з аркушів паперу складається місток. Педагог розповідає дітям про історію про двох впертих кізок, які зустрілися на містку, але не змогли розійтися, адже не хотіли поступитися іншій. Двоє дітей чи дві групи повинні одночасно піти назустріч одне одному й перейти через місток так, щоб ніхто не впав у “річку”.

Для того, щоб розійтися діти повинні допомагати одне одному, мінятися місцями, пропускати одне одного тощо.

Коли мені добре...

Педагог пропонує дітям закінчити речення. Вправа дозволяє дитині замислитись щодо особливостей своєї поведінки – що вона оцінює в собі позитивного, а що негативного. Як на її оцінку впливають інші люди, чия думка є для неї найбільш важливою. До чого вона прагне і чого їй не вистачає

і. т. д. Нижче наведено кілька речень, які можуть доповнюватись на власний розсуд педагога.

- ✓ Мені приємно, коли...
- ✓ Я відчуваю себе слабким (ою), коли...
- ✓ Я відчуваю себе сильним (ою), коли...
- ✓ Я відчуваю себе у безпеці, коли...
- ✓ Я переляканий (а), коли...
- ✓ Я щасливий (а), коли...
- ✓ Я сумний (а), коли...
- ✓ Я сердитий (а), коли...

Розсели людей по Планеті

Метою гри є вправляти дітей в утворенні слів із злиттям прикметника та іменника, закріплювати назви людей різних національностей, виховувати повагу до всіх людей нашої планети. Вихователь пропонує дітям назвати, у якій країні живуть люди, та поєднати їх за певними ознаками. (Наприклад: *“В Африці живуть африканці”. Вони темношкірі. У Франції живуть французи. Столиця Франції – Париж, головна окраса якого – Ейфелева вежа. У Білорусії – білоруси, в Україні – українці”*).

Матеріал: глобус, картинки або фотокартки людей різних національностей.

Кого ми називаємо добрим (чесним, ввічливим тощо)

Вихователь з дітьми обговорює деякі людські якості, що сприяють ефективному спілкуванню. Разом з дітьми виробляє правила того, як розвинути у собі ці якості.

1. Доброта.

Правила доброти:

- допомагати слабким, маленьким, хворим, старим, тим, хто потрапив у біду;
- пробачити помилки іншим;
- не бути жадібним;
- не заздрити;
- жаліти інших.

2. Чесність.

Вихователь обговорює з дітьми такі теми: “Чи важко бути чесним?”, “Як дотримати свого слова?” тощо.

Правила чесності:

- сказав – зроби;

- невпевнений – не обіцяй;
- помилився – визнай;
- забув – попроси пробачення;
- говори те, що думаєш;
- не можеш сказати правду – поясни, чому;
- не видавай чужу таємницю.

3. Увічливість.

Правила ввічливості:

- увічливість – уміння поводитись так, щоб іншим було приємно з тобою;
- будь завжди привітним: вітайся під час зустрічі, дякуй за допомогу,

ідучи – попрощайся;

- не примушуй за тебе хвилюватися; ідеш – скажи, куди йдеш, о котрій годині

повернешся;

- не капризуй, не вередуй. Твоє капризування може зіпсувати настрій

іншим.

Зміст бесід педагоги можуть закріплювати у сюжетно-рольових іграх (“Школа”, “Лікарня”, “Сім’я ” тощо).

Додаток К

Орієнтовна тематика бесід з батьками вихованців в аспекті актуалізації проблеми виховання міжетнічної толерантності

Орієнтовні теми бесід	Мета бесіди	Запитання до батьків
“Що таке толерантність?”	Розповісти батькам про витоки поняття "толерантність", модифікацію змісту цього поняття з плином часу, зачитати вислови різних відомих особистостей про толерантність.	1) Яке ваше власне бачення змісту поняття "толерантність"? 2) Чи вважаєте ви за необхідне виховувати толерантність у ДНЗ? 3) Які педагогічні засоби, на Вашу думку, доцільні у процесі виховання толерантності дітей?
“Толерантні батьки = толерантні діти!”	Представити батькам точку зору психологів щодо	1) Чи виявляєте Ви толерантність у щоденному

	впливу прикладу батьків на формування поведінки дітей (зокрема й щодо формування толерантності).	житті? 2) Чи помічали Ви прояви інтолерантної поведінки в дітей? Як ви на них реагуєте?
“Виховання у дітей співчутливості та уважності”	Дати батькам вихованців інформацію про те, що старший дошкільний вік – сприятливий для формування моральної сфери дітей, повідомити шляхи заохочення прояву дітьми співчутливості, уважності у ставленні до дітей, дорослих, тварин і рослин на основі моделювання реальних життєвих ситуацій.	1) Як Ви виховуєте в дітях уважність та співчутливість у відносинах з іншими? 2) Поділіться власним досвідом сприяння морально доцільної поведінки дітей? 3) Які художні твори ви читаєте дітям, чи характеризуються вони моральною спрямованістю? 4) Чи є у вас сімейні традиції морального виховання?
“Етнокультурна компетентність в дошкільному віці”	Повідомити батькам про етнокультурну компетентність дітей, етапи її формування. Розповісти, що в старшому дошкільному віці діти не лише усвідомлюють власну етнічну чи національну приналежність, а й диференціюють її в інших дітей, усвідомлюють схожі та відмінні риси з представниками інокультур.	1) Як Ви виховуєте в дітях уважність та співчутливість у відносинах з іншими? 2) Поділіться власним досвідом сприяння морально доцільної поведінки дітей? 3) Які художні твори ви читаєте дітям, чи характеризуються вони моральною спрямованістю? 4) Чи є у вас сімейні традиції морального виховання?
“Використання художнього слова у вихованні міжетнічної толерантності дітей”	Дати батькам інформацію про те, що виховувати у дітей міжетнічну толерантність може бути цікаво й пізнавально, якщо використовувати різні художні твори (оповідання, казки, байки тощо). Розповісти батькам, що художнє слово, впливаючи на емоційну сферу дітей, формує у них толерантну	1) Чи читаєте Ви дітям художні твори, вірші? 2) Яким художнім творам, на Вашу думку, діти надають більшу перевагу? 3) Чи надаєте дітям інформацію про різні народи та етноси шляхом читання різних художніх творів? 4) Чи читаєте дітям казки інших народів?

	свідомість, морально-світоглядні уявлення. Звернути увагу родин дітей на оповідання й казки різних народів світу.	
--	---	--

Додаток Л

**Результат кореляційного аналізу діагностичних методик з
найвищим показником взаємозв'язку**

Впізнай настрій	Знання національного костюма				
		Низький	Середній	Високий	Всього
	Низький	37	1	0	38
	Середній	7	23	5	35
	Високий	1	4	11	16
	Всього	45	28	16	89
		Рівень значущості	χ^2	82,4882	0,05
	Критерій перевірки	C	0,46342	0,6807*	

*Примітка:

Рівні кореляції:

0 < C < 0,3 – низький рівень;

0,3 – 0,7 – середній рівень;

0,7 – 1,0 – високий рівень.

УКРАЇНА
Закарпатська область, м. Берегове,
вул. Шевченка, будинок 18
Державний дошкільний навчальний заклад №10
Закарпатської обласної ради
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Довідка

вик. № 9
від 28.11.13 р.
код 20020702

Видана К.О. Романюк з тим, що впродовж 2012 – 2013 рр. дошкільний навчальний заклад № 10 м. Берегово Закарпатської обл. дійсно виступав експериментальним майданчиком дисертаційного дослідження за темою “Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку”.

Педагогічний колектив дошкільного закладу систематично отримував теоретико-методичне консультування з проблеми виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників. Керівництво ДНЗ, вихователі та сім’ї вихованців експериментальних груп приймали активну участь у створенні педагогічних умов виховання міжетнічної толерантності дітей, обґрунтованих К. О. Романюк. Їхня ефективність була підтверджена результатами контрольного етапу дослідження. В свою чергу, педагоги, базуючись на власних спостереженнях, засвідчили зростання у дітей бажання діяти толерантно у щоденному житті, дотримуватись норм культури спілкування з представниками інокультур, інтересу до власного етнічного походження та культури інших національностей та етнічних спільнот.

Отримані результати дослідження переконують у ефективності запропонованого К.О. Романюк підходу до виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, а розроблені автором методичні вказівки сприяли удосконаленню практики роботи ДНЗ з означеного напрямку виховання.

Завідуюча ДНЗ № 10
м.Берегово

Ріпкович Ю.З.

ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ

76014, м. Івано-Франківськ, вул. С.Бандери, 10 а, тел./факс (0342) 52-23-93, 52-22-27,
e-mail: if_osvita_mvk@ukr.net, код ЄДРПОУ 02143465

Від 30.12. 2013р. № 02-5/4082

Довідка

Видана Романюк Катерині Олександрівні на підставі того, що у дошкільних навчальних закладах № 19 “Троянда”, № 22 “Світанок” та № 28 “Квітка Карпат” м. Івано-Франківська впродовж 2012–2013 рр. здійснено апробацію результатів дисертаційної роботи з теми: “Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку”.

У зазначених ДНЗ впроваджено експериментальну методику виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників, що обіймала три взаємозв'язані етапи й включала традиційні та інноваційні форми і методи організації навчально-пізнавальної діяльності дітей. Зусиллями педагогічних колективів та батьків вихованців створено педагогічні умови ефективного виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку.

Результати експериментальної роботи продемонстрували позитивну динаміку вихованості міжетнічної толерантності дітей. Вихователі й батьки вихованців засвідчили краще розуміння дітьми своєрідності оточуючих, систематичні вияви ними елементів емпатії у спілкуванні з оточуючими, свідоме підпорядкування поведінки загальноприйнятим моральним нормам, толерантну комунікацію й паритетну взаємодію з представниками інокультур.

Застосування дітьми отриманих знань у щоденній діяльності, дозволило стверджувати про ефективність авторського підходу у вирішенні проблеми виховання міжетнічної толерантності дітей. Проведені науково-практичні семінари та запропоновані методичні рекомендації для вихователів сприяли подальшому впровадженню результатів дослідження у практику роботи дошкільних навчальних закладів.

Начальник управління освіти і науки Наталія Микула

Львівська міська рада
Департамент гуманітарної політики
Управління освіти

Відділ освіти Франківського району

79 044, Львів, вул. Генерала Чупринки, 85, тел./факс: (032) 237 40 19

22.10.2013 № 1367

На № _____ від _____

ДОВІДКА

Видана Романюк Катерині Олександрівні про те, що на базі дошкільного навчального закладу № 165 “Барвінок” Франківського району м. Львова протягом 2012–2013рр. дійсно проводилась експериментальна робота за темою наукового дослідження ”Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку”.

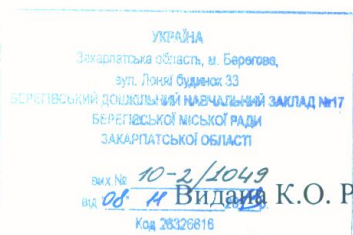
Педагогічному колективу дошкільного навчального закладу № 165 ”Барвінок” були надані теоретико-методичні рекомендації з формування міжетнічної толерантності у дітей старшого дошкільного віку. Запропонована К.О. Романюк модель виховання міжетнічної толерантності засвідчила свою ефективність у вирішенні завдань формування особистісної готовності дітей до виявлення елементів міжетнічної толерантності, оволодіння ними початковими морально-світоглядними уявленнями про міжетнічну толерантність, розвиток навичок толерантного спілкування в іносередовищі.

Отримані результати дозволяють стверджувати про ефективність і доцільність обґрунтованих К.О. Романюк педагогічних умов виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників, а розроблені методичні рекомендації сприяли впровадженню результатів експериментальної роботи в практику роботи дошкільного навчального закладу.

Заст. начальника відділу освіти

Н.Флюд

Довідка

К.О. Романюк з тим, що впродовж 2012 – 2013 рр. дошкільний навчальний заклад № 17 м. Берегово Закарпатської обл. ромської народності, дійсно виступав експериментальним майданчиком дисертаційного дослідження за темою “Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку”.

Педагогічний колектив дошкільного закладу систематично отримував теоретико-методичне консультування з проблеми виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників. Керівництво ДНЗ, вихователі та сім’ї вихованців експериментальних груп приймали активну участь у створенні педагогічних умов виховання міжетнічної толерантності дітей, обґрунтованих К.О. Романюк. Їхня ефективність була підтверджена результатами контрольного етапу дослідження. В свою чергу, педагоги, базуючись на власних спостереженнях, засвідчили зростання у дітей бажання діяти толерантно у щоденному житті, дотримуватись норм культури спілкування з представниками інокультур, інтересу до власного етнічного походження та культури інших національностей та етнічних спільнот.

Отримані результати дослідження переконують у ефективності запропонованого К.О. Романюк підходу до виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку, а розроблені автором методичні вказівки сприяли удосконаленню практики роботи ДНЗ з означеного напрямку виховання.

Завідуюча ДНЗ №17,
М.Берегово ромської народності

Яров П.О.

